

ВЕРХОЛЯК М. Р.

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ
ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНО-
ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
СОЦІАЛЬНОГО ГУВЕРНЕРА**

**Міністерство освіти і науки України
Педагогічний коледж
Львівський національний університет імені Івана Франка**

МАРІЯ ВЕРХОЛЯК

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ
НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
СОЦІАЛЬНОГО ГУВЕРНЕРА**

навчально-методичний посібник

Львів
Растр-7
2018

УДК 371.311.1

*Рекомендовано до друку педагогічною радою
Педагогічного коледжу
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол №6 від 05.06.2018 року)*

Рецензенти:

Сабат Надія Володимирівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»,
доцент кафедри соціальної педагогіки
та соціальної роботи

Корняк Віра Степанівна,

кандидат педагогічних наук,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри корекційної педагогіки
та інклюзії

Бордіян Ярослав Ігорович,

кандидат наук з державного управління,
директор Львівського обласного центру
соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
(ЛОЦСССДМ)

Верхоляк М. Р. Теоретико-методичні засади навчально-виховної діяльності соціального гувернера: навчально-методичний посібник / М. Р. Верхоляк. – Львів, Видавництво «Растр-7», 2018. – 188 с.

У навчально-методичному посібнику розглядаються питання індивідуального гувернерського виховання й навчання дитини в домашніх умовах. Розкрито питання генезису й розвитку гувернерства як системи формування самобутньої особистості; проаналізовано тенденції розвитку родинної педагогіки від найдавніших часів існування людства до початку XXI століття; виокремлено періоди розвитку гувернерства, описано їхні характерні особливості. Визначено особливості соціально-гувернерської діяльності; подано зміст роботи гувернера у сучасній сім'ї.

Для студентів спеціальності «Соціальна робота», викладачів, слухачів курсів підвищення кваліфікації і для всіх, хто цікавиться питаннями гувернерського виховання та навчання.

УДК 371.311.1

© Верхоляк М.Р., 2018

© Видавництво «Растр-7», 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ (ГЕНЕЗА) ГУВЕРНЕРСТВА В УКРАЇНІ ТА СВІТІ	8
1.1. Виникнення і розвиток гувернерства від найдавніших часів існування людства до епохи Середньовіччя (період до XIV століття) .	8
1.2. Особливості функціонування гувернерства від Ренесансу до XVIII століття	17
1.3. Розвиток гувернерства у XIX столітті.....	25
1.4. Функціонування гувернерства у XX ст. – на поч. XXI ст.....	41
1.5. Основні періоди розвитку гувернерства	52
РОЗДІЛ 2. ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ДОМАШНІХ УМОВАХ У XX СТ. – НА ПОЧ. XXI СТОЛІТТЯ	56
2.1. Формування універсальної виховної системи домашнього і шкільного виховання.....	56
2.2. Формування у дитини самооцінки.....	69
2.3. Проблеми нервових розладів та психічних захворювань у дітей.....	75
2.4. Врахування темпераменту дитини в системі гувернерського виховання.....	76
2.5. Особливості виховання обдарованих дітей.....	82
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ГУВЕРНЕРСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	87
3.1. Нормативно-правова база діяльності гувернера	87
3.2. Права та обов'язки гувернера	88
3.3. Зміст роботи соціального гувернера, функції, напрями	92
РОЗДІЛ 4. ЗМІСТ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ГУВЕРНЕРА В СУЧАСНІЙ СІМ'Ї	99
4.1. Особливості виховання «правопівкульних» та «лівопівкульних» та психологічні типи дітей, з якими працює соціальний гувернер.....	99
4.2. Дитина та її здоров'я.....	104
4.2.1. Оцінка фізичного розвитку дитини.....	107
4.2.2. Ранкова зарядка.....	116
4.2.3. Загартування	117
4.3. Особливості гри як засобу всебічного розвитку дитини.....	120
4.3.1. Класифікація дитячих ігор.....	123
ВИСНОВКИ	127
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	131
ДОДАТКИ	134

ПЕРЕДМОВА

На межі XIX і XX століть з'явилася нова педагогічна течія, яка зумовила появу спеціального терміна – «соціальна педагогіка». Основоположником соціальної педагогіки став німецький педагог і філософ Пауль Наторп, який основним завданням соціальної педагогіки вважав виявлення найсприятливіших для виховання людини соціальних умов і визначення шляхів громадянського виховання. Відомий вчений вперше дав визначення соціальній педагогіці. Свої педагогічні погляди виклав у двох творах: «Соціальна педагогіка» та «Філософія і педагогіка». Впродовж XX століття соціальна педагогіка була однією з провідних педагогічних галузей. Одним із напрямів досліджень соціальної педагогіки стало гувернерство.

Гувернерство має свій понятійно-категоріальний апарат. Гувернантка, гувернер (від франц. *gouvernante* – керувати) – особи, які наймалися для домашнього виховання й початкового навчання дітей у сім'ях дворян, вищих чиновників, буржуазії, купців [2]. Як бачимо, це визначення описує діяльність гувернерів, які працювали в сім'ях за часів Російської імперії і називались домашніми вчителями або наставниками. Але гувернерство, як система домашнього навчання і виховання, існувало з найдавніших часів в різні історичні періоди та в різних країнах, продовжує існувати сьогодні та має ряд особливостей. До того ж гувернери працювали не тільки в домашніх умовах, а і в закритих навчально-виховних закладах. Тому ми вважаємо дане визначення не повним.

Гувернер і гувернантка – це особи, які займаються індивідуальним навчанням і вихованням дітей у сім'ях чи в освітньо-виховних закладах закритого типу, умови перебування дітей в яких наближені до домашніх [21]. Ми повністю згодні з цим визначенням.

Гувернерство розвивалося в надрах родинного виховання і як педагогічне явище мало за мету формування яскравої, неординарної, неповторної особистості. За багатовікову історію воно неодноразово довело ефективність свого існування і на сьогодні є «життєво необхідною галуззю педагогіки, без якої не можна обійтись» [21].

Гувернерство визначають як цілісну педагогічну систему й окрему галузь педагогіки, що вивчає особливості індивідуалізованого формування в домашніх умовах освіченої, гармонійно розвиненої, комунікативної особистості з активною життєвою позицією. Гувернерство може мати *реабілітаційний* напрям (робота з дітьми-інвалідами), *корегуючий* напрям (робота з фізично чи розумово неповноцінними дітьми) та напрям *роботи зі здоровими дітьми*, поєднуючись з соціальною педагогікою. Гувернерська система формування особистості включає дві складові: *індивідуальне навчання* й *індивідуальне виховання* дитини в домашніх умовах.

Гувернерство бере свій початок ще з часів середнього палеоліту. Однак терміни «гувернер», «гувернерство» з'явилися лише у XVI ст. завдяки відомому французькому мислителю і педагогу М. Монтеню, який став автором перших методичних посібників для домашніх вихователів. З цього часу ці поняття швидко поширюються і перетворюються у загальноприйняті в науці та побуті.

Найбільшого розквіту у вітчизняній та зарубіжній педагогіці гувернерство набуває у XIX ст. (гувернерська практика законодавчо визнана й контролюється державою, домашнє виховання і навчання приєднано до державної освітньої системи, гувернером може працювати тільки дипломований спеціаліст, з'являється велика кількість науково-методичної літератури для гувернерів), але залишається елітною системою домашнього виховання й навчання. І лише в XX ст. у більшості економічно розвинених країнах стає загальнодоступною послугою для населення. У СРСР та інших країнах колишнього соціалістичного табору гувернерство з ідеологічних причин ліквідувалося як ворожа індивідуалізована система, що суперечила колективному вихованню. У тогочасних підручниках з педагогіки та історії педагогіки існування цього явища замовчувалося.

Активне відродження системи домашнього виховання і навчання в Україні починається з 90-х рр. XX ст. У 1998 р. професія «гувернер» уведена до державного переліку спеціальностей, розроблена кваліфікаційна характеристика, що вказує на її офіційне визнання та інтенсивне поширення. Підготовка гувернерів здійснюється у вищих навчальних закладах за спеціальністю «Сімейний вихователь» та

спеціалізаціями «Гувернерство», «Сімейне гувернерство», інститутах післядипломної освіти, на курсах при центрах зайнятості, у приватних фірмах та агентствах.

Попит на послуги гувернера зростає з кожним роком, що пов'язано з розширенням суспільства, появою середнього класу та заможних верств населення, які прагнуть надати своїм дітям індивідуальне домашнє виховання і навчання, підготувати їх до вступу у престижні навчальні заклади, скорегувати, й іноді компенсувати недоліки суспільного і сімейного виховання.

Поряд з соціально-економічними передумовами відродження гувернерської практики, слід виділити й психолого-педагогічні. Сьогодні збільшується кількість дітей, які потребують пильної уваги щодо підтримки фізичного і психічного здоров'я, розвитку здібностей та обдарованості, адаптації до соціуму тощо. Крім того, певна кількість дітей не може відвідувати освітні установи через тривалу хворобу та реабілітаційний період. Отже, гувернерство актуалізується, з одного боку, як альтернативна форма особистісно зорієнтованого виховання і навчання, а з іншого, – як потреба багатьох сімей у задоволенні виховних і освітніх проблем дитини, що виникли у сучасних умовах.

Звісно, домашнє виховання і навчання має низку суттєвих переваг: є суто індивідуальним, конкретним, персоніфікованим; дозволяє повністю індивідуалізувати зміст, методи роботи з вихованцем; своєчасно корегувати його діяльність тощо. Але акцент на особистісному розвитку негативно позначається на процесі соціалізації дитини. Внаслідок обмеженого спілкування з дорослими та однолітками не відбувається усвідомлення себе як частини певної групи, соціуму, порушується формування комунікативних якостей тощо. Подолати цю проблему, на наш погляд, повинен спеціаліст нової формації, фахівець із соціального виховання, який допоможе дитині адаптуватися та інтегруватися в соціум – соціальний гувернер. Крім того, соціальний гувернер, на відміну від гувернера, є більш компетентним спеціалістом у роботі з дітьми з особливими потребами.

Соціальний гувернер може працювати з усіма віковими категоріями дітей, крім немовлят, тобто дітьми переддошкільного, дошкільного і шкільного віку. Період від народження до одного року – це час, коли

дитина адаптується до зовнішнього світу, і тому з нею мають перебувати лише близькі люди – мати й батько.

Діяльність соціального гувернера зорієнтована на роботу з усіма категоріями дітей (незалежно від наявності чи відсутності у них проблем), а саме: фізично і психічно здоровими, з обмеженими функціональними можливостями, з незначними порушеннями здоров'я, соціальними проблемами, обдарованими дітьми.

Таким чином, у сучасному соціокультурному просторі збільшується кількість дітей, які потребують ефективної професійної допомоги спеціаліста нової формації – соціального гувернера. Це фахівець, який здійснює індивідуальну роботу з різними категоріями дітей переддошкільного, дошкільного та шкільного віку в умовах сім'ї або умовах, наближених до таких з метою їх соціального виховання і розвитку, соціально-педагогічної допомоги і підтримки, захисту їхніх прав та інтересів, сприяє педагогізації батьків, допомагає їм у розв'язанні проблем сімейного виховання.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ (ГЕНЕЗА) ГУВЕРНЕРСТВА В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

1. 1. Виникнення і розвиток гувернерства від найдавніших часів існування людства до епохи Середньовіччя (період до XIV століття)

Провідною метою виховання у первісному суспільстві була необхідність передати молодшому поколінню суму знань і вмінь, потрібних для елементарного виживання. Оскільки суспільні функції чоловіків і жінок уже в ті часи суттєво відрізнялися, виховання дівчаток і хлопчиків мало істотні відмінності. В епоху середнього палеоліту, коли панував груповий шлюб, батько дитини, як правило, був невідомим, і родинні зв'язки визначалися за материнською лінією, дітей до 5-6 років виховували матері. Потім дівчатка залишалися з матерями у жіночих житлах, а хлопчиків селили з чоловіками у спеціальних чоловічих помешканнях. Вихованням найменших займалися переважно старші діти й літні люди. Дівчаток учили виконувати жіночу роботу. Наставники з чоловіків чи підлітків навчали хлопчиків премудростей полювання, виготовлення зброї, знарядь праці, залучали до посильної роботи, чоловічих розваг, ритуалів тощо. Ці наставники й були першими гувернерами.

Як бачимо, гувернерство зародилося ще до того, як сформувалася сім'я. Гувернерство виконувало відразу кілька функцій: 1) дітей виховували й навчали досвідчені люди, що мали схильність до роботи з молодшими поколіннями, тож діти отримували найкращу підготовку до життя; 2) водночас наставники піклувалися про своїх підопічних як батьки, сприймалися як близькі люди, оскільки постійно перебували разом із дітьми, завдяки чому для вихованців створювався психологічний комфорт, цим підсилювався авторитет педагогів.

Уже у ті давні часи наші далекі предки усвідомлювали, що формування чоловічого й жіночого стереотипу поведінки значною мірою

залежить від оточення, у якому формується характер дитини. Цей досвід до нинішніх днів є провідним в орієнтації губернерської практики.

Люди пізньопалеолітичної доби жили уже сім'ями, об'єднаними у великі роди-стоянки. В цю епоху помітно підвищується значення навчання молодшого покоління промислів і ремесел. Набуває поширення як колективне, так й індивідуальне навчання. Спостережливість і життєвий досвід підказали нашим далеким предкам, що дітей, які виявили особливу схильність до якогось ремесла, ефективніше навчати індивідуально. Ця ідея пізніше ляже в основу губернерської практики.

Зростання економічної і соціальної ролі чоловіка в суспільстві привело до розпаду материнського роду й еволюційної заміни його родом батьківським. Враховуючи досвід попередніх поколінь, родова община практикувала виховання дітей починаючи з 5-6-літнього віку, за межами рідної сім'ї. Дітей почали віддавати на виховання у будь-яку сім'ю, не споріднену за материнською лінією. До завершення епохи розпаду первіснообщинного ладу, коли соціальна диференціація суспільства повністю визначилася (як, наприклад, у східних слов'ян), загальноприйнятим стало віддавати дітей з привілейованих родин на виховання у сім'ї рядових общинників.

Це був другий етап розвитку губернерства. Із системи виховання суспільного, колективного воно перетворюється на систему індивідуального домашнього виховання. Практичний досвід довів, що дітей більш мудро й раціонально виховують чужі люди, розум яких не засліплений безмежною батьківською любов'ю. Водночас дитина найкраще розвивається в оточенні сім'ї, в умовах індивідуального педагогічного підходу. На цьому етапі губернерство ще не стало професійним. Роль губернерів виконували батьки сім'ї, яка приймала до себе дитину.

Зазначені особливості родинного виховання у найдавніші часи були характерними фактично для всіх народів. Така практика поєднує дві тенденції, надалі використані в губернерстві: 1) розуміння, що сторонні люди об'єктивніше підходять до виховання дитини і тому мають кращі результати; 2) усвідомлення, що колективне виховання не може виступати єдиною універсальною формою в педагогічній системі і для творення яскравої особистості важливий індивідуальний підхід.

Важливим виховним обрядом була посвята у повноліття. У первісному суспільстві віковий та статевий поділ праці був головною, а на ранніх етапах історичного розвитку — єдиною формою організації господарства. Тому перехід хлопчиків та дівчат у стан дорослих становив надзвичайно важливий епізод їхнього життя й життя всіх представників роду.

В основу обряду посвяти підлітків «у дорослих» покладено турботу про їхню підготовку до самостійного життя, введення у коло сімейних та громадських обов'язків, виховання мужніх, сміливих, спритних, кмітливих, фізично витривалих мисливців. Стати вправним мисливцем чи рибалкою, за переконаннями наших предків, міг тільки той, хто засвоїв необхідну кількість магічних прийомів і заклинань, звернених до духів та божеств. Посвята у повноліття здійснювалася в кілька етапів. Групу хлопчиків на досить тривалий період (від кількох тижнів до кількох місяців) селили у таємному (священному) місці серед лісу. Це могла бути печера чи землянка. Там вони проходили тяжкі фізичні випробування: їх підвішували до ритуальних шибениць; змушували ходити по розпеченому камінню, стрибати з ритуальної вежі, боротися, перепливати річку, бігати на значні відстані; випробовували голодом, спрагою, побоями тощо. Практикувалося розмальовування тіла; нанесення татуювання або рубцювання шляхом нарізів на тілі чи припікання; змашування жирами; використання масок тотемічних тварин і божеств; обрядові танці; гра на ритуальних музичних інструментах; моральні повчання; вивчення мисливської магії та способів надання медичної допомоги тощо. Існувала ціла низка заборон: на споживання певної їжі, на спілкування з жінками та ін. У зв'язку з тим, що середня тривалість людського життя тоді становила близько 23 років, випробовували хлопчиків віком від 9 до 16 років. Керували і проводили таїнство знахарі, чаклуни, старійшини. Вони виступали в ролі найдавніших професійних гувернерів-наставників, які певний період займалися винятково вихованням і навчанням дітей. Гувернерство піднялося на третій щабель свого розвитку.

Групу хлопців, яка вдало завершила випробування, допускали до другого етапу. Цих підлітків називали «вовченятами» (на честь тотемічної тварини вовка) і на 2-3 місяці виганяли у ліс. Вони разом мусили побудувати чи знайти собі житло, виготовити зброю, прогледуватися,

захиститися від хижих звірів та ворогів. Третій, останній етап – повернення «мужніх, самостійних, повнолітніх чоловіків» на свою стоянку та врочистості з приводу появи у роду нових захисників і годувальників.

Дівочі посвяти відбувалися простіше й скромніше. Вони полягали в ізоляції дівчат від інших членів роду на певний період, заборонялося вживати деякі продукти, ходити окремими дорогами, торкатися човна та промислового інвентарю тощо. Під час ізоляції дівчата проходили курс навчання у найстарших і наймудріших жінок роду, які виконували роль найдавніших гувернанток – тимчасових наставниць, опановували основи любовної і побутової магії, вивчали ази догляду за дитиною, вивчали застосування лікарських рослин тощо.

Приблизно однаковий низький економічний рівень первісного суспільства, примітивні форми господарювання й укладу життя зумовлювали існування близьких педагогічних систем на різних, нічим не об'єднаних територіях нашої планети. Провідні тенденції родинного виховання у цей період такі: 1) однакове виховання дітей усіх верств суспільства; 2) істотні відмінності у вихованні представників різної статі; 3) раннє залучення дітей до праці з метою навчити виживати у складних умовах; 4) рання соціалізація, включення у систему колективної праці роду; 5) домінування релігійного виховання в системі морального становлення молодого покоління; 6) формування поваги до роду, його історії, традицій.

Особливості економічного й соціального розвитку все більше віддаляли одне суспільство від іншого, і ці відмінності позначалися на розвитку педагогічних систем.

Розглянемо, в яких країнах і у яких формах існувало гувернерське виховання.

Цікавим явищем античного світу стала педагогіка **Стародавньої Греції**. Грецька система виховання поділялася на два періоди: «старе» виховання – перша половина V століття до н. е.; «нове виховання» – друга половина V століття до н. е. Рабовласницька стародавня Греція складалася з невеликих міст-держав. Держава повністю визначала уклад життя своїх громадян. Перший період відомий двома виховними системами – спартанською й афінською.

Спартанська сім'я й особистість повністю підпорядковувалися державі й фактично поглиналися державою, відповідно у спартанських сім'ях не існувало умов для виникнення гувернерства.

Істотні відмінності існували в системі родинного виховання афінян. Творцем афінської виховної системи був Солон (VI століття до н. е.). Замість руйнування сім'ї (як у Спарті) афіняни зберігають її і на неї покладають відповідальність за виховання молодого громадянина. Хлопчики й дівчатка виховуються по-різному.

Хлопчики до 7 років перебували в жіночій частині будинку — гінекеї. Початкове виховання було переважно фізичним. Матері часто передоручали піклування про дитину мамкам і рабам. Немовля сповивали, співали йому колискових пісень. Діти бавилися брязкальцями, ляльками, для них існувало багато ігор. У 7 років хлопчики виходили з-під опіки матері, їх передавали під догляд педагога — старого надійного «дядька-служника», часто неосвіченого раба, вже непридатного для фізичної роботи. Педагог усюди супроводжував свого вихованця (звідси походить назва «педагог» — «той, хто водить дитину»), стежив за його поведінкою, навчав гарних манер, піклувався про оволодіння ним моральними нормами. Це був перший відомий людству «гувернер» — «домашній наставник», який займався винятково справою виховання дитини, був звільненим від інших робіт і виконував зазначені обов'язки вже не тимчасово, а постійно. Отже, афінська виховна система підносить гувернерство на наступний — четвертий — щабель розвитку. Батько, заклопотаний громадськими справами, фактично не втручався у виховний процес. Таким чином, домашнє виховання хлопчиків практично повністю передавалося рабам і рабіням.

Доньок виховували матері, які навчали їх рукоділлю, веденню господарства, бережливості; виховували у них чесність, скромність, моральну чистоту, цнотливість.

Піднесення значення особистості в афінській виховній системі вело до індивідуалізації родинного виховання. Саме тому постає потреба в індивідуальних наставниках-гувернерах.

Особливості філософії суспільства вплинули на орієнтацію родинного виховання. Сім'я виявляє посилену увагу до внутрішнього світу дитини, сприяє розвитку її індивідуальних здібностей.

У IV-III століттях до н. е. в Афінах виникає традиція запрошувати у знатні сім'ї вчених-філософів для індивідуального навчання й виховання дітей. З Афін ця практика швидко поширюється по всьому світу. Наприклад, відомий філософ Арістотель у 342-343 роках до н. е. на запрошення Філіпа Македонського став домашнім учителем і наставником його сина Олександра Македонського, що свідчить про прагнення тогочасних аристократів дати дітям виховання й освіти в домашніх умовах, враховуючи їхні індивідуальні особливості й запити. Відомо, що Арістотель перебував зі своїм вихованцем аж до походу того в Малу Азію, і зв'язок між учителем і учнем не переривався до самої смерті Олександра. Наведений факт вказує на те, що гувернерство досягло п'ятого етапу розвитку. Гувернер тепер був спеціалістом, який виконував обов'язки вихователя і вчителя. Він перебував із дитиною тривалий період – до кількох років. Гувернерство перетворюється на професію, яка дає домашньому наставникові засоби для існування.

Однією з найбільш відомих людству педагогічних систем є римська система. Римська педагогіка – не самостійне утворення. Римляни запозичили високорозвинену на той час грецьку (афінський варіант) науку й освітньо-виховну систему, адаптувавши їх до своїх потреб. Афінська культура прославляла красу, свободу думки, атлетичне тіло, на першому плані стояли інтереси індивіда. У римлян провідне місце у житті займали користь, підпорядкування, суворий режим і невтомна праця. Як свідчать історики, римляни були серйозні й статечні, обережні в судженнях, перевершували греків гідністю і моральними якостями.

Із середини II століття до н. е. після підкорення Греції Римом виховання своїх дітей римляни починають доручати рабам, найчастіше грекам, які користувалися в Римі великою повагою за високу освіченість. У Римі існувало кілька типів шкіл, проте популярною була індивідуальна домашня освіта під керівництвом педагога-наставника. «Гувернерство» (назва ще не вживалася) узаконювалося у римлян на державному рівні. Таке узаконення слід визнати як шостий етап історичного розвитку гувернерства.

Про особливості гувернерського родинного виховання наших предків, що проживали на території сучасної України у дохристиянські часи, відомостей небагато. Відомо, що на останніх стадіях матриархату

з'являються «будинки молоді», окремо для хлопців і для дівчат, де під керівництвом найбільш шанованих представників роду вони готувалися до дорослого життя.

У східнослов'янському суспільстві VI–IX століть поширеною традицією виховання дитини було «кормильство» (або «кумівство») – первісне гувернерство – наставництво. Традиція полягала у передачі малолітніх дітей із знатних родин на виховання у сім'ї простого народу. Через механізм виховання, більш-менш єдиний для усіх дітей допідліткового віку, патріархальний рід підтримував свою цілісність. Повертаючись у дім батьків, підлітки із знатних родин отримували у своїй сім'ї виховання, відповідне їхньому соціальному статусу. Вони набували також знань і вмінь, необхідних для військового й адміністративного керівництва общиною.

Істотну роль відіграло виховання в процесі підготовки професійних воїнів. Рівень економічного розвитку східних слов'ян уже в VI столітті давав змогу прогодувати і спорядити у далекі загарбницькі походи вождя й дружину. Дружинники були окремою соціальною групою професійних воїнів, які в VII столітті проживали у спеціально укріплених таборах. Дружина, збагачуючись, відособлювалася від общини, і поповнення війська здійснювалося переважно за рахунок дітей самих дружинників. З дванадцятилітнього віку майбутні воїни жили у спеціальних помешканнях – грідницях, де проходили військову підготовку.

У VI–IX століттях родинне виховання східних слов'ян усе більше набирає сімейно-станового характеру і визначається поділом праці у суспільстві.

Узагальнимо зазначену вище інформацію. Факти, наведені у науковій літературі, засвідчують, що гувернерство виникло у найдавніші періоди існування людства на Землі. Вже до II століття до н. е. гувернерство проходить шість етапів розвитку. Гувернерство виникає з потреби суспільства у самобутній, освіченій, нестандартно мислячій особистості, яка сприятиме подальшому розвитку держави. У тих суспільствах, де особистість нівелювалось державою, де сім'я розглядалася як безправна деталь державного механізму, передумов для

розвитку губернерства не існувало. У стародавньому світі термін «губернерство» ще не вживається.

Визначним етапом в історії педагогіки постає релігійно-церковне виховання. Воно поділяється на два етапи: християнське і середньовічне.

Серед жорстокості, аскетизму, фактичного безправ'я людини перед церквою, повного нівелювання індивідуальності у середні віки в Європі постає як своєрідна форма протесту **лицарське виховання**, розквіт якого припадає на XII-XIII століття. Лицарями могли стати тільки вільні християни, які мали земельні наділи і брали на себе «вищі обов'язки» громадського характеру, санкціоновані церквою. Це були такі обов'язки: охорона віри й церкви, служіння дамі свого серця, захист слабших, любов до батьківщини, вірність сюзерену і щедрість.

Розглянемо, чим характеризуються на території сучасної України епоха початку поширення християнства й епоха середньовіччя. У VIII столітті на території проживання східних слов'ян утворилися два великі князівства: Київське й Новгородське. У IX столітті вони об'єдналися під владою Києва і заснували могутню державу – Київську Русь. Як правило, при дитині із заможної слов'янської родини перебувала кормилиця, нянька (чи мамка). Про здоров'я дівчинки вона продовжувала піклуватися часом до її повноліття. До хлопчика приставлявся кормилець (чи дядько) – наставник. При молодому княжичі ним міг бути боярин (чи інший представник знатного роду), який навчав вихованця лицарських вправ і обов'язків.

Діти знаті і заможних городян отримували елементарну освіту й виховання у сім'ї. Батьки запрошували для них домашніх наставників – священиків. «Праведного життя» дитину навчали через релігійне виховання.

Після прийняття у 988 році хрещення Київська Русь потрапляє під відчутний вплив Візантії. Відкриваються школи, в яких готують вітчизняне духовенство, переписувачів церковної літератури, майстрів будівельної справи для зведення храмів, малярів-іконописців, дипломатів, чиновників. Такі школи започаткував князь Володимир, наказавши «забирати у знатних людей дітей і давати на шкільну науку». Ці жорстокі заходи негативно позначилися на родинному вихованні. Дитину, що досягала шкільного віку, на роки відлучали від сім'ї. Система

колективного виховання нерідко нівелювала особистість, її індивідуальні творчі задатки. Руйнувалися багатівікові сімейні традиції, нищилася рідна віра.

Діти нижчих верств населення виховувалися вдома. У них формувався народний світогляд, батьки передавали їм свої хліборобські чи ремісничі знання та вміння, привчали до раціонального ведення домашнього господарства. Молоде покоління засвоювало народну мораль, етику, навчалася звичаїв своїх предків, знало сільськогосподарський календар, ставилося до природи як до живого організму. Завдяки значному впливу на свідомість дітей домашнього виховання нова релігія не змогла витіснити з побуту й пам'яті народу тисячолітню культуру праукраїнців.

З різних причин не всі діти знаті потрапляли до навчальних закладів. Одержання ж «книжної» освіти і належного соціального стану виховання стало єдиним засобом забезпечення достойного існування у дорослому віці нащадкові шляхетного роду. Тому розвивається система гувернерського домашнього виховання (термін іще не вживається). Наприклад, донька Ярослава Мудрого Анна була грамотною і знала іноземні мови, хоча жіночих навчальних закладів на той час не існувало. Високоосвіченою визнавали сучасники дочку чернігівського князя Михайла Єфросинію (жила у XIII столітті). Як відомо з історії, її домашнім учителем був чернігівський боярин Федір. Під його керівництвом дівчина навчалася філософії, історії, лічби і хороших манер.

Домашнє навчання і виховання побутовало не тільки в княжих родинах. На Русі у спеціальних книгах XIII–XV століть зареєстровано професію «книжників» («переписувачів книг»). У тих же джерелах зазначається, що навчалися цієї професії, як правило, в домашніх умовах. Навчали дітей із заможних родин професійні переписувачі за достатньо високу плату.

Система релігійно-церковного виховання у Західній Європі, попри своє вороже ставлення до родинного виховання і до плекання неординарної особистості, мала й певне позитивне значення для його розвитку, зокрема і для розвитку гувернерства. Саме у період середньовіччя, порівнюючи існуючі педагогічні системи, вищі кола суспільства визнали індивідуальне виховання й навчання в родинному

середовищі як найбільш ефективне й сприятливе для розвитку дитини. У Київській Русі, на відміну від Західної Європи, індивідуальне домашнє навчання й виховання дітей у часи середньовіччя високо цінувалося і знаттю, й духовенством, вважалося більш бажаним, корисним та результативним. Виконання гувернерських обов'язків знатними особами свідчить про високий рейтинг гувернерства у суспільстві та про високий суспільний статус гувернерів. Зазначений період слід розцінювати як сьомий історичний етап розвитку гувернерства.

1.2. Особливості функціонування гувернерства від Ренесансу до XVIII століття

Якщо в античному світі особистість поглиналася державою, у середні віки – церквою, то наступна епоха — епоха Відродження (XIV-XVI століття) – вкладає у систему виховання новий зміст. Відтепер його головною метою стає плекання самостійної, активної особистості. **Епоха Ренесансу**, як і наступна за нею – **епоха Реформації**, відкриває у педагогіці нову еру, що визначається як «педагогіка нового часу», або «педагогіка активного виховання».

Педагогіка періоду Ренесансу перетворюється на індивідуалістичну. Метою виховання стає розвиток вільної, добродійної, щасливої особистості. Водночас із визнанням краси людського тіла поновлюється фізичне виховання, зовсім забуте у часи середньовіччя. Здорове й сильне тіло дозволяє людині яскравіше виявити її індивідуальність. Визнається індивідуальність жінки, її рівні права з чоловіком, возвеличується її краса.

Широко розповсюджується гувернерство – практика запрошення в знатну родину педагога для індивідуального навчання й виховання дітей. Більш заможні батьки запрошують для своїх дітей домашніми наставниками видатних особистостей.

Ідея розширення функції розуму, яка постала в епоху Ренесансу, отримує подальший розвиток у педагогіці Реформації. Головним діячем періоду реформації вважають німецького педагога **Мартіна Лютера**, який визначав провідним родинне виховання. На його думку, виховання –

обов'язок батьків і «найкраща з усіх добрих справ», а зневага до нього – «найбільший гріх».

Періоди Відродження й Реформації – друга половина XVI століття – XVII століття – стали підготовкою до появи **педагогіки нового часу**. У педагогіці середини XVI століття майже одночасно виникло три напрями: реалізм, раціоналізм і емпіризм. Реалізм характеризувався інтересом до вивчення законів і явищ людської природи, інтересом до реальних знань. Раціоналізм у педагогіці полягав у формуванні в молодого покоління віри в інтелект і прагнення протягом усього життя керуватися винятково розумом, ігноруючи почуття. Сильнішою за попередню виявилася емпірична педагогічна течія, яка базувалася на визнанні досвіду й чуттєвого сприймання більше, ніж значенням логічного аналізу. Цими течіями визначалася стратегія розумового й морального розвитку особистості.

Представниками реалістичної течії стали французькі педагоги **Мішель Монтень і Франсуа Рабле**. Якщо Ф. Рабле цікавиться лише шкільною освітою, то М. Монтень докладно розглядає насамперед систему домашнього виховання.

М. Монтень трактує освіту як формальність і виховання вважає вищим за навчання. Він пише, що справу виховання підростаючого покоління необхідно доручити особливим вихователям — гувернерам. Провідними якостями гувернера М. Монтень називає безмежну відданість своєму вихованцеві й уміння зважати на індивідуальність дитини. Французький педагог став першим ученим, який підготував для гувернерів методичні рекомендації з проблем домашнього навчання й виховання. Саме після виходу у світ праці М. Монтеня, де вживається назва «гувернер» (Франція XVI століття), цей термін стає загальноприйнятим у світовій педагогіці. Таким чином, окреслюється восьмий період розвитку гувернерства. Він характеризується наступним: 1) виникненням специфічної термінології; 2) появою методичних посібників, підготовлених спеціально для гувернерів; 3) перетворенням гувернерства на загальновизнану складову освітньо-виховної системи суспільства: виховання дитини без допомоги гувернера починає вважатися у знатних родинах неповноцінним.

Позитивне значення М. Монтеня в історії педагогіки полягає в тому, що він відстоює важливість здійснення паралельно з моральним фізичного виховання; головним завданням виховання називає не підготовку безликого спеціаліста, а активної, мислячої особистості; відстоює практично орієнтовану, а не затеоретизовану освіту; виступає як основоположник методики гувернерської роботи і термінології «гувернер», «гувернерство».

Характерними представниками раціоналістичної течії у педагогіці визнають янсеністів і діячів установ «Ораторії Ісуса». Вони дотримувалися поглядів, що дитина від народження є носієм зла і завдання виховання – викоренити його. Виховна система ґрунтувалася на індивідуальному підході до дітей, на любові й турботі наставників до вихованців. Виховання у школі будувалося за зразком родинного. Педагогові (гувернерові) доручали не більше 5-6 осіб, з якими він перебував цілодобово, цілковито присвячуючи себе справі виховання.

Найвідомішими представниками емпіризму у педагогіці стали **Ян-Амос Коменський і Джон Локк**.

Чеський педагог Я. А. Коменський створив вчення про материнську школу – про домашнє виховання дітей до 6 років.

Він був першим помітним представником емпіричної течії у педагогіці, але повний розвиток ідей емпіризму відбувається тільки у працях англійського педагога Дж. Локка. Я. А. Коменський, окрім педагогічного досвіду роботи в державних освітніх установах, мав досвід індивідуального навчання дітей – працював домашнім вчителем, що дало йому багатий матеріал для розроблення системи індивідуального педагогічного підходу. Дж. Локк фактично все життя присвятив гувернерству, проживаючи у дворянських сім'ях як наставник і дитячий лікар. Тому саме праці Дж. Локка стали методичними посібниками для гувернерів багатьох європейських країн.

У науковій праці «Думки про виховання» Дж. Локк обширно викладає свої погляди на виховання підростаючого покоління. Він свідомо говорить не про виховання людини взагалі, а про виховання джентльмена. Вчений пише, що не можна думати, ніби одна система виховання придатна для усіх дітей, бо немає двох настільки схожих дітей, щоб їх

можна було виховувати зовсім однаково. Кожна дитина потребує індивідуального підходу.

Майже одночасно з реалістичною, емпіричною та раціоналістичною течіями виникла педагогіка єзуїтів. Єзуїти мали на меті поновлення панівного становища церкви у суспільстві й підпорядкування всього світу владі Папи Римського. Засоби обиралися оптимальні: проповідь, сповідь й виховання. Єзуїти створили систему виховання, метою якого, як пишуть історики, було «затримати розвиток людства, вирвати з науки її «новий дух». Для цього молоде покоління позбавляли найменших проявів індивідуальності. Досягалося це шляхом повного відлучення дитини від сім'ї й виховання її у школі закритого типу. Система виховання передбачала: розвиток сліпої покори, усунення самостійності, встановлення суворої дисципліни, пригнічення особистості, тиск на її розум, волю й почуття.

Саме педагогіка єзуїтів найповніше в історії людства продемонструвала, що нівелювання індивідуальності перетворює дитину на бездумного виконавця чужої волі, не здатного до самостійних дій і подальшого розвитку суспільства. Оскільки вихованням займалися спеціально призначені представники єзуїтського ордену, виконуючи функції гувернерів у закладах закритого типу, то єзуїтська педагогіка довела: 1) гувернерство може мати вирішальне значення для окремої особистості, держави, людства; 2) гувернерська система виховання може використовуватися для реалізації як позитивної, так і негативної (антисоціальної) політики; 3) відсутність державного контролю над гувернерською системою (як над системою домашнього виховання, так і над системою виховання у школах закритого типу) іноді реально призводить до формування цілого покоління з антидержавною орієнтацією.

Паралельно з емпіричною течією, яка сформувалася під впливом філософії, у педагогіці виокремлюється течія, що постала як результат загальнокультурних умов даного часу — педагогіка епохи Людовіка XIV. У суспільстві й педагогіці зароджується рух, орієнтований на світські інтереси, на розрив зв'язків із давниною, із середньовічним аскетизмом. Утверджується реальне, земне світосприйняття, перед яким відступали релігійно-богословські інтереси.

Найбільш характерним представником французької губернерської педагогіки зазначеної епохи вважають графа **Ф. де Ламотта де Фенелона**. Його діяльність та ідеї стали ніби об'єднуючою ланкою між педагогікою першої й другої половини XVII століття. Ф. де Фенелон очолював діяльність асоціації освітніх закладів для навчання дівчат, обернених із протестантства у католицьку віру. Його знання і талант привернули увагу спадкоємця престолу герцога Бургундського і Ф. де Фенелона призначили губернером для виховання трьох синів цієї знатної особи. Педагог високо оцінював губернерство і систему домашнього виховання. Його книга «Про виховання дівць» була перекладена багатьма мовами як унікальний методичний посібник для домашніх наставників. Інший його твір «Телемак» також став методичним посібником для губернерів, що готували синів знатних родин до управлінської діяльності.

Епоха Людовіка XIV непомітно переходить в **епоху Просвітництва**. Передові мислителі проповідують, що шлях до прогресу суспільства лежить через науку й культуру. При вихованні представників вищих кіл суспільства особливі вимоги ставляться до засвоєння ними шляхетних манер, ввічливості, світської мудрості. Егоїстична позиція аристократії викликала активну протидію народних мас та найбільш освіченої категорії суспільства – науковців, громадських діячів. Поширюється ідея про усунення соціальної нерівності у сфері оволодіння освітою й культурою. У зв'язку з тим, що губернерство на той час зарекомендувало себе як засіб найсильнішого впливу на формування особистості, у педагогіці з'являються напрями, мета яких – освіта й моральне виховання для дітей представників усіх верств населення, а засіб – губернерське виховання. У вихованні виникає натуралістичний рух.

Теоретиком натуралістичного руху і природного виховання був представник французької нації **Жан-Жак Руссо**. Його педагогічні твори здійснили справжню революцію у вихованні. Ж.-Ж. Руссо вкоренив думку, що дитина – чиста від народження і являє собою відправний пункт для виховання, яке повинне відповідати дитячій природі й спрямовуватись на розвиток характеру вихованця, враховуючи його суспільний стан. Ідеї Ж.-Ж. Руссо, нові й цікаві на той час, мали успіх, який нині важко собі уявити. Проте методичні рекомендації щодо їх практичної реалізації були переважно утопічними.

Педагогічні погляди Ж.-Ж. Руссо мали окремі практичні результати у Франції. Серед жінок вищого світу ввійшло в моду самим годувати своїх новонароджених дітей; виникає симпатія до дитини, звертають увагу на її фізичний розвиток. Загалом же у Франції сприйняли переважно деталі системи. Значно ширшого розуміння досягли іноземці, особливо німці.

Освічену Німеччину вразили педагогічні ідеї Ж.-Ж. Руссо. Ці ідеї, поєднані з поглядами Я. А. Коменського і Дж. Локка, утворили нову педагогічну течію – філантропізм. Термін походить від слів «філео» – «люблю» і «антропос» – «людина». За переконанням філантропістів, необхідно виховати нове покоління. «Правильно» виховані діти, ставши дорослими, побудують «правильне» суспільство, вільне від вад.

Головним представником філантропізму у педагогіці був **Іоганн Базедов**. Працюючи домашнім вчителем (гувернером), він виявив особливі здібності до педагогічної діяльності. Під впливом творів Я. А. Коменського і Дж. Локка І. Базедов розробляє власну, відмінну від існуючих, систему навчання та власну систему виховання. Після прочитання творів Ж.-Ж. Руссо І. Базедов вирішує повністю присвятити своє життя педагогіці. Він пише ряд науково-методичних педагогічних праць. На гроші, спеціально надані для цього знатними особами, у 1774 році І. Базедов відкриває в Десау школу нового типу – «Філантропін». У «Філантропіні» навчалось 13 дітей, у роботі з якими і апробовувалась методика навчання й виховання, створена І. Базедовим.

Діти виховувались під опікою наставників (гувернерів, як у Ж.-Ж. Руссо). «Філантропін» мав на меті виховувати разом багатих і бідних. Перших готували до керівництва суспільством. Других навчали якоїсь професії, зокрема вчительської. Усіх дітей разом виховували для «корисного суспільству, патріотичного і щасливого життя».

Епоха механізму, раціоналізму, розриву з античною культурою не задовольняла певні кола суспільства. Особливо чужим і ненависним став для них філантропізм. У результаті, як реакція на Просвітительство, у Німеччині з'являється течія – новогуманізм. Найвищого піднесення вона досягла на межі XVIII-XIX століть. Головним у житті визнається не корисне, а саме по собі цінне, не буденна робота, а творчість, вільна гра. Прибічники новогуманізму бачили свій ідеал здійсненим уже у давньогрецькому світі. Відповідно, педагогіка новогуманізму проголошує

лозунг: «Виховай себе греком!». Замість теорії «загальнокорисності» філантропістів вимагається виховання, яке зробило б людину кращою, прекраснішою. Гувернерська система виховання знову трактується винятково як елітарна.

XVIII століття поклало початок розвитку нового, дев'ятого періоду у гувернерстві – періоду професійних, дипломованих гувернерів, діяльність яких контролювалася державою. Ідея філантропістів про необхідність спеціальної підготовки для педагогів (шкільних вчителів, гувернерів, викладачів університетів) реалізується у Німеччині. Видається закон про обов'язкове складання кандидатами іспитів на педагогічні посади, відкриваються учительські семінарії. З метою підвищення рівня освіти у гімназіях запроваджуються іспити на атестат зрілості. Інші країни активно переймають досвід Німеччини.

У складних історичних умовах в Україні під впливом західноєвропейських традицій інтенсивно розвивається гувернерство. Про період з XIV по XVI століття до нас дійшло обмаль інформації, та й то переважно через записи, датовані XVI століттям. Проте достовірно відомо, що у цей період заможні люди досить часто не віддавали дітей до школи, а навчали й виховували їх вдома. З цією метою запрошували дяка, якого іще називали «дидакал», «магістер» чи «бакаляр». Наприклад, у заповіті брацлавського каштеляна Василя Загоровського (1577 рік) викладене прохання до опікунів його синів запросити дяка Дмитра для навчання дітей «руській науці ... в мойому домі».

Діяльність братських шкіл сприяла розвиткові вітчизняної педагогічної думки. Основою цієї діяльності стала ідеологія просвітництва. З'являються українські педагогічні книги для гувернерів та батьків. Так, ректор Львівської й Київської братських шкіл Й. Борецький видає широковідомі твори «Про виховання чад» та «Пересторога», пройняті волелюбним духом українського козацтва. Автор критикує тих, хто перейшов на бік католиків, наголошує на важливості освіти та цілеспрямованого виховання для усвідомлення народом своєї ролі у боротьбі з католицизмом.

Випускник Київської братської школи Єпіфан Славицький пише популярний у XVI столітті педагогічний твір «Громадянство звичаїв дитячих» (за іншими джерелами – «Громадянство вдачі благої»). Збірник

укладений у вигляді запитань та відповідей і містить 164 правила добропорядної поведінки. Дітям даються докладні настанови, як пристойно триматися (аналізуються пристойні пози, міміка, жести). Звертається увага на етикет при перебуванні за столом, при зустрічі з іншими людьми, в іграх.

Педагогічні праці з проблем домашнього й шкільного навчання і виховання пише у цей період Симеон Полоцький (Самуїл Омелянович Петровський). Це такі твори, як: «Праця», «Честь», «Вдача», «Обід душевний», «Вечеря душевна».

За часів Козацької України носіями культури й освіти стають мандрівні дяки. Ними були переважно студенти-бурсаки, вихованці українських духовних шкіл XVII-XVIII століть, які не мали осілого місця проживання і постійної служби. Вони мандрували містами й селами України, заробляючи на прожиття вчителюванням, декламуванням віршів, показом вертепу.

Серед заможної частини українців поширюється звичай запрошувати мандрівних дяків домашніми наставниками для своїх дітей. Мандрівні дяки користувались високим авторитетом серед учнів і батьківської громадськості, бо навчали дітей зрозумілою рідною мовою із застосуванням доступних засобів народної педагогіки, в дусі народних чеснот і норм християнської моралі; не цурались фізичної праці, допомагали батькам учнів у господарюванні. Висока ефективність навчально-виховної діяльності мандрівних дяків була також наслідком того, що вони вміли враховувати національну вдачу української дитини, вселяти життєвий оптимізм, використовувати влучний гумор.

Образи мандрівних дяків постають у літературних творах М. В. Гоголя «Вій», І. К. Карпенка-Карого «Чумаки», Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський», В. Т. Наріжного «Бурсак».

Талановитим домашнім наставником був всесвітньо відомий український філософ **Григорій Савич Сковорода**. Навесні 1753 року київський митрополит Т. Щербаський посилає Г. С. Сковороду як найкращого студента Києво-Могилянської академії домашнім учителем у село Каврай до свого друга поміщика Степана Томари. Відомо, що заняття з учнем Василем Томарою Григорій Савич проводив переважно у формі бесід. Він спонукав вихованця висловлювати власні враження й погляди,

думати, а не повторювати з чужих вуст чи книжок. Відсутність підкреслено шанобливого ставлення гувернера Г. С. Сковороди до матері учня призвело до того, що йому відмовили у роботі. Коли після численних подорожей Г. С. Сковорода в лютому 1755 року опиняється у Переяславі, на нього очікує там Степан Томара, украй засмучений втратою незвичайного вчителя. Поміщик вибачився і з великими труднощами умовив Г. С. Сковороду продовжити гувернерську діяльність у своєму домі. Іще понад три роки присвятив великий філософ своєму вихованцеві Василеві, аж поки тому настав час йти до офіційної школи. Останні 25 років свого життя Г. С. Сковорода був мандрівним учителем.

У другій половині XVIII століття домашнє навчання і виховання дітей панівної верхівки стало однією з широко розповсюджених форм початкової освіти в Лівобережній Україні. Відомо, що, окрім вихованців Києво-Могилянської академії, батьки запрошували гувернерами іноземців.

Узагальнимо викладену інформацію. В період з XIV по XVIII століття гувернерство перетворюється на вагомий напрям педагогіки, представлений педагогічною практикою і підкріплений науково-методичними теоретичними працями. Епоха Ренесансу зумовила реформування освіти, а XVII століття ознаменувало виокремлення педагогіки як самостійної галузі наукових знань. Одними з перших теоретично обґрунтованих педагогічних праць стали роботи, присвячені домашньому вихованню. Вже лише це вказує на непересічну роль гувернерства в суспільстві.

1.3. Розвиток гувернерства у XIX столітті

XIX століття, особливо його початок, – це період реставрації, спроба поновити зруйноване в епоху Просвітництва. На противагу надмірній увазі до інтелекту високо цінується ірраціональне у житті: почуття, фантазія, народна творчість.

У XIX столітті вищого розквіту, порівняно з попередніми століттями, сягає наука, розвиваючись небаченими досі темпами. Відбулась диференціація на групи, з яких природничі, соціальні та

психологічні науки розвивались особливо потужно, впливаючи на різні аспекти життя, зокрема на відповідні напрями в педагогіці: природничо-науковий, психологічний, соціологічний.

На чолі освітнього руху європейських народів у XIX столітті стоїть Німеччина. Починаючи з сімдесятих років XVIII століття, одночасно із завершенням епохи Просвітництва, і охоплюючи першу чверть XIX століття, відбувається шістдесятилітня діяльність швейцарського педагога **Йоганн-Генріх Песталоцці**. Вона має непересічне реформаторське значення в історії всесвітньої педагогіки, відкриває нову епоху в історії освіти й виховання, і педагогіка XIX століття, особливо психологічного спрямування, значною мірою залежить від діяльності визначного педагога.

У діяльності Й. Г. Песталоцці визначають два періоди. Перші 30 років переважно присвячені теоретичній розробці, наступні 30 років – практичній діяльності. Перші – повні смутку і втрат, наступні – благополуччя і слави.

Вважаючи «ідеальним» саме домашнє виховання, Й. Г. Песталоцці у своїх школах-притулках для бідних дітей використовував систему виховання, максимально наближену до сімейної.

Й. Г. Песталоцці доводить, що елементарне виховання починається від народження, з моменту отримання людиною «відчуттів і сприймань». Більш ранні стадії виховання мають найважливіше значення, тому ними переважно й мусить цікавитись педагогіка. «Мати дає своїм дітям першу фізичну їжу, вона ж призначена давати їм і першу духовну». При цьому мати повинна керуватись педагогічними знаннями. Якщо вона сама не може виховувати дитину, на думку Й. Г. Песталоцці, її доцільно замінити наставником (гувернером), який має спеціальну наукову й практичну підготовку. Гувернеру необхідно організувати навчання й виховання за системою, наближеною до материнської, тому що у житті дитини він фактично замінить батьків. Й. Г. Песталоцці пропонував розроблені ним способи передачі знань, які, на його погляд, повинні бути настільки елементарними, щоб застосування стало доступним навіть простим людям. Проте провідною метою діяльності наставника Й. Г. Песталоцці називає не навчання дитини, а її моральне удосконалення, якому все інше

підпорядковується. Усі свої рекомендації Й. Г. Песталоцці випробував на практиці.

Одна з провідних заповідей Й. Г. Песталоцці – «Індивідуальність дитини повинна бути для педагога священною». Саме завдяки індивідуальній орієнтації, виховні й навчальні методики, розроблені Й. Г. Песталоцці, стали невід’ємними складовими гувернерської практики у багатьох країнах. Ці методики використовувались не тільки для роботи з фізично й морально здоровими дітьми. Їхня висока ефективність виявилась у колоніях для сліпих, глухонімих, для малолітніх злочинців та ін.

Подальший аналіз психологічного напрямку в педагогіці буде неповним, якщо не згадати засновника філософської течії у **педагогіці Іммануїла Канта** (1724-1804). Його теорії мали кардинальний вплив на погляди й діяльність наступних представників усіх педагогічних орієнтацій XVIII століття і ще більше – XIX століття.

Ще у студентські роки І. Кант заробляв на життя приватними уроками. Після закінчення університету дев’ять років працював домашнім учителем у різних дворянських сім’ях. Займався педагогічною практикою самовіддано. І хоча вважав себе не найкращим наставником, багато його учнів стали відомими, талановитими, освіченими людьми.

Педагогічна практика і досконале знання творів Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та ін. дозволили І. Канту виробити власну систему поглядів на виховання. З цією системою він знайомить студентів Кенігсберзького університету на своїх лекціях з педагогіки. Система мала великий успіх, тому один з учнів І. Канта – Рінк – у 1803 році видав курс лекцій свого вчителя окремою книгою «Про педагогіку».

Найбільш яскравими представниками психологічної течії у педагогіці, послідовниками Й. Г. Песталоцці стали Й. Ф. Герbart, А. Дістервег, Ф. Фрьобель. **Йоганн-Фрідріх Герbart** був наступником І. Канта на кафедрі філософії й педагогіки і прибічником виховних ідей Й. Г. Песталоцці. Геніальній чуйності Й. Г. Песталоцці бракувало наукової теоретичної основи й систематизованості. Цю прогалину ліквідував талановитий німецький педагог Й. Ф. Герbart. Він здійснив наукове обґрунтування психологічної основи у педагогіці й звів педагогічні знання у цілісну систему. Й. Ф. Герbart можна успішно

зарахувати як до психологічної, так і до філософської течії у педагогіці. Його педагогічні твори, написані під впливом літературно-наукового стилю І. Канта, відзначаються логічністю, філософською побудовою і широтою поглядів.

Життя Й. Ф. Гербарта було тісно пов'язане з гувернерством. Тому, по-перше, його педагогічні праці мають чітке, глибоке теоретичне обґрунтування, і, водночас, носять прикладний характер. По-друге, провідною думкою гербартовської педагогіки виступає індивідуалізація навчально-виховного процесу і досконале вивчення кожної дитини та розроблення стратегії й тактики педагогічного впливу, оптимального саме для цього, конкретного індивіда.

Й. Ф. Гербарт одержав прекрасну домашню освіту і виховання. Його вихователями і вчителями стали мати – надзвичайно освічена жінка – і домашній наставник Ульце. Й. Ф. Гербарт був від народження всебічно обдарованою дитиною, що виявилось у досить ранньому віці. Мати й наставник усіляко намагались сприяти якнайповнішому розвитку всіх талантів. Іще в дитячому віці майбутній педагог познайомився з багатьма методами й прийомами формування всебічно розвиненої особистості. Домашня освіта Й. Ф. Гербарта була тривалою через його слабе здоров'я. До гімназії його віддали тільки у передостанній клас. На 21-му році життя, після завершення університетського курсу, Й. Ф. Гербарт на вимогу матері займає запропоноване йому місце гувернера в сім'ї ландфорта Штейгера у Швейцарії. Тут він із захопленням віддається справі: виховує й навчає трьох синів цієї знатної особи. Йому було надано повну свободу, і батьки учнів ставились до нього як до члена родини. Гувернерська робота молодого вченого виявилась успішною і мала вирішальний вплив на формування його педагогічних поглядів. Пізніше Й. Ф. Гербарт висловлює переконання, що справжній педагогічний досвід здобувається виключно при вивченні окремих індивідів в умовах особистісно орієнтованого домашнього виховання. Школа дає поверхове знайомство з психологією окремої дитини, тому високого рівня кваліфікації можна досягти лише після проходження тривалої гувернерської практики.

Й. Ф. Гербарт – один із небагатьох філософів, які торкалися педагогічних проблем не побіжно, а перетворювали їх на галузь своїх філософських досліджень. Учений дивиться на педагогіку як на сферу

застосування й перевірки теоретичних висновків етики і психології. Будучи професором університету, він видає «Підручник психології» й двотомну працю «Психологія, як наука, знову обґрунтована на досвіді, метафізиці й математиці». У 1831 році виходять у світ його «Листи про прикладення психології до педагогіки», у 1841 році – «Нариси лекцій з педагогіки».

Він переконаний, що невдачі у діяльності педагога, зокрема й гувернера, залежать від недостатнього знання психології. У творах Й. Ф. Гербарта порушено питання успішного застосування психологічних механізмів у педагогічному процесі. Йому належить наукове пояснення виховного характеру навчання і детальне розроблення загальних методичних рекомендацій для викладання усіх дисциплін.

Й. Ф. Гербарт – один із тих оригінальних мислителів, яких не розуміли сучасники. Його твори уважно вивчаються тільки з шістдесятих років XIX століття. Починаючи з шістдесятих років, вплив Й. Ф. Гербарта на теоретичну й практичну педагогіку стрімко зростає. Створюється ціла школа «педагогів-гербартианців», засновуються педагогічні товариства, вчительські семінарії й практичні школи, у яких впроваджується його теорія. Найбільш сильного впливу гербартовського вчення зазнає німецька педагогіка. З Німеччини ідеї Й. Ф. Гербарта поступово поширюються в інші країни світу.

Й. Ф. Гербарт, І. Кант, Й. Г. Песталоцці ставили за мету виховання освіти морального характеру. Й. Г. Песталоцці для реалізації мети застосовував засоби зовнішнього впливу на вихованця. І. Кант використовував виховання і спонукав дитину до самовиховання. Й. Ф. Гербарт досягав мети шляхом надання пріоритету розумовому вихованню. Представник психологічної течії у педагогіці німецький педагог **Фрідріх Фрьобель** ішов до цієї ж мети через формування почуттів і волі дитини. Практично застосувати свої ідеї Ф. Фрьобель зумів лише на рівні дошкільного виховання, хоча його принципи, викладені у філософських творах, розроблені для усіх вікових рівнів.

У 23-річному віці Ф. Фрьобель приїхав до Франкфурта-на-Майні з метою займатись архітектурою і садівництвом. Випадкове знайомство з директором інституту імені Й. Г. Песталоцці Грунером змінило життя Ф. Фрьобеля. Він став учителем початкових класів зазначеного інституту.

Вивчаючи твори І. Базедова, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Фрєобель усвідомлює необхідність реформування тогочасної навчально-виховної системи. Відчуваючи брак педагогічного досвіду й знання педагогічної теорії, Ф. Фрєобель через деякий час залишає школу і стає гувернером у заможній родині. Ф. Фрєобель і у школі почувався, як він писав пізніше, «наче риба у воді», але близьке знайомство з системою домашнього виховання справило на нього, людину, що раніше не знала родинного тепла, надзвичайне враження. Він вирішив присвятити життя роботі з дітьми, створивши освітньо-виховний заклад з укладом життя вихованців, наближеним до родинного.

У 1816 році помирає брат Ф. Фрєобеля, залишивши сиротами трьох дітей. Ф. Фрєобель забирає племінників до себе, бере іще двох сиріт і засновує у селищі Кейльгау виховний заклад, до якого планує зараховувати дітей віком від 7 до 10 років і навчати та виховувати їх до вступу до університету. Робота з дітьми будувалась за зразком сімейно-гувернерського виховання. Педагог переконується на практиці, що дитина 7-10 років – це вже певним чином сформована особистість, тому для отримання оптимального результату виховання й навчання доцільно розпочинати від її народження. У 1826 році виходить у світ знаменитий твір Ф. Фрєобеля «Про виховання людини», у якому викладені його основні положення щодо організації виховання й освіти дитини.

Оригінальність Ф. Фрєобеля виявляється, головним чином, у наполегливому проведенні думки, що дитина – істота творча. За переконанням Ф. Фрєобеля, творчі здібності дитини переважають навіть здатність сприймання, тому навчально-виховний процес повинен орієнтуватись на всебічний розвиток творчого потенціалу вихованця. Система Ф. Фрєобеля становить методіку саме такої роботи з дитиною. Оскільки кожна дитина наділена своїми, специфічними здібностями, педагог рекомендує індивідуальний підхід до кожної особи зокрема. На думку Ф. Фрєобеля, навіть у системі суспільного, колективного виховання й навчання повинні переважати гувернерські, особистісно орієнтовані підходи. Численні гувернери, зокрема на території сучасної України, у XIX – на початку XX століття організовували виховання й навчання дітей у сім'ях за методикою Ф. Фрєобеля.

У 1836 році Ф. Фрѐбель відкриває перший дитячий садок – установу для виховання й розвитку лише маленьких дітей. Але заклад невдовзі закритися через брак коштів. Задумавши скористатися революційним підйомом у суспільстві, Ф. Фрѐбель подає до парламенту прохання про підтримку свого «садка». Проте уряд, сплутавши педагога з його неблагонадійним племінником Карлом, оголошує «дитячі садки» розсадниками атеїзму й соціалізму і у 1851 році віддає наказ закривати їх по всій Пруссії. Це так вразило Ф. Фрѐбеля, що у 1852 році він помер.

Як і Ф. Фрѐбель, продовжувачем справи Й. Г. Песталоцці став німецький педагог **Фрїдрїх-Вільгельм-Адольф Дїстервег**. Після навчання у Тюбінгенському університеті А. Дїстервег спершу працював домашнім учителем, пізніше вчителював у школах. Будучи енергійною і працьовитою людиною, намагаючись удосконалити навчальний процес, А. Дїстервег розробляє і науково обґрунтовує принципи дидактики. А. Дїстервегу належать також докази про необхідність навчання і виховання не тільки вищих, але й нижчих класів суспільства, інакше нижчі класи можуть стати загрозою суспільному порядку.

У педагогічних рекомендаціях А. Дїстервег значне місце надає індивідуальному підходу. Вчений займає позицію, що людині від народження дається неповторна індивідуальність і її необхідно поважати. Наставник повинен ставитись до внутрішнього світу дитини, як до святині. Ніхто не має права підганяти дітей під одну мірку, бо це веде до духовного рабства, та й немає сенсу, тому що людина не може повністю реалізуватись. Навіть однакова любов до усіх дітей не повинна заступити від педагога індивідуальностей вихованця. Ця та інші рекомендації впливають з гувернерського досвіду А. Дїстервега і, у свою чергу, стають істотним надбанням гувернерської практики сучасників і наступників видатного педагога.

Першими представниками природничо-наукового напрямку в педагогіці були Г. Комб і Д. Юменс. Суттєвими для дитини, на їхню думку, були винятково ті знання, які обумовлювались новітньою наукою. Перш за все, знання фізичної (анатомія, фізіологія) і духовної (психологія) організації людини. На друге місце ставилась взаємодія між людьми й природою. На третє – стосунки людини з іншими людьми: моральні, соціальні, політичні. Четверте місце посідало релігійне виховання.

Найповнішу характеристику природничо-наукової течії у педагогіці дав англійський вчений **Герберт Спенсер**. Г. Спенсер жив як вчений. Від наукової роботи його не могли відволікти ніякі інтереси, ніякі справи. Як науковець, Г. Спенсер поставив перед собою мету: втілити ідею еволюції в усі галузі знань, розкривши свої наукові погляди у філософських працях на строк, який би не перевищував 20 років. Розпочинаючи написання праці з педагогіки, Г. Спенсер не мав власного педагогічного досвіду, педагогічної практики. Проте його батько був відомим педагогом свого часу, і син фактично зафіксував освітньо-виховну систему, яка побутувала у родині Спенсерів, доповнивши і надавши їй цілісної логічної завершеності.

Теорія виховання Г. Спенсера являла собою досконало й глибоко розкрити вузькоіндивідуальну систему домашнього виховання. Це була талановита система, чітка, науково пояснена, практично спрямована. Вона відразу була визнана гувернерами всіх країн. Принцип виховання – надбання наукових знань – Г. Спенсер застосовує до виховання розумового, фізичного й морального. Значне місце у системі відводиться збереженню здоров'я дитини. Докладно розглянуті питання харчування, гігієни одягу, загартування та ін.

Соціологічна течія у педагогіці XIX століття має багато спільного із психологічною. Вони не заперечують одна одній. Різна термінологія вказує винятково на акценти, розставлені у кожній з них. Прибічники соціологічної течії дивляться на виховання як на процес соціального розвитку, вважаючи метою виховання підготовку індивіда до життя і діяльності у суспільстві, до успішної участі його в економічній, соціальній та політичній діяльності. Тому цінуються ті знання, які є корисними для індивіда як для члена суспільства, насамперед, природничі й соціальні науки. Так само тісно, як із психологічною, соціологічна течія поєднана з природничо-науковою.

Представник соціологічної течії Ф. Уорд вказував на те, що виховання є більш важливою соціальною функцією, тому воно повинне знаходитись під ретельним наглядом держави.

Інший представник – Дж. Ст. Мілль – розглядав виховання як один із засобів (подібно до закону, церкви) суспільства й держави для контролю

та впливу на народ. Засіб діє через навіювальну силу ідеї та впровадження знань.

Наступна версія виховання в соціологічній течії полягає у твердженні, що людська еволюція є пристосуванням людства в цілому до навколишнього середовища. Два основних засоби оптимального пристосування людства до життя в навколишньому середовищі: законодавство і контрольована державою освітньо-виховна система.

В цілому XIX століття стало століттям небувалого прогресу в педагогіці. У Європі та США виникає велика кількість найрізноманітніших типів освітніх закладів, істотно збільшується їх чисельність та кількість учнів.

Не всі діти за станом здоров'я та з інших причин могли відвідувати гімназії чи реальні училища, тому гувернерська система з XIX століття остаточно зорієнтована на підготовку дітей до вступу у вищі навчальні заклади. Набір до гімназій і реальних училищ відбувався на конкурсній основі. Відповідно, в обов'язки домашнього наставника чи домашнього вчителя входила підготовка дитини до успішного складання вступних іспитів. Таким чином, гувернери XIX століття змушені були бути висококваліфікованими спеціалістами в галузях навчання і виховання, а отже здобувати спеціальну педагогічну підготовку.

На державному рівні здійснюється серйозна робота в галузі підготовки вчителів. Масово відкриваються вчительські семінарії, іноді у комплексі з практичними школами (школи при семінаріях, у яких майбутні вчителі навчаються застосовувати теоретичні знання на практиці), підвищують заробітну плату вчителям і гувернерам, збільшують державні витрати на освіту. З'являється мережа притулків для навчання глухих, сліпих, розумово відсталих дітей. Створюються навчально-виховні заклади для сиріт, дитячі садки. Виховання у них здійснюють наставники-гувернери (їх також називають наглядачами чи вихователями).

У Німеччині скрізь відкриваються жіночі курси та жіночі гімназії. Тому до рівня освіченості жінок-гувернанток висуваються значно вищі вимоги, аніж у попередні століття. Водночас, гувернантки отримують більші можливості для підвищення рівня своєї кваліфікації. Цьому сприяє і система безкоштовної освіти.

У Франції в XIX столітті майже половину учнів склали пансіонери, які виховувались під ретельним наглядом гувернерів. У 1882 році у Франції був прийнятий закон про обов'язкову загальну початкову освіту. Він передбачав суворий контроль не тільки за роботою навчальних закладів, але й за системою домашнього навчання як складової загальнодержавної освітньої структури. Статтею 16 визначались форми контролю і регуляції змісту та якості домашньої освіти: «Діти, які отримують домашнє навчання, зобов'язані щороку складати іспити з тих дисциплін і в тому обсязі, щоб не відстати за рівнем знань від учнів шкіл». Потім вказувався склад екзаменаційної комісії (під головуванням інспектора народних училищ). Далі у законі зазначалось: «Якщо пізнання дитини виявляться недостатніми і комісія не знайде для цього ніяких виправдань, батьки, отримавши повідомлення про результати іспитів, повинні протягом тижня обрати державну чи приватну школу, відвідування якої надалі стає для дитини обов'язковим».

Англія у XIX столітті здійснювала підготовку вчителів для усіх типів шкіл. На високому рівні знаходилась спеціальна професійна підготовка гувернерів і гувернанток. Посилена увага до гувернерської системи пояснювалась тим, що в Англії в усіх типах шкіл і у суспільстві в цілому виховний елемент домінував над освітнім. За провідну педагогічну мету визнавали формування самостійної, практичної, здорової особистості – «джентльмена» чи «леді».

Значно різноманітнішим постає у XIX столітті устрій шкіл у Новому Світі – в Сполучених Штатах Америки. Кожний штат мав свою систему освіти, хоча між ними існувало багато спільного. Гувернерство в США поширено значно менше, аніж у Європі. Перевага надається суспільному вихованню й навчанню. Проте в Америці, за зразком Англії, у навчальних закладах практикується більш індивідуалізований підхід до дітей. За узгодженням з учнями, їхніми батьками та директором в окремих школах учням дозволено самостійно обирати групу дисциплін для вивчення. Мережа таких шкіл до кінця XIX століття зростає.

При усій різноманітності виховних систем розвиток освіти й виховання в різних країнах у XIX столітті має багато спільного. Освіта стає світською і переходить під контроль держави. До організації освітньої справи активно залучається громадськість. Окрім загальної

освіти надаються професійні знання. Покращується підготовка вчителів. Посилена увага звертається на фізичне виховання та на військову підготовку. Гувернерство перетворюється на контрольовану державою складову суспільної освітньо-виховної системи.

Розвиток гувернерства в Російській імперії (відповідно, у приєднаній до неї частині України) у XVII–XX століттях до 1917 року доцільно розподілити на два етапи. Перший етап охоплює XVII століття і триває до реформи 1 липня 1834 року. Його можна охарактеризувати як експериментально-дослідний. Діяльність гувернерів регламентувалась наказами царя та розпорядженнями заснованого у 1802 році Міністерства народної освіти. Був виданий указ, який зобов'язував гувернерів та вчителів-іноземців мати атестат, виданий Академією наук або Московським університетом на основі успішного складання спеціальних іспитів. З 1804 року атестати почали видавати також гімназії. Гувернерам без атестатів загрозувало вислання з країни, а сім'ям, які наважилися б допустити до своїх дітей таких педагогів, – штраф 100 рублів.

Проте законодавчі акти цього періоду не так скеровували діяльність гувернерів, як ставали засобом реагування на ті чи інші прорахунки й негаразди, що виникали в освітньо-виховній галузі. Відбувалось накопичення практичного досвіду як у педагогічній, так і в юридичній сферах. У цей період фактично не існувало ретельно розроблених сучасних (для того часу) вітчизняних методичних рекомендацій з питань створення оптимальної системи домашнього виховання. Недостатньо було також і перекладної літератури за цією тематикою. Уряд позитивно оцінює існування гувернерства в Імперії, в результаті чого посади гувернерів у 1811 році впроваджуються у навчальних закладах закритого типу. Такі посади дали змогу, наскільки це дозволяла сама система закритих навчальних закладів, оптимально поєднати позитивні риси колективного й індивідуального виховання та навчання.

Положенням від 1 липня 1834 року розпочинається другий етап розвитку гувернерства в імперії, який триває по 1917 рік включно. Другому періоду притаманні: 1) чітка законодавча регламентація, яка враховує усе: від глобальних загальних структур підготовки кадрів, обсягу роботи гувернера, окладу, пенсійного забезпечення до найдрібніших нюансів у цій сфері; 2) поява значної кількості науково-методичних праць

вітчизняних вчених (педагогів, медиків, літературознавців та ін.) і перекладних науково-методичних робіт, присвячених проблемам домашнього виховання й навчання дитини; 3) визнання урядом і суспільством важливості місії гувернерства в підготовці майбутньої великодержавної еліти; 4) свідоме, цілеспрямоване використання урядом і панівними класами гувернерства для реалізації своїх політичних, економічних та ідеологічних проєктів.

Практика XVIII – початку XIX століття продемонструвала доцільність видання циркуляру про поділ гувернерів (гувернанток) на групи за рівнем їхньої професійної підготовки і родом діяльності: 1) домашні наставники (наставниці) і 2) домашні вчителі (вчительки). Домашні наставники (наставниці) мали право і виховувати, і навчати дітей. Це була широка спеціалізація. Домашні вчителі та вчительки (фахівці вузької спеціалізації), згідно існуючого законодавства, могли тільки навчати дітей. Спеціалістам, які належали до першої групи, дозволялось працювати гувернерами також в освітньо-виховних установах закритого типу.

Іспити на звання домашнього вчителя (вчительки) не виходили обсягом за межі курсу повітового училища. Особи, які не мали атестата чи свідоцтва про задовільне закінчення повного курсу навчання в одному із середніх навчальних закладів імперії, складали іспити з основних дисциплін в обсязі гімназичної програми, а із загальних і допоміжних – в обсязі програми повітового училища. Перелік іспитів, а також зміст програми з кожної дисципліни і перелік підручників для підготовки вказувалися у збірнику «Іспити на звання...».

Пільги і переваги гувернерів і вчителів :

1. Домашні наставники і вчителі чоловічої й жіночої статі звільнялися від сплати подушного окладу.
2. Вони вважалися на дійсній державній службі у відомстві Міністерства народної освіти.
3. Домашнім наставникам, які пропрацювали на своїй посаді 25 років і підготували за цей період не менше трьох молодих людей, «зарахованих студентами до університетів Російської Імперії», присвоювалося почесне звання «заслужених».

4. Домашня наставниця або вчителька зі стажем не менше 20 років отримувала переваги при вступі на державне утримання у «дім для бідних дівциць шляхетного звання».

5. Домашні наставники (наставниці), домашні вчителі (вчительки) і члени їхніх родин мали право на отримання одноразової державної допомоги і пенсії в розмірі: для домашніх наставників (наставниць) – 270 рублів на рік, для домашніх вчителів (вчительок) – 160 рублів на рік. Одноразова допомога видавалася домашнім наставникам і вчителям (наставницям і вчителькам), які прослужили від 10 до 20 років і за старістю чи немічністю не здатні були далі виконувати свої обов'язки. Пенсії у розмірі половинного окладу призначалися педагогам зі стажем 20-25 років. Повна пенсія надавалася педагогам зі стажем 25 і понад 25 років. Терміни ці скорочувалися при припиненні роботи через нездоров'я.

6. У разі смерті домашнього наставника (наставниці) чи домашнього вчителя (вчительки), їхнього осиротілого сина приймали на державне утримання до пансіону при гімназії, а доньку влаштовували у відповідну виховну установу для дівчаток.

7. Домашні наставники і вчителі могли одержувати вчені звання після складання при університетах спеціально визначених іспитів. На іноземних громадян і осіб нехристиянського віросповідання «переваги і пільги» не поширювалися.

Гувернери і гувернантки, як уже зазначалось, виховували дітей не тільки в сім'ях, а й у пансіонах при гімназіях та училищах. Вони обіймали посади кімнатних наглядачів або гувернерів — помічників наглядачів «моральної і навчальної частини».

Гувернер – кімнатний наглядач опікувався п'ятнадцятьма вихованцями. Призначали на цю посаду добропорядну людину, яка вільно володіла однією – двома іноземними мовами (бажано, французькою і німецькою). Кімнатні наглядачі зобов'язувалися здійснювати безперервний нагляд за вихованцями, перебуваючи з ними постійно: разом їли, спали у їхніх кімнатах, були присутні разом із дітьми на усіх заняттях, слідували за вивченням уроків у другій половині дня. Кімнатні наглядачі виправляли мовні помилки вихованців, навчали їх етикету, прищеплювали хороші смаки, а також слухали розмови дітей, щоб

зрозуміти, наскільки ефективно відбувається формування особистостей у запрограмованому державою напрямі.

Кімнатні наглядачі вели спеціальний журнал, у якому зазначалися успіхи підопічних дітей у науці, їхні вчинки, риси характеру, старанність, охайність тощо.

Дії цих гувернерів визначала заповідь «бути поблажливими до пустощів, притаманних дитячому і юнацькому вікові, але жорсткими у важливих випадках». Суворі покарання, за інструкцією, належало застосовувати по можливості рідше. Стимулюючим засобом у вихованні вважалося «шляхетне змагання». Воно полягало у тому, що дітей розподіляли за успішністю, за старанністю і поведінкою. Як засоби впливу допускалися усні догани, присоромлення, позбавлення вищого місця у класі, запис імені винного вихованця на «чорній дошці» і залишення на кілька годин вдень у замкненому класі (після повідомлення батьків чи опікунів про покарання і його причину). У разі неефективності зазначених заходів виправлення учнів 1-3 класів могли покарати різками. Старших вихованців за подібні провини і учнів 1-3 класів, на яких не впливало навіть найсуровіше покарання, виключали з пансіону і з гімназії (чи училища), при якому містився пансіон.

Обов'язки гувернера як помічника наглядача моральної і навчальної частини були розроблені С. Чириковим і разом із циркулярами Міністерства народної освіти розіслані у навчальні заклади Російської Імперії. Документ дає вичерпне уявлення про обшир спектра виховної діяльності гувернера і про вимоги до його педагогічної майстерності.

До обов'язків гувернера входило здійснення ретельного суворого нагляду за поведінкою вихованців під час занять і в позаурочний час. Головні завдання гувернера полягали у виправленні шкідливих звичок дітей, навчанні їх добropорядності, етикету, привчали «любити корисне і добре». Формування означених якостей вважалося неможливим без вкорінення у душах дітей «святої християнської віри». Тому гувернер виховував у своїх підопічних «пошану до Бога, Святого Письма і Християнської церкви». Він наглядав, щоб під час ранішніх та вечірніх молитов, а також церковної служби вихованці стояли рівно, у визначеному для них порядку, молилися щиро і «мали страх Божий». Гувернер зобов'язувався «спонукати дітей до цього» власним прикладом і

орієнтуватися не стільки на інтелектуальне сприйняття ними змісту релігійних повчань, скільки на пробудження почуттів.

Наступним обов'язком гувернера було патріотичне виховання учнів. Любов до Батьківщини трактувалася як невіддільна від безмежної відданості монарху. Отже гувернер переконував вихованців у важливості для кожної добропорядної людини схилитися перед образом царя, чії «невсипущі піклування ведуть народ до благоденства, а дітям дозволяють одержати відповідну їхньому суспільному стану освіту». Дітей запевняли, що найвищою благословенною Богом чеснотою є віддати при потребі своє життя за царя і за Батьківщину.

Дітям пояснювали, які величезні зусилля докладаються батьками кожного з них, щоб забезпечити їхнє «безхмарне» існування у юному віці й щасливе майбутнє життя. Давалися настанови, як радувати і берегти батьків, як ставитися до них, коли ті постаріють. Вихованців навчали шанувати старших, піклуватися про молодших.

Одним із провідних пунктів морального виховання було формування «правильного», передбаченого законом «для кожного свідомого громадянина», ставлення «до начальств». Мета визначалася такою інструкцією: «Діти завжди повинні відчувати глибоку повагу і вдячність до Міністра народної освіти, директора, наглядача, професорів і до усіх тих, від кого отримують неоціненне багатство: просвітлення розуму і серця; повинні бути шанобливі, лагідні й покірні».

Гувернер обов'язково був присутнім на уроках, спостерігаючи, щоб учні дотримувалися тиші, поводитися пристойно, не відволікалися від занять наукою.

Значної уваги надавали створенню сприятливого мікроклімату в дитячому колективі; привчання вихованців налагоджувати міжособистісні стосунки з ровесниками. Гувернер піклувався, щоб діти одне з одним були ввічливими, лагідними, відвертими, доброзичливими і ні в якому разі не ображали товаришів навіть словами. Винні зазнавали суворого колективного осуду, їх примушували просити вибачення у ображеного в присутності усіх однолітків. Помічник наглядача відповідав за збереження між дітьми добропорядних стосунків, дотримування вихованцями помірності й тиші під час їжі, прогулянок, ігор, купання,

«так щоб начальники і відвідувачі у будь-яку мить знайшли в установі взірцевий лад».

Гувернер застерігав дітей від непристойних і неетичних вчинків, використовуючи методи переконання, пояснення, звернення до прикладів. Про найменші вияви непослуху він повідомляв наглядача, і це загрожувало вихованцеві покаранням. Гувернер суворо наглядав, щоб ранком та після вечірньої молитви жодна дитина не покидала своєї кімнати, дотримувалася тиші, використовувала вільний час для корисних справ (читання дозволених книг або повторення уроків), не заважала іншим, підтримувала чистоту у своїй кімнаті.

На помічника наглядача лягала турбота про здоров'я підопічних. Він контролював, щоб спальні завжди були провітрені, а температура у дитячих кімнатах утримувалася оптимальною для кожної пори року. Гувернер вимагав від вихованців чисто, охайно вдягатися; чисто вмиватися і мити руки; ретельно стежити за своєю зачіскою та ін.

Представлений матеріал дає зрозуміти, що робота гувернера до 1917 року в сім'ї чи у пансіоні означала фактично повну відмову від особистого життя, «принесення себе в жертву» справі виховання чужих дітей. Це був нелегкий і часто невдячний спосіб забезпечити собі прожитковий мінімум. Відомі російські та українські педагоги і суспільні діячі піддавали детальному аналізу педагогічну діяльність гувернерів і, визнаючи істотне значення цих людей для справи виховання юних громадян, прагнули поліпшити соціальне і матеріальне становище домашніх наставників.

У XIX – на початку XX століття у Російській імперії гувернерство вважалося одним з пріоритетних напрямів педагогічної практики й контролювалось не тільки Міністерством народної освіти, яке було створене у 1802 році, а й особисто царем і представниками царської родини.

Як бачимо, на межі XIX і XX століть вітчизняна педагогічна наука стояла на високому рівні й одним із провідних напрямів свого розвитку визначала теорію і практику родинного виховання. Творчо опрацьований, адаптований до сучасних умов досвід доцільно використати як істотне доповнення до існуючої нині практики удосконалення системи родинного виховання в Україні.

Відомості про стан зарубіжної і вітчизняної педагогіки у XIX столітті, що дійшли до нас, дозволяють зробити наступні висновки. XIX століття можна вважати століттям розквіту гувернерства як системи домашнього виховання й навчання. Інтенсивно розвиваються традиції, започатковані у XVIII столітті в Німеччині. Працювати гувернерами дозволяється тільки дипломованим спеціалістам. Документ (диплом чи свідоцтво) видавався за результатами складання спеціальних іспитів (екстерном чи випускних у навчальному закладі). Ідея державного контролю усіх ланок освіти отримала у XIX столітті небувалого раніше розмаху. Особливо це стосується Російської імперії, правляча верхівка якої панічно боїться розповсюдження революційних ідей з Європи й підвищення національної свідомості неросійських народів. Гувернерство перетворюється на органічну складову імперського освітньо-виховного механізму. Приймаються закони, якими передбачено майже абсолютний контроль системи домашнього виховання й навчання. Така всеохоплююча регламентація, мета якої – обернення гувернерства на важіль реалізації державної політики шляхом програмування певним чином домашнього виховання молодого покоління, може розцінюватись як наступний – десятий період розвитку гувернерства. Для цього періоду характерно: диктатура держави, повне приєднання системи домашнього виховання й навчання до державної освітньої системи, публікація достатньої кількості науково-методичної літератури для домашніх наставників і домашніх вчителів.

1.4. Функціонування гувернерства у XX – на поч. XXI століття

Посилений інтерес до освіти, що спостерігався у XIX столітті, переходить у століття XX. Педагогіка XX століття активно вивчає досвід попередніх епох, намагається застосувати найбільш прогресивні здобутки педагогічної теорії й практики у нових умовах. Для кінця XIX – початку XX століття характерні дві провідні ознаки: 1) глибоке наукове обґрунтування вже існуючих у педагогіці течій; 2) еkleктизм – спроби поєднати різні, часто протилежні педагогічні напрями, ідеї, системи. На зламі XIX–XX століть розвиваються чотири провідні течії, які стали

своєрідним продовженням основних напрямів педагогіки XIX століття. Це «вільне» виховання, індивідуалістична педагогіка, педологія з експериментальною педагогікою, соціальна педагогіка.

«Вільне» виховання кінця XIX – початку XX століття брало за основу психологічну течію і проголошувало такі ідеї. В організації «вільної» школи повинні брати активну участь самі учні та їхні батьки. Навчання має базуватись винятково на інтересі дитини. Основою для навчання повинні становити: 1) індивідуальний підхід до дітей; 2) взаємна довіра й симпатія вчителя та учня. Вчителів дозволяється на власний розсуд обирати методик викладання.

Прибічники «вільного» виховання спробували наблизити шкільну систему до умов домашнього навчання. Клас являв собою невелику групуку учнів. Для них вчитель добирав методик, за якою оптимально засвоювали навчальний матеріал саме ці діти. Навчальні дисципліни обирали батьки учнів спільно з учнями, враховуючи схильності дітей. У «вільних» школах не існувало ні домашніх завдань, ні обов'язкового відвідування занять. Учні не зобов'язані були навіть пам'ятати, що вивчають у класі. Не застосовувались нагороди й покарання. Не було дипломів, атестатів, іспитів. Ідеалізувалась дитина як суб'єкт навчального процесу. За переконанням теоретиків «вільного» виховання, дитина – природжений дослідник, тому вона змалку прагне до знань. Якщо її зацікавити навчанням, вона «рватиметься» до школи, вчитиметься самостійно вдома. Тому пробудити інтерес до якоїсь галузі знань значно важливіше, аніж дати учневі основи знань з цієї галузі.

«Вільне» виховання засноване на індивідуалізації підбору навчального матеріалу й методів навчання у межах класу. Відкидаються будь-які шаблони, загальні програми, послідовність викладу матеріалу. У кожного учня власна програма, яка відповідає його інтересам. Вона постійно коригується з метою якнайповнішого задоволення цікавості дитини. Прихильники «вільного» виховання вважали, що як немає у світі двох однакових людей, так не повинно існувати й двох однакових шкіл і програм.

Основоположником індивідуалістичної педагогіки був Гільдебранд. Він розробив особливу теорію щодо викладання рідної мови. Його ідеї узагальнив і пристосував до виховання й освіти загалом його учень Лінде.

За цією теорією почуття і фантазія – головні засоби впливу вчителя й вихователя на дитину.

Індивідуалістична педагогіка хотіла бачити результатом виховання цілісну особистість. На шляху досягнення вказаної мети зміст навчального матеріалу визначався як байдужий. Важливо тільки, щоб він сприяв пробудженню у маленької людини найрізноманітніших сил. На першому плані в індивідуалістичній педагогіці перебуває особистість наставника, тому до педагога висувались істотні вимоги. Насамперед численні духовні здобутки народу, людства й педагогічної науки повинні стати невід'ємною частиною особистості наставника. По-друге, вихователь і вчитель сам повинен бути зразком у тому, чого хоче навчити вихованця. Форми навчання – діалог і практика, чи «викладально-зображувальне навчання».

Фактично індивідуалістична педагогіка виступала як продовження й подальший розвиток теорії «вільного» виховання. Найбільш крайнього виявлення ці ідеї досягли у Гурлітта. Мріючи про переоцінку всіх цінностей і відкидаючи під впливом Ф. Ніцше християнську мораль, він обирає за мету виховання повний розвиток суверенної особистості, яка не визнає над собою ніякої влади. Оскільки повна індивідуалізація у школі неможлива, індивідуалістична педагогіка орієнтувалась переважно на систему домашнього навчання й виховання.

Педологія з експериментальною педагогікою були спрямовані на нове наукове обґрунтування педагогіки, яке б відповідало тогочасному рівню розвитку тісно пов'язаних з педагогікою наук: біології, медицини, філософії та ін.

Педологія – в буквальному розумінні слова – наука про дітей, фактично – синтез психологічних, анатоμο-фізіологічних, біологічних, соціологічних концепцій психічного й фізичного розвитку дітей і молоді. Поява педології зумовлювалась проникненням у психологію й педагогіку еволюційних ідей та розвитком прикладних галузей цих двох наук.

Основоположником педології вважають американського психолога С. Холла, який у 1899 році в Чикаго заснував педологічну лабораторію. На початку XX століття педологія поширюється в країнах Європи. Педологічні дослідження проводили Е. Мейман – у Німеччині; А. Біне – у Франції; В. М. Бехтерев, О. П. Нечаєв, Г. І. Росолімо – у Росії та ін.

О. П. Нечаєву належала ініціатива відкриття першої в Російській імперії педологічної лабораторії в Солянному містечку у Петербурзі.

Детальне вивчення вікових психологічних особливостей дитини дозволяло застосовувати знання на практиці. У цьому полягала позитивна роль педології. Разом з тим, педологія базувалась на визнанні фаталістичної зумовленості долі дитини біологічними й соціальними факторами впливу спадковості й середовища, що розглядались як незмінні. Провідним способом вивчення дітей вважались тестові випробування, за допомогою яких виявляли «розумовий вік» та «коефіцієнт інтелектуальної обдарованості».

В Україні після 1918 року педології надавалось надмірного значення. Перебільшення ролі педології завдало відчутної шкоди освітньо-виховній системі. Як наслідок, уряд вдався до інших, не менш шкідливих крайнощів: педологію було піддано нищівній критиці і взагалі заборонено постановою ЦК ВКП(б) від 1936 року. Критика заперечувала усе позитивне, зроблене педологією, і, зрештою, призвела до недооцінки проблеми вікового розвитку й вікових особливостей, що спричинило шкідливі тенденції в функціонуванні радянської педагогіки та психології.

Педологія виникла й існувала як синтез психологічних і педагогічних досліджень, але в цілому мала теоретичну орієнтацію. Тому в гувернерстві педологічні методи досліджень не застосовувались.

Наприкінці XIX століття постає, а на початку XX — інтенсивно розвивається експериментальна педагогіка. Її методи мають багато спільного з педологією. Водночас існує суттєва відмінність. Експериментальна педагогіка була практично орієнтована, розв'язувала педагогічні проблеми, виходячи з інтересів дитини, і як психолого-педагогічну лабораторію використовувала школу.

Засновником експериментальної педагогіки став німецький педагог і психолог Е. Мейман. Він намагався синтезувати різні психологічні концепції розвитку дитини, її здібностей, успішності навчання й покласти їх в основу теорії й практики виховання кінця XIX – початку XX століття.

Яскравим представником експериментальної педагогіки став німецький педагог В. А. Лай. Словесному навчанню, яке панувало у XIX столітті, він протиставив «педагогіку дії». Виходячи з положень біології, вчений зводив роль виховання й навчання переважно до

вироблення у дітей рухових реакцій. Головна увага в «школах дії» зверталась на драматизацію, ліплення, малювання, моделювання. В. А. Лай був прихильником виховання у дітей «німецького духу» та релігійності. Теорія В. А. Лая відіграла певну позитивну роль в подоланні надмірного вербалізму в навчанні.

Якщо «вільне» виховання було наближеним до психологічної течії, то педологія з експериментальною педагогікою спираються як на неї, так і на природничо-наукову течію. Дослідники вважають, що вони навіть ближчі до другої, тому що опираються на експеримент. Експериментальна педагогіка активно застосовувалась і застосовується в гувернерстві.

На межі XIX і XX століть з'являється нова педагогічна течія, яка породжує спеціальний термін – «соціальна педагогіка». Основоположником соціальної педагогіки став німецький педагог і філософ П. Наторп. Упродовж XX століття соціальна педагогіка перетворилась на одну з провідних педагогічних галузей. Одним із напрямів досліджень соціальної педагогіки стало гувернерство.

Попри усі репресивні заходи на підставі аналізу результатів педагогічної практики у 1931-1932 роках радянський уряд змушений був констатувати, що без індивідуального підходу у навчанні й вихованні освітньо-виховна система не виконує своєї місії – формування громадянина, здатного творити «світле майбутнє» країни. До 1991 року гувернерство як таке в чистому вигляді в СРСР не існує. Проте воно функціонує у різних видозмінених формах, які доцільно розглянути докладніше.

У СРСР легально і нелегально процвітає репетиторство. Легальна його форма – індивідуальні додаткові заняття в загальноосвітній школі з невстигаючими учнями. Вчителів зобов'язували проводити заняття без оплати. Проте багатьом дітям, від природи не здатним до інтелектуальної праці, шкільних індивідуальних занять було недостатньо. Щоб вони хоча б на невисокому рівні засвоювали програму і переходили з класу в клас, батьки за значну плату наймали репетиторів. Репетитори здійснювали також підготовку «сильних» учнів до вступу до технікумів та вузів. Усе це відбувалось неофіційно, тому що радянські ідеологи не бажали визнати очевидне: не всі діти мають здібності до засвоєння однакової навчальної програми.

Фірма «Світанок» (та аналогічні) надавали населенню платну послугу: підшукували нянь (переважно з педагогічною освітою), які щодня чи у певні дні доглядали у сім'ях дітей, допомагали їм вчити уроки, водили на заняття в гуртках тощо.

Для розвитку індивідуальних здібностей дітей при школах і ЖЕКах, будинках культури діяли різнопрофільні гуртки, спортивні секції. Функціонували численні палаци піонерів, дитячі науково-дослідні станції, вечірні дитячі музичні та художні школи. Відкривались профільні школи: математичні, з поглибленим вивченням іноземних мов та ін. У спортивних, хореографічних, музичних, художніх школах-інтернатах жили і навчались найбільш талановиті діти з багатьох міст і сіл. Наприклад, у Києві в профільних інтернатах для обдарованих дітей навчались хлопчики й дівчатка з усієї України. У загальноосвітніх школах для старшокласників створювались профільні спец-класи: педагогічні, фізико-математичні, біологічні тощо.

У СРСР діяли школи-інтернати для дітей з фізичними та інтелектуальними вадами: для дітей з церебральним паралічем, з вадами зору і сліпих, з вадами слуху і глухих, для глухонімих, для сліпоглухонімих, для розумово відсталих. У спеціальних школах-інтернатах і ПТУ закритого типу навчали й виховували неповнолітніх злочинців. Виховання дітей у цих закладах покладалось на звільнених від інших обов'язків вихователів.

Виховання учнів у загальноосвітніх школах доручалось класним керівникам. Вони реалізували індивідуальний підхід до дітей, зв'язок школи з сім'єю, вирішували цілий комплекс практичних проблем: адаптація учня у новому колективі, уміння знайти вихід з конфліктних ситуацій тощо. Всі ці заходи, на жаль, орієнтувались переважно на нівелювання особистості, на формування безликого колективу з єдиними поглядами, правами, обов'язками.

Однією з найбільш яскравих постатей в історії української педагогіки стає директор Павлівської школи В. О. Сухомлинський, який безкомпромісно відстоює право кожної дитини зростати неповторною особистістю. У своїх численних працях В. О. Сухомлинський наскрізно проводить думку, що талановитий, багатогранний колектив може складатись тільки з талановитих і багатогранних особистостей. Тому

колективні інтереси не повинні переважати над особистими, а мають оптимально поєднуватися з ними.

Безумовно, В. О. Сухомлинський був не єдиним вченим і практиком, педагогічна позиція якого ґрунтувалась на формуванні самобутньої особистості дитини. Безумовно, вихід у світ і загальне високе визнання його педагогічних праць не означало миттєвого переходу радянської освітньо-виховної системи на особистісно орієнтований підхід до дітей. Але ідеї В. О. Сухомлинського знайшли активний відгук як у наукових, так і в учительських колах. Виникла значна кількість навчальних і виховних індивідуалізованих систем. У суспільстві з'явилась нова педагогічна позиція.

Масштабна реалізація ідеї індивідуалізації освітньо-виховного процесу відбувається тільки починаючи з 1986-1987 років. Перебудова в СРСР, розпочата з ініціативи Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова, торкнулась усіх сторін життя суспільства. Особливо інтенсивно вона позначилась на освітньо-виховній системі. А саме: акцент у навчанні й вихованні переноситься з колективу на індивідуальність. Цей процес продовжується після розпаду Радянського Союзу і здобуття Україною у 1991 році незалежності.

Перебудова відкриває країні й світові педагогів-новаторів. Виявляється, в державі існують унікальні методики навчання й формування особистості Ш. О. Амонашвілі, І. П. Волкова, Б. П. Ердієва і П. М. Ердієв, І. П. Іванова, Є. М. Ільїна, С. М. Лисенкової, Б. П. та О. О. Нікітіних, С. Л. Рябцевої, В.В. Шаталова та ін. Зазначені методики пропагуються і поширюються, публікуються книги, організуються курси й телезустрічі з педагогами-новаторами.

Наповнюваність класів зменшується від 40–48 до 25 осіб, що дозволяє вчителю приділити більше уваги кожному учневі.

У школах та інших освітньо-виховних закладах впроваджується посада психолога, призначеного надавати індивідуальну психологічну допомогу дітям, батькам, педагогам. Реалізуються на практиці розробки О. Л. і Л. А. Венгерів, які були одними з радянських першопрохідців у галузі практичної психології.

Друкуються книги зарубіжних педагогів і психологів. Виявляється, що за колишньою «страшилкою» «буржуазної педагогіки» криються цінні дослідження в галузях освіти й виховання.

Міністр освіти України П. М. Таланчук сприяє появі офіційного дозволу на включення індивідуальних додаткових занять в середній загальноосвітній школі до розкладу і оплату за них, згідно державних погодинних тарифів.

Відкриваються приватні школи, переважно профільні. У деяких наповнюваність класів нижча, аніж у державних школах. У приватних навчальних закладах функції класних керівників, як у дореволюційні роки, виконують спеціальні посадові особи. До 1917 року їх називали гувернерами, тепер – «вихователями», «кураторами» або «психологами». Суть їхньої роботи, порівняно з періодом до 1917 року, фактично не змінюється.

Розпочинається активне відродження гувернерства. В Україні створюються дитячі будинки сімейного типу.

У Києві засновується приватна школа-екстернат, у якій діти не відвідують занять, а тільки складають іспити та заліки з усіх навчальних дисциплін. Попит на навчання дітей екстерном перевищив найоптимальніші сподівання засновників школи. У родин, які навчають дітей в домашніх умовах, постала посилена потреба в репетиторах – домашніх вчителях.

На гувернерів-репетиторів виникає попит і в родинах, які готують дітей до вступу у приватні престижні школи, до яких першокласники складають іспити (конкурс – 4-5 осіб на місце).

Майже у кожній школі відкривається один чи кілька профільних старших класів. При вищих навчальних закладах засновуються спеціалізовані ліцеї. Розповсюджуються школи різних типів: гімназії, прогімназії, авторські школи, школи-комплекси.

Підготовкою нянь і гувернанток почали займатися спершу приватні фірми, наприклад, київські фірми «Афіна», «Бізнес-консультант», «Матіола» та інші. Зараз в Україні існує попит (хоча й обмежений) не тільки на гувернанток, але й на чоловіків-гувернерів, які могли б одночасно виступати охоронцями дітей бізнесменів.

В останні роки до підготовки гувернерів частково приєдналися педагогічні коледжі та вузи. В багатьох з них здійснюється підготовка соціальних педагогів, у яких викладається дисципліна «Методика роботи гувернера». Студенти матимуть право, за бажанням, працювати гувернерами. У 1995 році курс «Методика роботи гувернера» почав викладатись студентам нинішнього Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (спеціальність «Соціальна педагогіка»). З 1998-1999 навчального року ведеться підготовка гувернанток в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (Черкаська область). Назва спеціальності «Організатор дошкільного виховання, вчитель початкових класів, гувернер».

У 1998 та 1999 роках у збірниках вузівських програм, рекомендованих Міністерством освіти України, публікуються програми навчального курсу «Методика роботи гувернера». Ще у 1994 році З. Г. Зайцевою був розроблений проект кваліфікаційної характеристики спеціальності «гувернер».

Включення у наш час професії «гувернер» до переліку спеціальностей, існуючих в Україні («Класифікатор професій (із змінами та доповненнями)», код спеціальності – № 5131) вказує на її офіційне визнання й інтенсивне поширення у країні.

Зарубіжний досвід засвідчує, що попит на гувернерів з роками не тільки не зменшується, а зростає, пропорційно підвищенню ролі жінок у виробничому, культурному і політичному житті суспільства. Пенсії гувернерам нараховуються згідно діючого законодавства конкретної країни, час роботи включається до трудового стажу. В Україні гувернерська робота також зараховується до загального трудового стажу, правда, чомусь не педагогічного.

У наш час, коли значна кількість дітей у зв'язку зі щільним графіком занять (у гуртках іноземних мов, у музичних та хореографічних студіях і т.п.), через серйозні захворювання, кількість яких після чорнобильської катастрофи загрозливо зростає, чи з інших причин не відвідує дошкільних закладів та груп подовженого дня, постала особливо відчутна потреба у створенні адаптованої до сьогодення системи індивідуального виховання і навчання дітей в домашніх умовах та в підготовці кадрів, які могли б реалізувати цю систему на практиці. Гувернер-фахівець потрібний дитині

під час тривалої хвороби і в реабілітаційний період. (За відомостями Інституту громадського здоров'я України, захворюваність дітей та підлітків в Україні за останні 12 років збільшилась майже утричі: переважають захворювання дихальних шляхів, нервової системи, крові, органів травлення. За 5 років на 53,6% збільшилася поширеність новоутворень у підлітків).

Соціальне замовлення на гувернерство постало і у зв'язку з доцільністю здійснення індивідуального виховання особливо обдарованих дітей та дітей з відхиленнями від норми у поведінці. Домашній наставник може надати кваліфіковану допомогу учням, які відстають від ровесників у навчанні, в період підготовки до вступу у перший клас чи адаптації до нового, шкільного, режиму дня. Світовий досвід показує, що послуг гувернерів потребує більшість інтелігентних сімей, які піклуються про якнайповніше розкриття індивідуальних здібностей дітей, про знання іноземних мов, етикету. Англійський психолог М. Аргайл і американський вчений Е. Фішер встановили, що молоді жінки наприкінці ХХ століття здебільшого не бажають присвячувати себе виключно сім'ї і прагнуть працювати, навіть маючи неповнолітніх дітей. У США 83 відсотки жінок, які працюють на керівних посадах 500 провідних компаній, мають звання віце-президент і вище. Саме ділові жінки насамперед намагаються виховувати своїх дітей з допомогою гувернерів.

Зростання добробуту населення України зробить гувернерські послуги загальнодоступними, як тепер в економічно розвинених країнах світу. Можливо, з часом держава візьме на себе виплату заробітної плати гувернерам, які працюватимуть з окремими категоріями дітей, наприклад, з дітьми-інвалідами. Зразком турботи держави про сім'ю для України може стати також законодавче положення Франції, при якому держава бере на себе витрати, пов'язані з оплатою дошкільної установи чи няні, якщо жінка, маючи дитину дошкільного віку, виходить на роботу.

Соціальні педагоги, які вивчають дисципліну «Технології роботи гувернера», могли б у школах, училищах, технікумах, вузах, при молодіжних центрах проводити заняття з питань виховання і навчання дитини в сім'ї з молоддю (як з майбутніми батьками). Таке впровадження прогресивного дореволюційного вітчизняного досвіду мало б помітний

позитивний вплив і на організацію родинного виховання, і на ставлення молодих людей до створення сім'ї.

Гувернерство в Україні відроджується як різновид бізнесу. Гувернантки сьогодні здебільшого одержують не менше півтора долари за годину. Правда, на відміну від гувернанток, наприклад у Франції, українські замовники часто зацікавлені у тому, щоб педагог поєднував свої безпосередні обов'язки з виконанням певної роботи по господарству. Спеціалізовані комерційні агентства (фірми) намагаються підшукати нянь і гувернанток «на будь-який смак». За пошук сім'я сплачує значний аванс. Агентства мають інформаційні банки з переліком замовлень та наявних спеціалістів. При порівняно невисокому попиту на домашніх вихователів стати претендентом на вакантне місце непросто. Перевага надається працівникам освіти й медицини. Якщо замовник укладає з фірмою страховий договір, фірма зобов'язується нести відповідальність за життя і здоров'я дитини та за матеріальні цінності у квартирі замовника. Кандидати на посади нянь і гувернерів зобов'язані надати фірмі довідку про стан здоров'я, проте за бажанням замовник може вимагати додаткового медичного обстеження, витрати на яке повинен оплатити. Сьогодні існує попит на нянь, гувернанток та репетиторів. Тому агентства, як правило, співпрацюють з досвідченими педагогами – фахівцями з різних дисциплін. Репетитори заробляють значно більше за гувернерів-вихователів (оплата – за домовленістю).

XX століття внесло істотні видозміни в гувернерську систему. В більшості економічно розвинених країн світу гувернерство перетворилось з елітної у загальнодоступну послугу для населення. Цю подію слід розцінювати як одинадцятий – найвищий рівень розвитку гувернерства: надбання найбільш ефективної, елітної педагогіки стало надбанням кожного члена суспільства. Лише у колишніх соціалістичних країнах воно, як і у XIX столітті, залишилось елітним.

У XX столітті гувернерство виходить з-під спеціального посиленого державного контролю. Таке явище пояснюється загальнообов'язковим складанням іспитів (чи проходженням тестування) за програмою середньої школи, без яких молода людина не одержує документа, потрібного для продовження освіти чи подальшого працевлаштування. Відповідно, домашнє чи шкільне навчання орієнтовано на державні

програми, державний навчальний план, державні підручники, що робить діяльність домашнього вчителя цілеспрямованою і підконтрольною державі.

У XX – на поч. XXI століття гувернерські методики спочатку експериментальним шляхом, потім масово впроваджуються в шкільну практику з метою здійснення індивідуального підходу до учнів. Практика XX – поч. XXI століття довела, що гувернерство є життєво необхідною галуззю педагогіки, без якої неможливо обійтись.

1.5. Основні періоди розвитку гувернерства

За багатомісячну історію свого існування гувернерство пройшло кілька етапів розвитку. Як форма індивідуального навчання й виховання дитини воно виникло в епоху середнього палеоліту в системі суспільного виховання дітей та молоді (перший етап). Завершення періоду розпаду первіснообщинного ладу характеризується перетворенням гувернерства на систему індивідуального виховання дитини у сім'ї нерідними батьками-вихователями, які фактично виконували роль гувернерів (другий етап). Паралельно гувернерство продовжує розвиватись як система колективного виховання й навчання. В ролі наставників молоді у цій системі виступають знахарі, чаклуни, старійшини — еліта племені (третій етап).

Перший гувернер, в обов'язки якого входить винятково формування у дитини хороших манер, з'являється у VI столітті до н. е. в афінській заможній родині (четвертий етап). У IV-II столітті до н. е. в Афінах знатні сім'ї запрошують учених-філософів для індивідуального навчання й виховання дітей. З Афін ця практика розповсюджується по світу. Висока оплата роботи філософів-наставників перетворює гувернерство на професію, яка дозволяє наставникові на гідному рівні забезпечити себе матеріально (п'ятий етап).

Офіційно, на державному рівні, гувернерство було вперше узаконене у II столітті до н. е. в Римі. Стародавні римляни розцінювали домашнє навчання й виховання як засіб задоволення потреби суспільства в

самобутніх, освічених, нестандартно мислячих особистостях (шостий етап).

У період середньовіччя, порівнюючи існуючі педагогічні системи, вищі кола суспільства визнають індивідуальне виховання й навчання в родинному середовищі як найбільш ефективне і сприятливе для розвитку дитини. Виконання гувернерських обов'язків у цей період знатними особами свідчило про високий рейтинг гувернерства у суспільстві та про високий суспільний статус гувернерів (сьомий етап).

Терміни «гувернер», «гувернерство» виникають у XVI столітті у Франції і швидко поширюються, перетворившись на загальноприйняті в науці й у побуті. Першим їх використовує у своїх працях відомий педагог М. Монтень. Він же стає автором перших методичних посібників для гувернерів. Батьки – представники заможних кіл суспільства зазначеної епохи – здебільшого самоусуваються від виховання дітей, повністю перекладаючи турботу про них на гувернерів (восьмий етап).

У XVIII столітті в Німеччині гувернерство стає педагогічною структурою, підпорядкованою державі й контрольованою державою. Працювати гувернерами тепер дозволяється виключно дипломованим спеціалістам. Приймається закон про обов'язкове складання іспитів кандидатами на педагогічні посади, відкриваються учительські семінарії (дев'ятий етап).

XIX століття можна вважати століттям розквіту гувернерства як системи домашнього виховання й навчання. Інтенсивно розвиваються традиції, започатковані у XVIII столітті в Німеччині. Працювати гувернерами дозволяється тільки дипломованим спеціалістам. Документ (диплом чи свідоцтво) видається за результатами складання спеціальних іспитів (екстерном чи випускних у навчальному закладі). Чітко розмежовуються кваліфікаційні рівні гувернерів. Ідея державного контролю усіх ланок освіти одержує у XIX столітті небувалого раніше розмаху. Особливо це стосується Російської імперії, правляча верхівка якої панічно боїться розповсюдження революційних ідей з Європи й підвищення національної свідомості неросійських народів. Гувернерство перетворюється на органічну складову імперського освітньо-виховного механізму. Приймаються закони, якими передбачений майже абсолютний контроль системи домашнього виховання й навчання. Така всеохоплююча

регламентація, мета якої — обернення гувернерства на важіль реалізації державної політики шляхом програмування певним чином домашнього виховання молодого покоління, може розцінюватись як наступний – десятий – період розвитку гувернерства. Для цього періоду характерні: диктатура держави, повне приєднання системи домашнього виховання й навчання до державної освітньої системи, публікація достатньої кількості науково-методичної літератури для домашніх наставників і домашніх учителів.

XX століття внесло істотні видозміни в гувернерську систему. У більшості економічно розвинених країн світу гувернерство перетворилося з елітної у загальнодоступну послугу для населення. Цю подію слід розцінювати як одинадцятий — найвищий рівень розвитку гувернерства: надбання найбільш ефективної, елітної педагогіки стало надбанням кожного члена суспільства. Лише у колишніх соціалістичних країнах воно, як і у XIX столітті, залишилось елітним.

У XX столітті гувернерство виходить з-під спеціального посиленого державного контролю. Таке явище пояснюється загальнообов'язковим складанням іспитів (чи проходженням тестування) за програмою середньої школи, без яких молода людина не одержує документа, необхідного для продовження освіти чи подальшого працевлаштування. Відповідно, домашнє чи шкільне навчання орієнтується на державні програми, державний навчальний план, державні підручники, що робить діяльність домашнього вчителя цілеспрямованою і підконтрольною державі.

У XX – на початку XXI століття гувернерські методики спочатку експериментальним шляхом, потім масово впроваджуються в шкільну практику з метою здійснення індивідуального підходу до учнів.

Практика XX – початку XXI століття довела, що гувернерство є життєво необхідною галуззю педагогіки, без якої неможливо обійтись. Перспективи розвитку зазначеної галузі вимагають вивчення й узагальнення досвіду попередніх поколінь, пов'язаного з методикою індивідуалізованого навчання й виховання дитини. Вирішення цієї проблеми є важливим як для правильної організації формування інтелектуальної високоморальної особистості в сім'ї, так і для

застосування знань з метою удосконалення суспільної освітньо-виховної системи.

Таким чином, для гувернерства як форми індивідуального виховання й навчання дітей характерні ознаки: 1) виховання і навчання дитини є індивідуалізованими; 2) навчання й виховання дитини відбувається в домашніх умовах (у сім'ї) або в освітньо-виховній установі закритого типу, де створюється мікроклімат, наближений до умов родинного виховання; 3) педагогічний процес організовується таким чином, щоб діти сприймали гувернера як близьку людину, і його авторитет у їхніх очах був не нижчим, аніж авторитет батьків.

Гувернерство не належить ні до родинної, ні до державної системи виховання. Воно знаходиться на межі цих систем. З одного боку, гувернерству притаманні індивідуальний підхід, неформальність у стосунках між вихованцем і наставником, властиві родинному вихованню. З іншого боку, в рамках гувернерської практики можливий відчутний тиск держави, посилений державний контроль, приєднання систем домашнього виховання і навчання до державної освітньої системи.

РОЗДІЛ 2. ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ДОМАШНІХ УМОВАХ У ХХ – НА ПОЧ. ХХІ СТОЛІТТЯ

2.1. Формування універсальної виховної системи домашнього шкільного виховання

Нині на світовому рівні викристалізовується універсальна виховна система, якої змушені дотримуватись як педагоги у суспільних освітньо-виховних закладах, так і батьки, няні, й гувернери. Ігнорування цієї системи не дозволяє підготувати дитину до повноцінного життя в сучасному суспільстві. Стисло викладемо мету, зміст та структуру цієї системи.

Сучасна мета виховання підростаючого покоління впливає з визначення поняття «виховання» і передбачає формування інтелектуальної, всебічно розвинутої особистості з активною громадянською позицією.

Як видно з наукової та науково-методичної літератури, основну увагу у ХХ – на початку ХХІ століттях приділяють вихованню дітей від народження до 12-літнього віку. У багатьох економічно розвинених країнах, таких як США, Німеччина, до виповнення дитині 12 років батькам заборонено законом залишати її без нагляду навіть на кілька хвилин. Дитина вважається іще маленькою й несвідомою. З 12 років дитина переважно активно включається в систему суспільних стосунків (заняття в гуртках та секціях, проведення дозвілля з друзями). Відповідно, вплив сім'ї на її виховання помітно зменшується.

Саме до 12 років у індивіда закладаються й остаточно шліфуються характер, провідні навички, переконання, способи встановлення контакту з оточуючими. До 12 років іще можливе певне їх коригування. Дорослі у цей період є авторитетом для дитини, їхнє слово може сприйматися на віру і тому має сильний, майже гіпнотичний, навіювальний вплив на становлення особистості. До 12 років дитина вперше зустрічається з соціально значимою діяльністю, яка є обов'язковою, незалежно від бажання чи небажання індивіда нею займатися, – це навчання. Успішність чи неуспішність реалізації себе у цій діяльності стає для дитини

особистісно важливим критерієм у становленні її «Я», визначенні власної собівартості в соціумі. До 12 років остаточно формується відносно стабільний рівень самооцінки дитини, який особливо чітко усвідомлюється індивідом. Від рівня ж самооцінки залежатиме життєва позиція людини, її особисте щастя. Таким чином, період до 12 років справедливо можна вважати доленосним для кожної особистості, тому будь-яка педагогічна помилка дорослих у цей часовий термін людського життя може помітно позначитися на формуванні індивідуальності дитини і проектуванні її майбутнього. Як наслідок, практично в усіх країнах світу у XX – на початку XXI століття ведеться пошук оптимального змісту й оптимальних педагогічних засобів виховання дітей до досягнення ними 12-літнього віку. Нас саме цей віковий період особливо цікавить тому, що нині гувернери працюють переважно із зазначеною віковою категорією. Узагальнений нами матеріал з цієї теми можна подати як умовну систему сучасного виховання.

Структуру умовної системи сучасного виховання доцільно визначити як синтез трьох напрямів: 1) «Я – інші люди – суспільство» (виховання дитини як активної свідомої особистості, що вміє злагоджено взаємодіяти з оточуючими, реалізувати себе в індивідуальній та колективній діяльності, зможе у недалекому майбутньому виступити як активний творець духовних та матеріальних цінностей суспільства); 2) «Я – частинка природи» (екологічне виховання дитини, спрямоване на формування у вихованця усвідомлення себе і людства як складової природи); 3) «Я – громадянин своєї держави (у нашому випадку — України)» (безпосереднє громадянське виховання, яке являє собою логічний структурний і змістовий розвиток попередньо сформованих базових якостей, поглядів, вмінь і навичок особистості).

Розглянемо умовну систему сучасного виховання дитини до 12 років.

Напрямок 1: «Я – ІНШІ ЛЮДИ – СУСПІЛЬСТВО»

Фізичне виховання.

Сформувані знання про структуру людського організму, функції кожної його складової (опорно-руховий апарат, мозок і центральну нервову систему, серцево-судинну систему, кров, дихальну систему, систему травлення, систему виділення, голосовий апарат, органи чуттів),

найбільш розповсюджені захворювання і порушення (причини їх походження, симптоми, способи профілактики й лікування). Формувати знання про народження, зміни організму на різних етапах його розвитку, смерть.

Допомогти засвоїти гігієнічні навички, сприяти усвідомленню їхньої важливості. Сформувати уявлення про гігієнічні та косметологічні засоби, про користь та шкоду від їх застосування.

Навчити правильно харчуватися, розрізняти корисні і некорисні продукти, розуміти, у чому полягає їхня користь.

Навчити визначати вплив на здоров'я природних чинників: води, сонця, повітря – визначати міру у використанні їх для укріплення здоров'я і межі, за якою вони перетворюються на небезпечні.

Сформувати розуміння ролі фізичних вправ та спорту для збереження здоров'я і правильного розвитку організму. Навчити виконувати комплекси фізичних вправ для розвитку різних груп м'язів, координації руху та ін.

Розучувати з дітьми рухливі ігри, зокрема народні.

Сформувати уявлення:

а) про хронічні інфекційні й простудні захворювання, травми: причини появи, симптоми, способи першої допомоги, способи лікування, про особливості поведінки і спілкування з хворими, вміння їм співчувати;

б) про шкідливі звички і небезпечний вплив на здоров'я тютюну, алкоголю, токсичних речовин, наркотиків (здійснення превентивного виховання);

в) про здоровий спосіб життя.

Формувати знання про фізичну і психічну неповноцінність, агресивність та жорстокість окремих дітей та дорослих; вміння розрізняти вияви девіантної й незвичної поведінки, тактовно уникати контакту з такими людьми і водночас співчувати їм.

Навчити безпечно користування побутовими електроприладами, вогнем, газовою плитою; виконання правил дорожнього руху; обережного ставлення до висоти, незнайомих предметів, поведінки на воді та ін.; розумного конструктивного поведінки у випадку пожежі, аварійних і передаварійних ситуацій тощо.

Навчити розрізняти лікарські, корисні й отруйні рослини.

Моральне виховання.

Сприяти усвідомленню дитиною власного «Я», це передбачає:

- а) вміння розрізняти позитивні і негативні почуття, фіксувати їх, передавати через позу, міміку, жести; вміння пояснити їх словами, визначити і сформулювати причини виникнення цих почуттів, здатність керувати ними;
- б) знання особливостей свого темпераменту і свого характеру, розрізнення позитивних і негативних якостей, орієнтація на самовдосконалення;
- в) розуміння спрямованості своєї особистості: домінуючих потреб, домінуючої мети;
- г) формування поняття про мотиви (мотиви інтересу, переконання, звички, ідеалу, установки) і вплив мотивації на поведінку людини.

Навчити дитину вирізняти зазначені особливості людського «Я» серед оточуючих. Здійснювати психолого-педагогічне коригування негативних орієнтацій дитини. Допомогти вихованцеві самоутвердитися у позитивній, корисній для оточуючих діяльності. Сформулювати самокритичне ставлення дитини до її вчинків. Здійснювати психолого-педагогічне коригування негативних орієнтацій дитини.

Навчити вихованця помічати й розуміти психічний стан оточуючих (радість, горе, сум) і поводитися відповідно, щоб не травмувати інших. Учити співчувати, розповісти про способи надання психологічної допомоги.

Допомогти дітям усвідомити поняття про добро, зло, лицемірство. Вчити розпізнавати добро, приховане за зовнішньою суворістю й вимогливістю, і зло, замасковане під привітність та відвертість. Вчити правильно оцінювати слова і вчинки інших.

Сформулювати знання етичних еталонів поведінки при спілкуванні з представниками різних вікових груп, прагнення дотримуватися їх, вміння поводитися адекватно до обставин.

Навчити прогнозувати наслідки своєї поведінки, дій та реакцій оточуючих.

Розвивати комунікативні здібності: вміння виявити ініціативу при спілкуванні, правильно відреагувати на ініціативу інших, вміння слухати, пояснювати, налагоджувати взаємодію, організовувати спільну діяльність

удвох і в колективі, уникати конфліктів і припиняти їх, вміння тактовно реагувати на зауваження і робити зауваження, коректно припиняти неприємні стосунки, вміння визнати свою провину, вибачитися, пробачити іншого.

Сприяти усвідомленню дитиною її місця і конструктивно-творчої ролі в соціумі: у сім'ї, в класі, у неформальній групі, в суспільстві. Формувати організаторські здібності.

Розвивати адаптаційні вміння дитини: вміння розібратися у новій ситуації, у новому оточенні, визначити доцільний стиль своєї поведінки і реалізувати його.

Навчити вихованця чітко, логічно, переконливо, образно без надмірної жестикуляції і без вживання слів-«паразитів» висловлюватися; грамотно будувати речення, правильно вживати слова; не застосовувати в мовленні неетичних слів. Формувати володіння монологічним і діалогічним мовленням.

Виховувати особливо турботливе, вдячне і при потребі поблажливе ставлення до батьків, дідусів, бабусь, інших членів родини.

Формувати жіночий стереотип поведінки у дівчаток і чоловічий у хлопчиків.

Розв'язувати проблему релігійного виховання: виховувати толерантне ставлення віруючих до атеїстів, атеїстів до віруючих, представників однієї конфесії до іншої, попереджати виникнення і вкорінення бездумності, фанатизму.

Інтелектуальне виховання.

Здійснювати інтелектуальне виховання через оптимальну організацію навчального процесу: розвиваюче навчання, застосування пошукових і частково- пошукових методів навчання.

Розвивати стійку довільну увагу. Навчити зосереджуватися, переключати, розподіляти увагу.

Розвивати довільну довготривалу та оперативну пам'ять. Формувати спостережливість. Тренувати зорову, слухову, дотикову (тактильну) пам'ять. Удосконалювати образну, словесно-логічну, емоційну та рухову пам'ять. Розвивати асоціативну пам'ять (асоціації за суміжністю, за схожістю, за контрастом).

Розвивати наочно-образне і словесно-логічне мислення. Удосконалювати вміння здійснювати розумові операції: порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація. Удосконалювати індивідуальні особливості мислення дітей: самостійність, критичність, гнучкість, глибину, широту, послідовність, швидкість.

Розвивати репродуктивну і творчу уяву. Допомогти оволодіти прийомами створення образів: схематизацією, гіперболізацією, наголошуванням, типізацією, аглютинацією.

Здійснювати індивідуальний розвиток загальних і спеціальних здібностей дітей та створювати умови для їхньої реалізації. Формувати уявлення про неоднакові здібності у людей, розумне ставлення до менш і більш здібних осіб, усвідомлення можливості компенсації нестачі здібностей за рахунок працьовитості. Формувати у вихованців оптимальну для подальшого розвитку особистості самооцінку, віру кожної дитини у власні сили і здібності, вміння мотивувати і відстоювати свою думку. Створювати умови для успішного («переможного») навчання кожної дитини.

Виховувати інтерес до розумової праці, наполегливість, допитливість, активну позицію у здобуванні знань. Навчити раціональних способів і прийомів самостійного знаходження і засвоєння інформації. Забезпечити вільне володіння усним і писемним мовленням (українською мовою та рідною для не українців), підготувати дитину до засвоєння на високому рівні хоча б однієї іноземної мови.

Навчити: 1) правильного, свідомого, швидкого читання; 2) правильного, грамотного, логічного, змістовного, образного викладу думки усно і на письмі. Орієнтувати дітей на самоосвіту.

Формувати у вихованця вміння попередньо продумувати і планувати свої дії, передбачати їх наслідки, вносити корективи в ході роботи, критично аналізувати результати і не повторювати попередніх помилок.

Формувати у дітей розуміння значення інтелектуальної особистості в житті суспільства.

Трудове виховання.

Досягти усвідомлення дітьми значення праці у їхньому сьогоденні й майбутньому, в житті родини та у житті суспільства. Дати знання про

працю людей у селі й місті, про сучасні професії і їхню суспільну роль. Допомогти оволодіти навичками самообслуговування і основами суспільно корисної праці.

Формувати працьовитість, наполегливість, ініціативність, творчий підхід для фізичної і розумової роботи як провідних рис характеру. Виховувати силу волі. Навчити планувати, організовувати, розподіляти індивідуальну і колективну роботу, аналізувати й удосконалювати її результати. Вчити виготовляти найпростіші корисні у побуті речі, виконувати потрібну в побуті роботу.

Здійснювати підготовку дітей до дорослого життя: прищеплювати навички виконання усієї доступної дітям за віком домашньої роботи. Навчити володіти елементарними знаряддями праці: голкою, ножицями, молотком, обцецьками та ін. Вчити дітей якісно і з власної ініціативи здійснювати елементарний ремонт речей: пришити гудзики до власного одягу, підклеїти книгу, замінити лампочку тощо.

Забезпечити розуміння важливості й виробити вміння дотримуватися безпеки праці.

Виробити негативне ставлення до ліні й прагнень досягнення добробуту за чужий рахунок.

Навчити бачити ситуації, у яких оточуючим потрібна допомога, вміння без прохання і нагадування приходити на допомогу.

Виховання ставлення до праці як до засобу творення прекрасного і можливості нести радість людям.

Формувати вміння дбайливо ставитися до результатів власної і чужої праці.

Естетичне виховання.

Навчити помічати прекрасне, милуватися прекрасним, творити прекрасне. Здійснювати естетичне виховання через організацію спілкування дітей з природою: милування краєвидами, рослинами, тваринами; відтворення вражень від побаченого і почуттів засобами мистецтва; бережливе ставлення до природи, вирощування квітів, висаджування кущів, дерев і догляд за ними.

Виховання засобами художньої творчості. Ознайомлення з картинами і скульптурами видатних митців, з різними жанрами й техніками.

Навчити милуватися красою архітектури, розрізняти архітектурні стилі, знайомство з головними архітектурними пам'ятками рідного міста (села), краю, України.

Формування вмінь ділитися враженнями з оточуючими через малювання, ліплення, аплікацію, вишивку.

Музичне виховання. Вчити слухати тишу і «музику» природи: голоси птахів, шум дерев, сюрчання коників тощо, спостерігати за «танком сніжинок», дощових краплин, осіннього листу і «прислухатися» до їхньої «музики».

Навчити слухати і розуміти красу пісні (зокрема народної) й класичної музики.

Вчити співати й грати хоча б на одному музичному інструменті (за вибором дитини чи батьків).

Допомогти кожній дитині зібрати вдома хоча б невеличку аудіотеку світової класичної музики й народних пісень (в нашому випадку – українських).

Вчити танцювати, ритмічно, красиво рухатися під музику (основи народних, бальних, сучасних танців).

Виховання словом. Учити дітей любити рідну мову, милуватися піснею, поезією, зацікавити читанням прозових творів художньої літератури, вивченням усної народної творчості.

Вчити дітей добирати красиві й точні вислови для характеристики пейзажу, художнього чи музичного твору, знаходити синоніми, антоніми, епітети.

Формувати інтерес до книги, вчити розрізняти хороші, посередні та низькопробні літературні твори. Допомогти дітям зібрати домашню бібліотечку високохудожніх дитячих поетичних та прозових творів. Спонукаати до написання прозових мініатюр і віршів.

Народні ремесла у вихованні. Ознайомити дітей з різновидами народних ремесел. Допомогти спробувати свої сили у вишивці, плетінні, писанкарстві, виготовленні іграшок, виготовленні витинанок, чеканці, гончарстві (роботу з глиною при необхідності можна замінити роботою з пластиліном), різьбленні по дереву (за можливістю).

Інші засоби естетичного виховання. Навчити:

- відрізняти хороші фільми, мультфільми, театральні вистави від невдалих;
- допомогти вихованцям оволодіти основами акторської майстерності через участь в інсценуваннях;
- розуміти красу інтер'єру, побутових речей, одягу, посуду та ін.;
- створювати красу: затишок у кімнаті і в класі, одягатися зі смаком, красиво накривати на стіл тощо;
- помічати зовнішню і внутрішню (духовну) красу людини;
- усвідомлювати красу і гармонію людських стосунків. Допомогти засвоїти інформацію про народні свята, обрядові дійства, вчити розуміти їхню красу.

Формувати у дітей прагнення відповідати естетичним еталонам, усувати чи нейтралізувати безлике, огидне, змінюючи його на прекрасне; прагнення творити красу для себе і для інших.

Напрямок 2: «Я – ЧАСТИНКА ПРИРОДИ» (екологічне виховання)

Формувати у дітей знання про географічне розташування і природу рідного міста (села), країни; про планету Земля, Всесвіт.

Навчити дітей розуміти красу рідної природи. Показати взаємозв'язок між окремими явищами у природі.

Допомогти дитині відчути себе частинкою природи, усвідомити місце й місію людини на Землі.

Пояснити поняття «Червона книга», «екологічна криза», «забруднення довкілля (навколишнього середовища)». Навести приклади забруднення землі, води, повітря та його наслідки. Розкрити взаємозв'язок між забрудненням довкілля і погіршенням здоров'я людей (небезпечна для вживання їжа, вода, отруєння через вдихання забрудненого повітря, вплив на організм радіації). Вчити захищатися (за можливістю) від негативного впливу забрудненого середовища на організм.

Показати на прикладах розгортання боротьби за чистоту довкілля в масштабах рідного міста (села), країни, на світовому рівні.

Ознайомити з поняттями «заповідник», «заказник». Розповісти про головні заповідники й заказники країни, про природоохоронну роботу, яка у них проводиться.

Навчати брати посильну участь у природоохоронній роботі:

- не засмічувати довкілля;
- не псувати і не нищити рослини;
- не кривдити тварин; по можливості допомагати їм (взимку влаштовувати годівниці для пташок; навесні розвішувати шпаківні й дуплянки; доглядати за домашніми тваринами, якщо такі є; у сільській місцевості допомагати дорослим у заготовленні для домашніх тварин кормів на зиму);
- не залишати вогнищ у лісі;
- допомагати старшим насаджувати дерева, кущі, розбивати квітники;
- допомагати старшим вирощувати рослини вдома, на городі, у теплиці, на пришкольній ділянці.

Сформувати у дітей уявлення про народні календарні свята; знайомити з народними прикметами, за якими визначають погоду; знайомити з народними традиціями оберігання природи, її одухотворення.

Напря́м 3: «Я – ГРОМАДЯНИН СВОЄЇ КРАЇНИ»

Патріотичне виховання.

Вчити дітей бачити, розуміти й любити красу рідного краю, мови, пісні, всіх виявів багатогранної культури свого народу.

Формувати розуміння важливості знання свого родоводу. Спонукаати якомога більше дізнаватися про свій рід. Навчити складати генеалогічне дерево. Викликати в душах дітей почуття гордості за своїх предків, трепетне ставлення до землі, на якій вони живуть, турботу про честь свого роду.

Вивчити з дітьми географічне положення рідної країни, особливості її ландшафту, флори і фауни, клімату, назви областей і обласних центрів, назви держав, з якими країна межує по суходолу і по морю. Сприяти засвоєнню знань про столицю своєї Батьківщини.

Дати дітям основи знань про історичні етапи розвитку рідної держави, життя її народу. Сприяти усвідомленню важливості завоювання країною (зокрема Україною) незалежності й розбудови міцної, розвиненої, цивілізованої держави. Виховувати гордість за свою Вітчизну, відчуття належності до її народу, тривогу й біль за негаразди у тій чи іншій сфері соціального життя, готовність боротися за щастя свого народу. Ознайомити з поняттям «представники різних національностей».

Виховувати повагу до інших народів, що проживають на території Батьківщини.

Розвивати інтерес до політичного життя країни і міжнародної політики. Формувати політичну культуру, активну життєву позицію, вміння оцінювати події з ідейно-політичних позицій.

Сприяти засвоєнню дітьми інформації: 1) про Гімн, Герб, Прапор їхньої країни (розучити Гімн); 2) первинних понять, пов'язаних з Конституцією країни; 3) понять «уряд», «президент», «депутат», «мер» та ін., значення назв провідних державних установ; 4) вивчити з дітьми, хто на даному етапі посідає керівні державні посади, керівні посади у рідному місті (селі).

Сформувати знання про рідне місто (село), історію його заснування, розвитку, пам'ятні споруди, походження назв вулиць, розташування культурних центрів та ін.

Вчити шанувати людей, яким ми завдячуємо своїм життям: ветеранів війни, в Україні – ліквідаторів аварії на ЧАЕС, інших героїв.

Виховувати громадянську активність дітей через організацію корисних справ. В Україні це можуть бути: привітання ветеранів зі святами, шефська допомога самотнім пенсіонерам, допомога бібліотеці в ремонті книг, виготовлення іграшок для вихованців дитячого будинку тощо.

Економічне виховання.

Пояснити дитині поняття «економіка», «бюджет», «ціна», «вартість», «рентабельність».

Навчити окремих економічних операцій на прикладі сімейної економіки. Допомогти розібратися у господарчо-економічній діяльності сім'ї; визначити головні особливості сімейної економіки, джерела доходів сім'ї, бюджет сім'ї; залучати дітей до здійснення невеликих закупів, до планування сімейного бюджету. Знайомити дітей з цінами на товари першої необхідності, шкільне приладдя, одяг, взуття, з номінальною вартістю грошових знаків. Навчати бережливості.

Сформувати поняття: про значення економіки для держави; про галузі господарства країни; про інтенсивний та екстенсивний шляхи розвитку промисловості та сільського господарства; про імпорт та експорт; про запровадження безвідходних технологій переробки сировини

і вторсировину; про економічне значення природних багатств, вплив господарчої діяльності людини на природу, про екологічні механізми природовикористання.

Подати загальні відомості про наукову організацію праці: раціональне використання часу, засоби поліпшення умов праці; технологічне й операційне удосконалення роботи; чергування праці й відпочинку, режим праці; самоконтроль; ведення ділових записників та щоденників; творчий, раціоналізаторський підхід до виконання роботи.

Формувати вміння працювати у колективі, прагнення до підвищення продуктивності, якості, ефективності праці, уміння співвідносити особисті потреби й економічні можливості їх задоволення.

Правове виховання.

Поглибити, розширити і конкретизувати знання дітей про їхні права і обов'язки та права і обов'язки дорослих в родині, у школі, в громадських місцях, у суспільстві в цілому.

Виховувати у дитини почуття впевненості у собі й розуміння особистісної цінності кожної людини. Формувати почуття співпереживання і толерантного ставлення до інших. Вчити допомагати іншим, захищати свої права та права інших.

Знайомити з Конституцією.

Привчати дотримуватись положень Декларацій про «Права людини» і «Права дитини» у щоденному житті, допомагати, реалізовувати права і обов'язки дитини вдома, у дворі, у школі і т.д.

Допомогти усвідомити необхідність виконання таких правил, як правила дорожнього руху, правила поведінки у громадських місцях, на природі та ін.

У кожній педагогічній системі після визначення мети й змісту виховання постають питання про засоби виховання та специфіку оптимальної організації виховного процесу. Таким чином, насамперед, доцільно акцентувати увагу на сучасних методах виховання. Методи виховання являють собою способи організації взаємодії вихованця з середовищем. Знання методів необхідні для успішної реалізації мети виховання. *За класифікацією Ю.К. Бабанського* методи виховання поділяються на три групи:

1. Методи формування свідомості особистості: бесіди, роз'яснення, метод прикладу та ін.
2. Методи організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки: педагогічна вимога, громадська думка, привчання, вправлення, створення виховних ситуацій.
3. Методи стимулювання поведінки й діяльності: змагання, заохочення, покарання.

Особливістю педагогіки сьогодення є орієнтація дитини на **самовиховання**, яка передбачає:

1. Спрямування дитини на самопізнання.
2. Навчання вихованця: самоаналізу вчинків, вміння визначати мету своєї діяльності, оцінювати власні можливості, планувати і прогнозувати власні дії, структурувати свій час, долати перешкоди і досягати бажаного, знаходити необхідну інформацію, вчасно звертатися по допомогу, при необхідності коригувати засоби досягнення мети і саму мету, сформувати у дитини прагнення самовдосконалюватися, орієнтуватися на обраний самостійно позитивний еталон (ідеал).
3. Формування в дитини високого рівня моральної вихованості, вміння бути вимогливою до себе. Орієнтація дитини на внутрішню позитивну мотивацію щодо моральних вчинків, на самоконтроль.
4. Допомога дитині у визначенні її позитивних і негативних якостей; складанні плану самовиховання (спочатку усунути одну «найгіршу» рису чи звичку і сформувати у себе одну найбільш бажану позитивну рису чи звичку, потім – другу і т.д.) Особливістю виховання у XX столітті стало й те, що перед педагогікою постали дві надзвичайно складні проблеми, які так гостро й так масштабно не виникали у попередні століття: 1) формування у дитини оптимальної самооцінки; 2) збільшення нервових та психічних захворювань у дітей. Ці проблеми стали в усьому світі насамперед турботою сімейного виховання, бо основи самооцінки і психічного здоров'я дитини закладаються у сім'ї. Обидві вони на сьогодні вивчені не повністю і знаходяться на стадії розроблення.

2.2. Формування у дитини самооцінки

Самооцінка, як зазначається у словниках, – це судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. Самооцінка – це вияв оцінного ставлення людини до себе, результат таких розумових операцій, як аналіз, синтез, порівняння.

Самооцінка виступає як своєрідна передумова становлення активної життєвої позиції особистості. Ця залежність непомітна і незрозуміла для людей, не обізнаних досконало із закономірностями функціонування людської психіки. Саме необізнаність нерідко веде до того, що дорослі виховують індивіда, нездатного адаптуватися і знайти своє місце у суспільстві. Питання становлення самооцінки досліджувалося багатьма вітчизняними й зарубіжними науковцями: Ш. О. Амонашвілі, Е. Берном, Р. Бернсом, М. і Р. Снайдерами, Б. І. Наумовим, Н. І. Непомнящою, С. Г. Якобсон та ін. Проте визнати предмет дослідження вичерпаним не можна. Вченими досі не вироблене однозначне ставлення до того, яку самооцінку доцільно вважати оптимальною для подальшого успішного розвитку особистості.

Переважає більшість вчених відстоює позицію необхідності формування у дитини адекватної самооцінки. Так, дослідження Г. О. Люблинської доводять, що діти із низькою самооцінкою повністю або практично повністю втрачають інтерес до видів діяльності, у яких не можуть швидко досягти успіху; при виникненні перших труднощів і виявляють песимістичні нахили; відмовляються від складних завдань, характеризуються низьким рівнем домагань і низькою активністю. Водночас, серед дітей із завищеною самооцінкою у процесі експерименту виявилися такі, які не виправдовували на практиці свого високого рівня домагань. Б. І. Наумов застерігає, що захвалювання дитини породжує нескромність. С. Г. Карпенчук обґрунтовує, що адекватна самооцінка діє як позитивний стимул у вихованні і самовихованні, оскільки індивід має «правильне» уявлення про себе.

Водночас усі науковці одностайні у тому, що тільки позитивне уявлення вихованця про себе, тільки позитивне самоствердження у повсякденній діяльності постають як конструктивний механізм і стимул

розвитку й самовдосконалення особистості. Потреба поєднання в уявленні дитини ідеального образу себе і реалістичної адекватної самооцінки засвідчують про складність педагогічного завдання. Цікавий механізм вказаної теоретичної структури створили відомі психологи В. Г. Щур та С. Г. Якобсон. Проведений ними експеримент, метою якого було формування моральних якостей дошкільників, поділявся на два етапи. На першому етапі у дітей формували «ідеальний образ себе». З цією метою їм пропонували проаналізувати низку життєвих ситуацій. Необхідно було теоретично оцінити моральні якості уявних ровесників та теоретично обґрунтувати власні дії за аналогічних умов. Друга частина експерименту передбачала практичну діяльність дітей, оцінювання ними своїх результатів та самоаналіз і самохарактеристику – форми роботи, орієнтовані на планомірне формування адекватної самооцінки. Під час дослідження виявилася важлива умова ефективності виховного впливу. Дитина чітко визначала «ідеальний образ «Я» і швидше навчалася реально оцінювати себе, коли відчувала підтримку дорослих і ровесників, яких поважала.

Таким чином, першим кроком до становлення активної життєвої позиції особистості є створення сприятливого мікроклімату в її оточенні, підтримка навіть незначних позитивних ініціатив дитини. Другий крок – формування оптимальної самооцінки індивіда.

Спираючись на відомості, отримані при проведенні дослідження Г. В. Щур і С. Г. Якобсон, логічно схематично представити самооцінку як синтез двох складових: самооцінки перспективної і самооцінки підсумкової. Під «перспективною самооцінкою» маємо на увазі визначення дитиною до початку діяльності своїх можливостей у розв'язанні поставленої перед нею проблеми.

Відповідно, «підсумковою» будемо вважати оцінку дитиною себе і результатів власної роботи після її завершення.

Загальновідомо, що самооцінка має три рівні: адекватна, завищена і занижена. Адекватна самооцінка у різних людей має істотні відмінності. Одні, адекватно оцінюючи себе та свої дії, насамперед, звертають увагу на негативне, а потім на позитивне. Інші – навпаки. Тому логічним буде поділ адекватної самооцінки на два підвиди: 1) адекватна, наближена до заниженої; 2) адекватна, наближена до завищеної. Взявши за основу ці

вихідні положення, проаналізуємо, які перетворення відбуваються з самооцінкою під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Припустимо, що у дитини сформована адекватна самооцінка. Припустимо, що перед такою дитиною поставлено завдання, виконувати яке їй раніше не доводилося. Адекватна перспективна самооцінка виявиться у такій позиції особистості: «Завдання невідоме. Можливо, я зумію його виконати, а, можливо, й ні. Вірогідність успішного завершення справи – 50 % на 50 %». Що молодша дитина, то незначніший її життєвий досвід, частіше постають перед нею невідомі, невипробувані проблеми і завдання. Навіть протягом дня їх може бути кілька. Повторення ж «перемог» чи «поразок» закріплюють емоційні реакції, уявлення індивіда про себе, ставлення до певного виду діяльності та до діяльності загалом.

Наприклад, у кожному з 10-20 чи 50 випадків вирішення дитиною невідомого досі завдання близько половини наслідків позитивних і приблизно половина – негативних. Підсумкова адекватна самооцінка дозволяє констатувати факт. Якщо вихованець перебуває у психологічно сприятливому оточенні, і невдачі не спричиняють додаткових неприємностей (покарань, висміювань тощо), а перемоги не перебільшуються люблячими дорослими, – зберігається адекватна самооцінка. Проте, стимули для активної діяльності, переборювання труднощів, інтенсивного самовиховання фактично відсутні. Адже, як доведено вченими В. Г. Асеєвим, Е. Берном та ін., приваблює і стимулює той вид діяльності, той вид праці, у якому особистість самоутверджується, реалізує свій творчий потенціал. Якщо, у даному випадку, мається на увазі навчальна діяльність, то зацікавити учня докласти додаткових зусиль для підвищення успішності можливо тільки за умови додаткового стимулювання (вплив суб'єктивних факторів): радість батьків, прагнення сподобатися комусь із оточення, матеріальна нагорода та ін. Безпосередньо ж навчальна діяльність не виступає в означеному варіанті особистісно значимим для дитини мотивом.

Припустимо, що здібності, стан здоров'я чи інші об'єктивні обставини не дозволяють дитині досягти високої результативності і більшість справ характеризуватимуться негативними наслідками. Навіть за найсприятливішого психологічного мікроклімату, адекватно оцінюючи досягнення, вихованець поступово починає акцентувати увагу на

невдачах, оскільки вони майже суцільні. Багаторазові повтори негативного досвіду перетворюють адекватну підсумкову самооцінку на адекватну, наближену до заниженої, або на занижену. Ця «реальна» самооцінка починає впливати на самооцінку перспективну. Реально, «правильно», адекватно, оцінюючи себе, дитина обов'язково дійде наступного висновку: «10 (20, 50) разів я бралася за незнайому справу, і завжди у мене нічого не виходило. Логічно, що і на 11 (21; 51) раз знову нічого не вийде». Як бачимо, під впливом об'єктивних факторів самооцінка з адекватної перетворюється на занижену. Коли ж невдачі стають причиною негативних реакцій оточуючих (суб'єктивні фактори), перспективна самооцінка падає настільки, що вихованець взагалі боїться розпочинати будь-яку роботу, навіть відому. Якщо мова йде про навчальну діяльність, стабілізується негативне ставлення до неї через від'ємну особистісну мотивацію.

Оскільки людина має нагальну потребу у самоутвердженні (дослідження Е. Берна, Л. І. Божович, Д. Карнегі, І. С. Кона, А. Маслоу та ін.), у першому і другому випадках дорослим необхідно знайти для дитини спосіб самореалізації: допомогти, по можливості, підвищити рівень успішності; сприяти визначенню улюбленої (яка вдається) справи (танці, авіамоделювання, гра у футбол тощо) і регулярним заняттям нею. Інакше учень самостійно скерує свої зусилля, і не обов'язково у конструктивному руслі. «Переможна» діяльність дозволить підвищити самооцінку вихованця. Відповідно, збільшиться і його активність.

Припустимо тепер, що дитина практично постійно досягає високих позитивних результатів. Помічаючи окремі недоліки й прорахунки, вихованець «змушений» відверто визнавати власні перемоги. Підсумкова самооцінка зростає до адекватної, наближеної до завищеної, або до завищеної. У другому випадку дитина перестає бачити свої недоліки. Вплив підсумкової самооцінки на перспективну очевидний. З позицій дитини усвідомлення своїх можливостей формулюватиметься приблизно так: «Завжди у мене усе виходило. Найбільш ймовірно, що і надалі вийде. Нова проблема мене не лякає. Нове – цікаво» (адекватна самооцінка, наближена до завищеної). Або так: «Завжди у мене усе виходило, і тепер вийде обов'язково. Нова проблема мене не лякає. Нове — цікаво» (завищена самооцінка). Перспективна самооцінка виявляється

наближеною до «ідеального» образу «Я», про який писала Г. М. Сагач та інші науковці.

У дитини з високою перспективною самооцінкою будь-яка діяльність викликає інтерес, адже вона сподівається іще раз самоутвердитися, отримати задоволення від «перемоги». Це ознака активної життєвої позиції. Таким чином, доцільний *висновок перший*: виховання активної життєвої позиції можливе через формування завищеної або адекватної, наближеної до завищеної, перспективної самооцінки.

Отже, остерігатися високої перспективної самооцінки, а тим більше намагатися її штучно занизити — недоцільно. Інша справа, що при високій перспективній самооцінці у вихованця важливо: 1) щиро визнаючи його досягнення, цілеспрямовано і систематично привчати аналізувати попередній досвід і робити правильні висновки при плануванні на майбутнє (наприклад: «Я зможу виконати цю роботу, якщо проконсультуюся у вчителя, скористаюся довідником, мені допоможе тато, коли підросту і т. д. »); 2) виховувати у дитини працьовитість, силу волі, вміння визначати мету і досягати її; 3) орієнтувати індивіда на самоосвіту і самовиховання; 4) навчати його гуманного, толерантного ставлення до інших людей; 5) навчати етики спілкування.

Така виховна система не знизить перспективної самооцінки особистості й водночас дозволить зафіксувати, стабілізувати її адекватну, наближену до завищеної, підсумкову самооцінку, яка стане основою серйозного аналізу і реального планування на майбутнє. *Висновок другий*: для виховання активної життєвої позиції дитини важлива сформованість у неї адекватної, наближеної до завищеної, самооцінки.

Доцільне врахування на практиці такої характеристики самооцінки, як її стійкість. Однозначно, що надто нестійка самооцінка не сприяє становленню активної життєвої позиції. Збереження стійкої самооцінки стає для людини потребою, і порушення її породжує таке явище, як афект неадекватності (тобто стійкий негативний емоційний стан, що виникає у зв'язку з неуспішною діяльністю). Якщо перспективна завищена самооцінка поєднується із завищеною підсумковою, стан афекту є досить небезпечним. Індивід не усвідомлює неуспіху або не хоче його визнавати. Стан афекту може викликати у такої людини вияви недовіри, підвищену

образливість, підозрілість, агресивність, негативізм. Коли ж висока перспективна самооцінка поєднується з адекватною підсумковою, незадоволення ситуацією переважно виступає додатковим стимулом для роботи особистості над своїм удосконаленням, стає джерелом підсиленої активної діяльності.

Підсумовуючи сказане, переконуємося, що оптимальною доцільно вважати завищену перспективну самооцінку і адекватну, наближену до завищеної, підсумкову самооцінку. Цієї позиції дотримувалися американські психологи Е. Берн і Х. Дж. Джайнотт.

Застосування нами з метою перевірки зазначених вище практичних рекомендацій щодо формування оптимальної самооцінки дозволило помітно вплинути на поведінку дітей, істотно підвищити рівень їхньої суспільної активності. Вчителі й класні керівники працювали у тісному контакті з родинами учнів, навчаючи батьків правильно виховувати дітей.

Спостереження за поведінкою учнів експериментальних та контрольних класів у навчальній, ігровій і трудовій діяльності показали, що в експериментальних класах діти: 1) майже не ображають одне одного; 2) як правило, вміють допомагати навколишнім, самі помічають, кому потрібна допомога і намагаються її надати; 3) вміють відстоювати власну думку, навіть якщо вона суперечить поглядам оточуючих; 4) з повагою ставляться до однокласників (нерідко після занять та у вихідні дні збираються в когось у дворі, щоб гратися разом); 5) не мають відрази до школи і навчання; 6) спокійні, урівноважені; 7) вміють планувати свої дії і передбачати їх наслідки; 8) ініціативні; 9) займають активну життєву позицію; 10) з інтересом ставляться до нової, невідомої раніше роботи; 11) досить точно визначають настрій іншої людини і відповідно реагують на нього. Для експериментальних класів властива висока інтенсивність міжособистісної комунікації.

Знання практик механізмів формування оптимальної самооцінки і активної життєвої позиції особистості виступає одним з провідних факторів успішної організації виховного процесу.

2.3. Проблеми нервових розладів та психічних захворювань у дітей

Наступна проблема до початку XXI століття з суто педагогічної перетворилась на глобальну проблему всього цивілізованого світу. У світовому масштабі катастрофічними темпами зростає рівень нервових розладів та психічних захворювань у населення, насамперед, – у дітей та молоді. Україна сьогодні посідає перше місце за рівнем указаних захворювань. Визначити причини та зупинити зростання захворювань перетворилося на початку XXI століття в одне з провідних завдань медицини й педагогіки.

Вивчення стану проблеми у науковій літературі дозволяє вичленити три групи причин появи нервових та психічних захворювань у дітей: 1) вроджені захворювання; 2) негативний вплив середовища; 3) неправильне виховання.

Як засвідчують дослідження сучасних вчених, екологічний стан довкілля в планетарному масштабі, й зокрема в Україні, дедалі погіршується. Хімічний дисбаланс, наслідки чорнобильської катастрофи, високий рівень стресів та агресивності у суспільстві й інші фактори негативно впливають на стан здоров'я майбутніх матерів, на перебіг вагітності та проходження пологів, і в результаті значний відсоток малюків народжується зі значними порушеннями центральної нервової системи та психіки. Як вказує статистика, 2,5 % дітей в Україні народжуються з вадами розвитку або спадковою патологією. Ще у 1987 році за рівнем тривалості життя та рівнем здоров'я населення Україна займала 45 місце у світі, а в 1997 році – вже 95. Оскільки спадкові відмінності передаються нащадкам, кожне наступне покоління отримує схильність до тих хвороб, які мають батьки, та додатково – нові зміни, викликані подальшим ушкодженням генетичного апарату, несприятливими зовнішніми факторами. На межі XX-XXI століть дитяча захворюваність, що призводить до інвалідності, зросла на 20 відсотків, порівняно з 1995 роком. Зокрема, як уже сказано, часто передаються спадково нервові та психічні захворювання. Вони також виникають у маленьких дітей у процесі постійного перебування в контакті з нездоровими батьками.

Негативний вплив середовища, перш за все, виявляється у перевантаженні оточення дитини негативною інформацією. Носіями цієї інформації стають страшні жорстокі мультфільми, фільми жахів, бойовики, неестетичні іграшки, низькопробна сучасна музика, жорстокі комп'ютерні ігри тощо.

Причиною дитячих нервових та психічних розладів найчастіше стає неправильний виховний підхід батьків через необізнаність останніх з особливостями фізичного та психічного розвитку людини. Наприклад, відомий російський вчений А. І. Захаров застерігає, що дитину легко перетворити на нервово чи психічно хвору, якщо її вихователі незнайомі з властивостями темпераменту.

2.4. Врахування темпераменту дитини в системі губернерського виховання

І. П. Павлов та його послідовники Ю. Г. Віленський, В. С. Мерлін, М. А. Усієвич й ін. довели: кожна людина живе у своєму власному фізіологічному ритмі. Порушення ритму, намагання нав'язати індивідові не притаманний йому темп життя негативно впливає на здоров'я, інтелект і психіку особистості.

Далеко не всім сучасним батькам та педагогам відомо, що темперамент людини протягом життя в основі своїй не змінюється і залежить від фізіологічних особливостей організму, хоча це експериментально довели ще у XIX столітті відомі російські вчені П. Ф. Лесгафт і А. Нікіфоров. У лабораторних умовах під керівництвом І. П. Павлова була проведена серія досліджень, завдяки яким висновки науковців XIX століття підтвердилися, а також виявилися нові докази фізіологічного походження темпераменту. Різноманітність поведінкових форм людини і тварин пояснювалася тепер не тільки особливостями структури кровоносної системи, а також властивостями нервової системи (силою, урівноваженістю і рухливістю нервових процесів), тобто типом вищої нервової діяльності. У 1952 році М. А. Усієвич довів, що від нервової системи і особливостей кровообігу залежить інтенсивність виділення шлункового соку, швидкість травлення, функціонування нирок,

сечового міхура, залоз внутрішньої секреції, обмін речовин у організмі, швидкість загоювання ран. Швидкість перебігу функцій організму умовно розподіляється на чотири групи відповідно до темпераментів. Таким чином незаперечно демонструється фізіологічне походження темпераменту і неможливість докорінної зміни небажаного для конкретної людини його різновиду на бажаний.

На відміну від часів М. Монтеня, Дж. Локка, І. Канта, коли за еталон обирався філософ флегматик, у наш час оптимальним загальноприйнято вважати **сангвінічний** темперамент. Діти з цим темпераментом легко пристосовуються до будь-яких вимог дорослих, колективів, установ. З дітьми-сангвініками у дорослих, як правило, найменше проблем. Тому неухважність батьків і педагогів може дорого обійтися вихованцям. Небезпека криється, по-перше, в тому, що діти сангвініки намагаються займатися тільки легкою, приємною й цікавою для них діяльністю і уникати складного, неприємного, нецікавого. Тому з раннього віку доцільно виробляти у них стійкий інтерес, терпіння, цілеспрямованість, звичку сумлінно виконувати і завжди завершувати розпочату справу, глибоко вникати у суть кожного питання. По-друге, компромісність, оптимізм, життєрадісність, товариськість сангвініків при неправильному вихованні чи неконтрольованості здатні стати джерелом походження таких негативних рис, як легковажність, поверховість, непостійність, егоїзм.

У дошкільному та молодшому шкільному віці найбільше тривог і неприємностей батькам та педагогам завдають **холерики**. Їхня невтомність, енергійність, схильність до ризику, впертість, пустотливість, задирикуватість, нетерплячість і висока конфліктність стають причиною биття посуду, бійок з однолітками, травм та інших численних негативних випадків. Холерика важливо виховувати добрим, співчутливим, турботливим, оскільки цей тип дуже схильний до агресивності. Холерика потрібно вчити ввічливості, вміння стримувати емоції, застосовуючи не стільки пояснення, як «театралізоване програвання» з ним можливих ситуацій.

Дорослі повинні з розумінням ставитися до «зривів» у поведінці холериків, не принижувати їхньої гідності, формувати у них адекватну самооцінку. Копітка виховна роботу з холериками у дошкільному віці

дозволить їм легше адаптуватися до вимог школи і підготує до засвоєння навчального матеріалу. При входженні до колективу дошкільного закладу і вступі до першого класу холерика потребують спеціальної психологічної підготовки на предмет доцільності виконання вимог установи і правил спілкування з дітьми та дорослими. Корисно записати холерика до спортивної секції, де він зможе «дати вихід» своїй енергії.

Застосування фізичних покарань, крику при вихованні холерика абсолютно неефективні. Вони розхитують нервову систему дитини, поведінка якої й так відзначається певною невротичністю. Тому агресивність дорослих викликає «виховний» ефект повністю протилежний меті вихователів. Якщо холерик неякісно виконав роботу, доцільно не сварити і не карати дитину, а пояснити, чому так не можна, й вимагати повторного сумлінного виконання. Якщо когось образив, — без покарань і нотацій навчити вибачитися, допомогти зробити для цієї людини щось хороше; обговорити, як наступного разу слід вчинити в аналогічній ситуації.

У нашу бурхливу епоху, можливо, найскладніше жити **флегматикам**. Шалені ритми сучасності для них незрозумілі, логічно не обґрунтовані й надзвичайно виснажливі. Саме діти-флегматики найбільше потребують індивідуального гувернерського навчання й виховання. Вони ризикують втратити свою індивідуальність в оточенні сміливих, швидких і часто самовпевнених холериків та сангвініків.

Неправильний підхід до організації виховання й навчання флегматика – це звинувачення його в тупості, некітливості, постійні спонукання, покарання за повільність. Наслідки такого ставлення здебільшого трагічні: у дитини виникають неврози; вона починає виконувати доручене швидко, але неякісно, несумлінно; формується комплекс неповноцінності, пов'язаний з постійними невдачами. Як наслідок, індивід не розкриває себе як особистість, не реалізує закладений природою розумовий потенціал. Якщо ж дитинство флегматиків складається сприятливо і їм вдається розвиватися, зберігаючи усі позитивні риси темпераменту, суспільство отримує сумлінних, серйозних, пунктуальних, захоплених улюбленою справою людей – часто видатних учених.

Правильний підхід до виховання дитини-флегматика передбачає створення сприятливих умов для її фізичного, духовного й інтелектуального розвитку. Д. Я. Богданова, Ю. Г. Віленський, В. О. Трошихін довели, що флегматики не витримують значних фізичних навантажень, якщо змушувати їх рухатися у швидкому темпі. Отже, вправи ранкової гімнастики і вправи на уроках фізкультури в школі флегматики повинні виконувати у дещо уповільненому темпі. Неврахування цієї фізіологічної вимоги Міністерством освіти при встановленні нормативів і вчителями фізкультури на уроках призводить до масової появи у флегматиків серцево-судинних та багатьох інших захворювань.

Для правильного виховання й розвитку дітей-флегматиків потрібне створення дещо тепличної атмосфери, у якій повністю відсутні поспішність, нетерплячість. З раннього віку слід розкривати перед такою дитиною широкий спектр наук і занять, що допоможе зробити її допитливою.

Флегматики стомлюються від тривалого спілкування, перебування у багатолюдних гамірних колективах, і втома ця має фізіологічну основу. Тому намагання флегматика періодично усамітнюватися — своєрідна захисна реакція організму. Позбавлення флегматика можливості чергувати періоди спілкування з тривалими перепочинками на самоті чи у товаристві близького спокійного друга поступово приведе до розладу нервової системи і психіки дитини.

Сказане підтверджує, що ідеальною для розвитку й становлення флегматика як особистості буде система гувернерського домашнього навчання й виховання.

Індивідуальне гувернерське виховання й навчання ідеально підійшло б і **меланхолікові**. Успішне виховання меланхоліків потребує створення фактично оранжерейних умов. Головні особливості цих дітей: лякливість, тривожність, нерішучість, бачення більшості подій у темних тонах. Ці особистісні якості неможливо ліквідувати. Покарання, демонстрування дорослими постійного невдоволення тільки поглиблюють їх, розладнуючи надзвичайно чутливу нервову систему меланхоліків. Правильний виховний підхід полягає в тому, що дорослий виявляє співчуття й повне

розуміння почуттів дитини. Дитині також не забороняється виявлення й висловлення почуттів. Наприклад, якщо вона плаче, доцільно звернутись до неї зі словами типу: «Я розумію. Це дійсно страшно (і сумно). Я бачу, як тобі зараз нелегко. У таких ситуаціях, дійсно, іноді варто поплакати. Я поділяю твої почуття. Я буду з тобою тощо». Коли дитина трохи заспокоїться, потрібно разом із нею проаналізувати ситуацію, поступово підводячи вихованця до висновку, що все не так страшно (погано, трагічно), і спільно визначити подальші дії й дії дитини наступного разу за аналогічних обставин. Тільки такий підхід дозволить трансформувати лякливність в обачність, нерішучість – у виваженість в діях, песимістичне світосприймання – у розсудливість і реалізм.

Меланхоліки часто відзначаються сором'язливістю. Батьки і вихователі та вчителі сором'язливої дитини ніколи не повинні орієнтуватися на реакцію оточуючих (Що скажуть? Що подумають?), а винятково на психологічний стан вихованця. Соромлячи й караючи дитину, можна розвинути сором'язливість до рівня психічного захворювання. Як радять вчені А. І. Баркан, Ф. Зімбаро, дорослі повинні пояснити дитині, що соромитися – нормальна реакція, якої не потрібно лякатися. В кожній конкретній ситуації необхідно допомогти вихованцеві знайти спосіб оволодіти собою. Наприклад, якщо дитина соромиться спілкуватися з гостями, їй можна доручити розносити бутерброди тощо. Діяльність допоможе їй подолати неприємні відчуття. Спілкування відбудеться, але зсув психологічного акценту, зміна психічної спрямованості зроблять його невимушеним. Практикування прийому зсуву акценту допоможе поступово зовсім нейтралізувати надмірну сором'язливість як рису характеру.

Нову інформацію меланхоліки здатні засвоювати швидко чи повільно – залежить від обставин. У спокійній, доброзичливій атмосфері нові відомості засвоюються ними швидко і надовго. Тому створення сприятливих умов навчання й виховання дитини — ключова проблема в роботі з меланхоліком.

Меланхоліка швидко стомлює будь-яка діяльність, навіть легка і приємна. Як наслідок, меланхолік виконує кожену роботу приблизно удвічі повільніше за сангвініка. Допомогти дитині у цьому випадку можна, застосовуючи методичні прийоми роботи з флегматиком. Меланхоліка

потрібно змалку навчити планувати діяльність, розумно розподіляти час і збалансовувати добуву й тижневу тривалість праці та відпочинку, інакше можливе нервово й фізичне виснаження організму дитини на ґрунті хронічної перевтоми або, з тієї ж причини, формування відрази до праці, апатія.

Правильне розуміння батьками й педагогами походження темпераменту приводить до єдиних логічно обґрунтованих висновків:

1. Швидкість рухів, мислительних процесів, мовлення та ін. не повинна перевищувати швидкості, з якою кров постачає клітини організму киснем і поживними речовинами. Циркуляція крові тісно пов'язана з темпераментом, тому, прагнучи змінити темперамент дитини, дорослі намагаються досягти нереальної мети. Наслідком некомпетентного втручання стає прискорене виснаження організму дитини і розвиток різноманітних хронічних захворювань, часто невиліковних. Подібні наслідки виникають у разі застосуванні постійних зауважень, крику, покарань при вихованні холерика. Такий підхід остаточно розхитує нервову систему дитини, у якої і так процеси збудження домінують надпроцесами гальмування. Розлад нервової системи тут неминучий. Досягається ефект протилежний бажаному: збудливість дитини зростає пропорційно до підсилення неправильних зовнішніх впливів. Коли заклопотані дорослі намагаються прискорити повільний темп флегматика чи меланхоліка зауваженнями, погрозами, окриками і навіть покараннями, наслідки бувають двох видів: 1) зумовлений фізіологічно повільний темп зберігається, а у дитини виробляється стала негативна реакція на спілкування зі старшими; 2) темп прискорюється, але прискорення відбувається виключно за рахунок втрати дитиною позитивних якостей, притаманних її темпераменту. Наприклад, флегматик втрачає сумлінність, прагнення глибоко вникати у суть кожної справи, спокійну розсудливість і урівноваженість; у меланхоліка зникає здатність тонко відчувати найменші нюанси настрою оточуючих і т. д. Окрім того, у дітей розвиваються неврози, оскільки їм доводиться постійно перебувати в напруженні, виснажувати себе неприродним темпом. Таким чином, швидкість та інтенсивність у будь-якому виді діяльності не повинні бути однаковими для усіх дітей, бо знаходяться у прямій залежності від будови

організму і в багатьох випадках не можуть прискорюватись ніякими зовнішніми впливами.

2. Досягти бажаних результатів при вихованні дітей – представників різних типів темпераментів неможливо шляхом зміни темпераменту дитини, тому необхідно пристосовувати педагогічні прийоми й методи до кожного конкретного індивіда.

3. Не треба підходити до розгляду кожного темпераменту з позиції створення умов для розвитку позитивних рис темпераменту і прагнення повністю ліквідувати інші риси, тому що саме шкідливі на перший погляд властивості можуть виявитися єдиним можливим засобом пристосування індивіда до фізичного виживання в сучасному світі. Метою доцільно обрати не ліквідацію, а спрямування розвитку кожної риси в корисному для дитини і суспільства напрямі. Наприклад, прагнення флегматика настояти на своєму неправильний педагогічний підхід може перетворити на безпідставну впертість і схильність завжди заперечувати, не вникаючи в суть; правильний же підхід допоможе цій рисі перерости в цілеспрямованість, вміння, долаючи перешкоди, досягати мети.

2.5. Особливості виховання обдарованих дітей

Значних турбот завдають оточуючим обдаровані. Для обдарованої дитини здебільшого характерно: прагнення займатися винятково обраною справою, надмірна зосередженість на ній, наполегливість (навіть упертість) при досягненні поставленої мети, незалежність у діяльності, яка може межувати із самовпевненістю.

Намагання дорослих примусити обдаровану дитину бути, «як усі», «переломити» її характер, як правило, викликають опір вихованця. Протидія може бути відвертою чи прихованою, але зовнішнім виявом її стане нестандартна, чи навіть девіантна поведінка: замкнутість, відлюдкуватість або агресивність, нігілізм тощо. Надто сильний тиск з боку дорослих може спровокувати у дитини нервові чи психічні захворювання. За такої організації виховного процесу дитина найшвидше не зможе реалізувати своїх здібностей під тиском зовнішніх обставин. Тому оптимальним слід вважати підхід, коли педагогами здійснюється

глибоке вивчення особистості дитини і уся робота з вихованцем будується з урахуванням його індивідуальних особливостей.

Причиною захворювань часто стає незнання дорослими вікової психології: психічних процесів, новоутворень, особливостей, характерних для кожного вікового періоду. За таких умов дитину не розуміють, сварять, карають за таку поведінку, яку слід сприймати як цілком нормальну для того чи іншого віку.

Л. Наумов у книзі «За роком рік» докладно аналізує особливості правильного й неправильного виховного підходу до дитини на кожному етапі її розвитку від 2 до 15 років. У роботі пояснюється, що дорослі в більшості своїй схильні сприймати як вередливість та ознаки «зіпсованості»:

- «нігілізм» дворічних – а це просто вияв того, що дитина починає усвідомлювати себе як особистість;
- присвоєння чужих речей чотирилітніми – а це звичайний наслідок обмеженості мислення у даному віці, коли «тримати іграшку» – «все одно, що бути її власником»;
- нав'язливі нічні страхи шестилітніх – а це, переважно, ознака невпевненості дитини у тому, що батьки люблять її і т.д.

У дітей із сильним «від народження» характером, некомпетентність дорослих, як правило, впливає на виникнення негативних відхилень у поведінці, що постають як захисна реакція на створення несприятливих для функціонування організму умов існування, а при регулярних повтореннях – на формуванням у них негативних рис характеру. До такого ж результату може призвести і повна байдужість дорослих. У «слабких» дітей нездатність до опору стає благодатним ґрунтом для розвитку захворювань нервової системи та психіки.

Таким чином, переконаємося, що неправильний педагогічний підхід стає причиною найбільш глобальних і незворотних негативних новоутворень у характері вихованця. Можливість запобігти виникненню таких новоутворень – глибока обізнаність педагогів і батьків з психолого-педагогічними особливостями організації виховного процесу.

Як відомо, досягнення кінцевої мети у вихованні – процес переважно довготривалий. За якими ж критеріями педагогам чи батькам без складних досліджень визначити ефективність виховного впливу на

дитину, перевірити, чи не відхиляються вони від поставленої мети? Найбільш простими й достовірними вважаємо три способи визначення ефективності дії виховної системи на формування особистості.

Перший спосіб базується на дослідженнях відомого російського педагога, журналіста й громадського діяча С. Л. Соловейчика. У своїх численних виступах по телебаченню, він зазначав, що дієвість педагогічної системи засвідчує наявність у ній трьох складових компонентів виховання: навчання, спілкування і контролю.

Навчання як цілеспрямований процес передачі й засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності – обов'язковий елемент виховання. Діти досить часто чинять не так, як годиться, виключно через незнання, як потрібно поводитися за тих чи інших обставин. Навчання в цьому випадку полягає у попередньому роз'ясненні й аналізі життєвих позицій та ситуацій, у спільному з дорослим обговоренні правильних чи хибних дій та прогнозуванні, як не повторити помилок у майбутньому (як бачимо, тут повторюється виховна позиція Дж. Локка).

Спілкування – це складна взаємодія людей, у якій здійснюється обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також засіб задоволення потреби особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі, належності тощо. При відсутності цього компоненту виховний процес перетворюється на формальний авторитарний тиск з боку дорослого і відвертий чи прихований опір з боку дитини. Якщо підключається сукупність додаткових, несприятливих для розвитку індивіда психологічних факторів, результатом виховання може стати пасивний, безвільний суб'єкт.

За визначенням видатного фізіолога О. О. Ухтомського, неформальне спілкування можливе тільки при задоволенні двох домінуючих психологічних потреб людини: потреби безпеки і потреби розвитку. Саме неформальне спілкування забезпечує особистісну орієнтацію виховного підходу, перетворення зовнішньої мотивації на внутрішню мотивацію індивіда.

Контроль визначається як перевірка діяльності. Неконтрольованість поведінки вихованця веде до повної некерованості педагогічним процесом, що фактично унеможливує досягнення поставленої мети.

Таким чином, тільки наявність усіх трьох складових свідчить про правильний підхід до виховної роботи.

Другий спосіб докладно розкривається у праці американського психолога Дж. Добсона «Неслухняна дитина» і формулюється так: «Діти переважно йдуть тим слідом, який їхні батьки старанно замітають». Учений довів, що кожна дія, кожна фраза наставника містить прямий текст і підтекст. Проілюструємо теоретичні положення прикладом. Дитина з радістю підходить до педагога чи батька, який у цю мить спілкується з іншим дорослим, щоб показати йому щойно завершену творчу роботу, над якою довго працювала. Якщо дорослий не зверне уваги на роботу і суворо зробить зауваження про неприпустимість і непристойність втручання у чужу розмову, йому здаватиметься, що він навчає дитину культури поведінки (текст). Насправді ж провідний виховний вплив матиме реакція старшого (підтекст). Підтекст же у цій ситуації такий: подається приклад, як не звертати уваги на емоційний стан інших людей, одним різким словом гасити радість оточуючих. Наслідком такого регулярного виховного впливу буде аналогічна байдужість дитини до почуттів навколишніх.

Вмінням поділити з вихованцем почуття творчого піднесення, а зауваження зробити потім, віч-на-віч, володіє дійсно талановитий педагог. Це і є приклад збігу тексту й підтексту – приклад абсолютного педагогічного впливу наставника (чи батька) на особистість дитини. Знання педагогами й батьками механізму збігу тексту й підтексту дозволяє формувати у дітей активну життєву позицію. Якщо ж такими знаннями володіють і діти, їм легше буде порозумітися між собою, налагодити спільну роботу.

Третій спосіб перевірити правильність виховної орієнтації полягає у застосуванні для аналізу структурної побудови спілкування схеми, розробленої американським психологом Е. Берном. За теорією Е. Берна, люди здатні спілкуватися на трьох рівнях: 1) у підсвідомості кожного збережені переконання і настанови його батьків; 2) конструктивний «дорослий» – погляд на життя; 3) власні дитячі амбіції та стереотипи поведінки у дитячі роки. Домінуючі стереотипи поведінкової реакції закладаються у дитинстві й нерідко діють протягом усього життя.

Наприклад, викладач вузу І. Л. Сталькова описує випадок, коли студенти попросили не аналізувати з ними три існуючих у науці підходи до вирішення питання, а «продиктувати один – правильний». Якщо викладач поспішить задовольнити прохання, спілкування відбудеться на рівні «Дитина – Батьки». Суттю «виховання» буде привчання студентів до лінощів, оскільки у них поступово формуватиметься впевненість, що у разі необхідності завжди хтось запропонує їм готову відповідь, повторивши яку, можна буде, не докладаючи жодних зусиль, отримати на іспиті хорошу оцінку. Якщо ж викладач змусить студентів проаналізувати наявні у науці варіанти, він «виведе» їх на рівень спілкування «Дорослі – Дорослий». Студенти привчатимуться мислити самостійно, у них формуватиметься звичка працювати і долати труднощі. Легко помітити, що мета виховання досягається, коли між педагогом і вихованцем переважає спілкування на рівні «Дорослий – Дорослий». Навчити людину з дитинства застосовувати на практиці означений механізм та спілкуватися з нею на вказаному рівні – означає допомогти їй опанувати основами ділового спілкування.

Три зазначених способи визначення ефективності виховного процесу функціонують як механізми контролю й коригування і паралельно як механізми організації виховної роботи та механізми налагодження міжособистісних взаємин при діловому спілкуванні.

Наведена інформація потрібна батькам, гувернерам, від дій яких залежить виховний ефект. Працювати ж гувернерові початку ХХІ століття доводиться переважно з дітьми, які вже зазнали виховного впливу (часто неправильного). Отже, розуміння вад характеру дитини та причин їхньої появи допоможе гувернерові обрати правильний шлях для перевиховання.

В цілому зазначимо, що гувернерська виховна система діє на засадах гуманістичної педагогіки. Вона сприймає дитину як активний автономний об'єкт виховання, здатний до розвитку, самоактуалізації, самовдосконалення. Гувернерське виховання передбачає для дитини певну свободу вибору, привчання вихованця до відповідальності, формування у нього сили волі. Враховується роль мотивів у житті дитини, потреба особистості в позитивній оцінці тощо. В центрі уваги гувернерського виховання знаходиться особистість і її розвиток.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ГУВЕРНЕРСЬКОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ ТА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

3.1. Нормативно-правова база діяльності гувернера

Професія «гувернер» уведена до переліку спеціальностей, наявних в Україні («Тимчасовий державний перелік професій», код спеціальності 5131), що вказує на її офіційне визнання та інтенсивне поширення. Сьогодні кожен, хто приступає до роботи домашнього вихователя, повинен знати і виконувати вимоги «Професійно-кваліфікаційної характеристики педагогічних працівників фаху гувернер (домашній вихователь)», поданої у «Типовому навчальному плані та програмі для професійного навчання незайнятого населення (перепідготовка). Професія – гувернер. Код – 5131» (За ред. Костюк О.В., Семенкової І.Д., Київ, 2000), де вказано наступне:

Посадові обов'язки:

- догляд, оздоровлення, забезпечення режимних процесів, вивчення і всебічний розвиток особистості дитини, її здібностей;
- задоволення інтелектуальних та емоційних потреб дитини, підготовка до виконання необхідних соціальних ролей (зокрема, до навчання у школі), в разі потреби – захист її життя, честі і гідності, використання ефективних методів, засобів і форм роботи з дитиною. Утвердження поваги до принципів загальнолюдської моралі, правди, справедливості, відданості, патріотизму, гуманізму, доброти, стриманості, працелюбства, поміркованості, інших добродійностей;
- виховання у дітей поваги до батьків, жінки, культурно-національних, духовних, історичних цінностей України або країни походження, дбайливе ставлення до навколишнього середовища;
- підготовка вихованців до свідомого життя в дусі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами;

- дотримання педагогічної етики, повага гідності вихованців, захист їх від будь-яких форм фізичного або психічного насильства, запобігання вживанню ними алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам, пропагування здорового способу життя;
- безпосередня робота з батьками, надання їм консультаційної допомоги з питань навчання, виховання, розвитку їхніх дітей;
- постійне підвищення своєї загальної культури, професійного рівня, педагогічної майстерності.

3.2. Права та обов'язки гувернера

Гувернер:

- забезпечує догляд, оздоровлення, режимні процеси, вивчення і всебічний розвиток особистості дитини, її здібностей;
- задовольняє інтелектуальні та емоційні потреби дитини, готує її до виконання необхідних соціальних ролей (зокрема, до навчання у школі), в разі потреби – захищає її життя, честь і гідність, використовуючи ефективні методи, засоби і форми роботи;
- виховує у дитини повагу до батьків, жінки, культурно-національних, духовних, історичних цінностей України, країни походження, дбайливе ставлення до навколишнього середовища;
- готує вихованців до свідомого життя в дусі взаєморозуміння, запобігає вживанню ними алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам, пропагує здоровий спосіб життя;
- безпосередньо працює з батьками, надає їм консультаційну допомогу з питань навчання, виховання, розвитку їхньої дитини;
- раціонально та ефективно організовує працю на робочому місці.

Права

Гувернер має право:

- вимагати від керівника підприємства (інших керівників) сприяння у виконанні обов'язків, передбачених посадовою інструкцією;
- вносити на розгляд керівництва підприємства пропозиції щодо

покращення роботи, пов'язаної з обов'язками, що передбачені інструкцією;

- удосконалювати свою професійну кваліфікацію у встановленому порядку.

Відповідальність

Гувернер несе відповідальність:

- за неналежне виконання або невиконання своїх посадових обов'язків, що передбачені посадовою інструкцією, – в межах, визначених чинним законодавством України про працю;
- за правопорушення, скоєні в процесі здійснення своєї діяльності, – в межах, визначених чинним адміністративним, кримінальним та цивільним законодавством України;
- за завдання матеріальної шкоди – в межах, визначених чинним цивільним законодавством та законодавством про працю України.

Гувернер повинен ***знати***:

- основні положення «Конвенції про права дитини», законодавство України про освіту, інші законодавчі та нормативно-правові акти з питань навчання і виховання, державну мову відповідно до чинного законодавства;
- правила та норми безпеки життєдіяльності;
- науково-педагогічні засади організації домашнього виховання дитини;
- вікові анатомо-фізіологічні, психічні особливості розвитку дитини дошкільного віку;
- основи вікової та педагогічної психології, сімейної психології, педіатрії, гігієни і дієтології дитини, долікарської допомоги;
- характеристику основних епох світової культури;
- дитячу літературу, найвидатніші твори мистецтва для дітей;
- закономірності взаємодії дитини з довкіллям;
- дитячі ігри та іграшки, їхні виховні можливості і функції;
- методику навчання грамоті, математичної підготовки до школи;
- методику навчання основам образотворчого та декоративно-вжиткового мистецтва, музичного розвитку дитини;
- засоби та форми розвиваючої діяльності та виховної роботи,

- прищеплення загальної культури, зокрема етичних навичок дитини, організації активного та творчого дозвілля дитини – індивідуально, в групах та сім'ї;
- поведження в екстремальних ситуаціях;
 - історію рідного краю, міста, його визначні пам'ятки, культурні та навчальні заклади для дітей;
 - основи етики, етикету, екологічної культури;
 - правила внутрішнього трудового розпорядку.

Більшість фірм розробляють **переліки вимог до претендентів на гувернерські посади, рекомендації для батьків** та ін. Наприклад, інформація, з якою фірма знайомить своїх клієнтів (як претендентів на робочі місця, так і батьків, які шукають для дитини няню чи гувернантку) може складатися з 4-5 підрозділів і бути такою:

1. Ви – сама досконалість!

На роботу гувернантці належить приходити чистою, без яскравого макіяжу й різкого запаху парфум, з коротко обрізаними нігтями.

Увійшовши до квартири, вона повинна віддати господарям свій паспорт, вимити руки й витерти їх рушником, який принесла із собою. Ідеальна гувернантка повинна любити дітей, бути доброю, спокійною, жіночною, без огиди ставитись до домашніх турбот.

2. Таких не беруть гувернантками.

Переважно нянею й гувернанткою може бути жінка будь-якого віку й з будь-якою освітою. Звичайно, добре, якщо вона закінчила хоча б технікум (медичний або педагогічний). На таку роботу рекомендують не наймати осіб, які приїзять на заробітки з колишніх союзних республік. Ці люди здебільшого змучені різноманітними життєвими негараздами і не впевнені у завтрашньому дні. Їхня тривожність може дуже негативно вплинути на дитину.

Не варто приймати також «організаторів» – працівників торгівлі, готелів, завучів та директорів шкіл. Вони настільки звикли керувати, що замість гувернантки ваша дитина швидше отримає справжню «домомучительку».

На роль няні й гувернантки однозначно не підійде жінка, яка заявляє з порогу: «Я буду займатися тільки дитиною, а домашню роботу

ненавиджу». Як правило, ведення господарства в обов'язки виховательки не входить, але дитина – істота непрогнозована. Тому навряд чи вам сподобається, якщо після роботи ви застанете у своїй квартирі справжній погром. Хороша гувернантка не вийде і з жінки, що з радістю розповідає про невдачі своєї подруги. Це ознака злості й нерозумності. А ось відсутність власних дітей – не перешкода. Можливо, жінка бездітна не з власної волі, а навичками догляду за малюком володіє повністю.

3. Що входить до обов'язків гувернантки.

Проводити заняття з ліплення, малювання, аплікації, співів, фізкультури, танців, математики; читати (за вашим вибором). При цьому гувернантка повинна ненав'язливо настояти на тому, щоб батьки хоча б час від часу цікавились успіхами малюка.

За столом гувернантка повинна знайомити свого підопічного з правилами етикету. Прогулянки з дитиною (але не в магазини це категорично заборонено), під час яких гувернантка повинна принагідно цікаво розповідати вихованцеві про оточуючий світ. Ці бесіди мусять бути неквапливими, а гувернантка повинна мати терпіння кілька разів повторювати одне й те саме. Відвідування лікарів, масажного кабінету, басейну, театру, цирку.

Якщо дитина захворіла, гувернантка повинна забезпечити догляд за нею, тому добре, коли вона володіє хоча б азами медицини.

4. Пам'ятка батькам.

Якщо дитина із задоволенням грається з новою тьотою, радіючи її появі, це означає, що саме така гувернантка вам і потрібна.

Не намагайтеся стати з гувернанткою подругами. Справжня дружба передбачає рівність і навіть певну фамільярність, чого між тим, хто платить, і тим, хто на нього працює, в принципі бути не повинно. Якщо ж таке станеться, то швидше за все завершиться недобре. Тому:

- не обговорюйте з гувернанткою (нянею) подробиці свого особистого життя;
- намагайтеся не їсти за одним столом;
- не дозволяйте висловів «мені зараз ніколи, тому зробіть це самі»;
- не дозволяйте виховательці вашої дитини обговорювати з подругами інтер'єр вашої квартири і ваш гардероб.

3.3. Зміст роботи соціального гувернера, функції, напрями

Функціональний аспект діяльності соціального гувернера включає діагностичну, прогностичну, соціалізуючу, виховну, освітню, комунікативну, попереджувально-профілактичну, організаторську, консультативну, правозахисну, корекційно-реабілітаційну, психологічну, соціально-терапевтичну, посередницьку та морально-гуманістичну функції.

Діагностична функція спрямована на вивчення, аналіз й оцінювання індивідуальних особливостей, стану фізичного і психічного здоров'я, рівня вихованості, успішності дитини, проблем (якщо такі існують) соціально-психологічного, дидактичного та виховного характеру на основі сучасних методів педагогіки, психології, соціології. Крім того, соціальний гувернер має звернути увагу на вивчення традицій, ціннісних орієнтацій, виховного потенціалу, інтересів, потреб, проблем сім'ї; рівня психолого-педагогічної культури батьків; особливостей спілкування дитини з дорослими членами сім'ї, сіблінгами; місця і ролі дитини у сім'ї.

Прогностична функція полягає у визначенні й розробці програми соціально-педагогічної роботи з дитиною на основі врахування її індивідуальних та вікових особливостей, рівня розвитку, побажань батьків; виборі методів, засобів і прийомів, які дозволяють у заданих умовах та встановлений час досягнути поставленої мети; передбаченні результатів діяльності в цілому та різних її аспектів зокрема, що забезпечать максимальну результативність за розумних витрат зусиль і часу.

Соціалізуюча функція передбачає формування у дитини основних соціальних норм і цінностей, розвиток навичок соціальної самоорганізації життя, здатності орієнтуватися в навколишньому світі, інтеграцію до соціального середовища.

Виховна функція спрямована на формування у дитини загальнолюдських і національних цінностей, моральних понять, поглядів і переконань, вироблення навичок і звичок моральної поведінки; розвиток естетичних потреб, смаків і почуттів, художніх здібностей і творчої діяльності, культури взаємодії з природою; забезпечення повноцінного фізичного та інтелектуального розвитку.

Освітня функція передбачає розвиток у дитини потреби в отриманні знань, неперервній освіті; формування позитивної мотивації навчання; розвиток мовлення, мислення, емоційно-вольової сфери. Крім того, соціальний гувернер має звернути увагу і на просвіту батьків, підвищення рівня їх педагогічних знань та умінь, формування бажання займатися самоосвітою.

Комунікативна функція полягає у встановленні доцільної, конструктивної взаємодії з дитиною, батьками та іншими членами сім'ї. Завдання соціального гувернера у реалізації цієї функції полягає у дотриманні основних правил та норм спілкування, доборі оптимальних прийомів і засобів комунікативного впливу, попередженні та подоланні конфліктних ситуацій.

Попереджувально-профілактична функція полягає у запобіганні та обмеженні причин соціальної дезадаптації дитини; попередженні та подоланні негативних явищ, конфліктних ситуацій, які здатні антипедагогічно вплинути на неї; проведенні роз'яснювальної роботи щодо впливу шкідливих звичок на здоров'я та життєдіяльність особистості; формуванні і пропагуванні здорового способу життя; організації соціально-позитивної діяльності через відвідування позашкільних навчально-виховних закладів.

Організаторська функція передбачає залучення вихованця до різних видів діяльності, організацію співробітництва з батьками у досягненні поставленої мети; забезпечення змістового дозвілля дитини; налагодження співпраці та партнерства з різними спеціалістами та соціально-виховними інституціями.

Консультативна функція спрямована на допомогу батькам у вивченні і розумінні питань сімейного виховання; наданні порад і рекомендацій щодо розвитку і виховання їхньої дитини, корекції її поведінки, відхилень у розвитку; знаходження ефективних шляхів взаємодії дорослих і дитини, створення атмосфери взаєморозуміння, співробітництва.

Охоронно-захисна функція полягає в обстоюванні і захисті прав та інтересів дитини на життя, освіту, дозвілля, свободу слова, отримання інформації, висловлення власної думки на основі відповідної нормативно-правової бази; створенні умов для повноцінного розвитку вихованця, віри

в себе, в можливість досягнення позитивних результатів; збереженні і зміцненні фізичного, психічного і духовного здоров'я дитини.

Корекційно-реабілітаційна функція має на меті здійснення корекції виховних впливів на дитину з боку сім'ї, соціального середовища, зміну і вдосконалення її особистісних якостей, особливостей життєдіяльності; допомогу дитині з обмеженими функціональними можливостями у досягненні оптимального фізичного, інтелектуального, психічного, соціального рівня розвитку, озброєння її навичками самообслуговування, сприяння соціальній адаптації, залучення до участі у суспільному житті.

Соціально-терапевтична функція спрямована на вчасне подолання кризових ситуацій та проблем дитини і сім'ї, пропонування шляхів і засобів для самостійного вирішення і подолання труднощів, стимулювання впевненості у собі.

Посередницька функція полягає у налагодженні взаємодії з різними соціальними інституціями (медичними, освітніми, культурними закладами, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, неурядовими організаціями) та фахівцями (лікарями, дефектологами, реабілітологами, психологами, вихователями дошкільних закладів, учителями, викладачами-репетиторами, викладачами музичних, хореографічних, художніх шкіл та студій, керівниками гуртків, секцій, спеціалістами служб та центрів у справах сім'ї, представниками громадських організацій тощо), які сприятимуть соціальному становленню і розвитку дитини.

Напрями роботи соціального гувернера

Зазначені функції домінують залежно від потреб та конкретних ситуацій, що виникли в дитини. На основі функцій визначимо напрями роботи соціального гувернера, а саме:

- здійснення індивідуального соціального виховання і розвитку дітей переддошкільного, дошкільного та шкільного (переважно молодшого та середнього) віку, захист їхніх прав та інтересів;
- організація індивідуальної роботи з дітьми з обмеженими функціональними можливостями чи незначними порушеннями стану здоров'я, дітьми із соціальними проблемами, обдарованими дітьми з метою соціально-педагогічної допомоги і підтримки,

корекції їхнього розвитку, нейтралізації негативного впливу середовища;

- установлення співробітництва з батьками дитини, підвищення їх педагогічної культури, допомога у виконанні функцій вихователів;
- налагодження співпраці з різними соціальними інституціями та спеціалістами;
- удосконалення власної професійної діяльності;
- робота у приватних агенціях із застосуванням інноваційних і інтегрованих освітніх програм розвитку дитини;
- виконання ролі батьків-вихователів у дитячих будинках сімейного типу .

Представлений напрям роботи в Україні законодавчо врегульований.

У цьому аспекті важливим є проходження майбутніми батьками-вихователями курсів підготовки соціальних гувернерів.

Зміст діяльності соціального гувернера

Загальний зміст діяльності соціального гувернера з об'єктом виховної діяльності, окрім традиційних виховних напрямів, може охоплювати:

- формування соціальної компетентності об'єкта виховання, сприяння перетворенню його на суб'єкта власного соціального розвитку;
- підвищення ефективності міжособистісних та соціальних комунікацій людини, з якою працює;
- виявлення здібностей вихованця, забезпечення соціального комфорту в процесі розвитку обдарованих особистостей;
- інтеграцію вихованця до соціального середовища, що сприятиме формуванню його адекватної оцінки соціуму та свого місця в ньому;
- формування соціальної активності та відповідальності в процесі реалізації завдань соціального виховання;
- розвиток навичок соціальної самоорганізації життя; зміст діяльності соціального гувернера з оточенням вихованця та в соціальному середовищі;
- діагностування стилю сімейного виховання та його активізація чи корекція в разі потреби;

- виявлення позитивного соціального потенціалу мікросоціуму, в якому перебуває вихованець, залучення до гувернерської діяльності виховних можливостей територіальної громади;
- залучення до виховання та розвитку особистості різноманітних позаосвітніх та дозвіллевих закладів.

Діяльність соціального гувернера як особливий вид соціально-педагогічної діяльності реалізує як **загальні, так і специфічні завдання індивідуального навчання та виховання зокрема:**

- дотримання нормативно-правової бази діяльності соціального гувернера;
- проведення психолого-педагогічної діагностики дитини в умовах індивідуального домашнього виховання;
- визначення векторів роботи з особистістю (корекція, розвиток, удосконалення);
- визначення можливостей інтегрованої та інклюзивної освіти дітей;
- сприяння адаптації та соціалізації дітей, які навчаються в домашніх умовах.

Структуру умовної системи сучасного виховання особистості доцільно розглядати як синтез напрямів розумового, фізичного, морального, трудового та естетичного виховання. Є. Сарапулова з цього приводу зазначає, що на межі XX-XXI століть намітилася тенденція до максимального зближення та взаємозбагачення виховних систем різних країн. При цьому вона виокремлює кілька психолого-педагогічних підходів, які активно застосовувалися гувернерами :

- *Теорія С. Л. Рубінштейна та його послідовників.* Вихователь сприймає дитину як творця життєвого шляху, адже вона ініціює й здійснює практичну діяльність, спілкується, пізнає світ тощо. Тобто вихованець сприймається педагогом як творча, вільна, активна особистість. Суб'єкт (дитина) виявляє себе в актах своєї творчої самодіяльності і водночас формується в них. Діяльність, що визначає об'єкт, над яким вона відбувається, визначає водночас і суб'єкта, який її реалізує. Чим більш значущою є діяльність, то багатшим стає внутрішній світ даного суб'єкта. Продукт діяльності дитини виступає не лише змістовим, а й структурним параметром взаємовідносин її зі світом, а також результатом саморозвитку та самовтілення сутності її «Я».

- *Теорія «заломлення» зовнішніх впливів* (за К. О. Абульхановою-Славською). Під поняттям «зовнішній вплив» розуміють сукупність зовнішніх умов, які співвідносяться у своїй якісній визначеності із внутрішнім світом дитини. Розглядається проблема детермінації та самодетермінації психічного. Психіка дитини сприймається як активно діюча, перетворююча сила. На цій психологічній основі базується педагогічна теорія індивідуального підходу у вихованні, узгодження виховної системи з особистісними якостями (темпераментом, інтересами, схильностями тощо) кожної дитини.

- *Теорія диференціації поведінки як форма внутрішньої та зовнішньої активності* (за Д. М. Узнадзе). Розрізняють як інтрогенну поведінку (визначається інтересами дитини), так і екстрагенну (визначається зовнішньою необхідністю). Як наслідок – свідома моральна поведінка спостерігається в дитини лише за умов визнання і внутрішнього прийняття нею необхідності відповідного морального кодексу.

- *Структуральна (інтроспективна) психологічна теорія*. Як основний метод вивчення психіки використовується самоспостереження (основоположники Дж. Локк, Р. Декарт). Означений підхід застосовувався в гувернерстві при організації переходу від етапу виховання до етапу самовиховання. Найбільш повно положення інтроспективної психології реалізовано у виховній системі Й. Г. Песталоцці.

- *Теорія історичного виміру* (за К. Хольцкампом) ураховує всі зміни психіки індивіда на кожній стадії його розвитку. Психологічне явище розглядається як таке, що поєднує в собі елементи минулого, сучасного й майбутнього, а тому відтворює закономірності освоєння людиною часу свого існування в конкретний момент. На теорії історичного виміру ґрунтуються педагогічні положення про можливість як виховання, так і перевиховання дитини.

Дидактичні педагогічні теорії:

- *Теорія активізації процесу навчання* (упорядник М. М. Скаткін). Гувернерська педагогічна система була зорієнтована на попередження виникнення причин неуспішного навчання: при проведенні занять ураховувалися стан здоров'я, самопочуття й настрої учня, через позитивні стимули й цікаві форми роботи створювалося позитивне ставлення дитини до процесу засвоєння знань; тривалий час дитина виконувала домашні

завдання під наглядом учителя і лише після того, як педагог пересвідчувався, що в неї сформовані вміння самостійної навчальної діяльності, їй час від часу дозволялося самостійно працювати над уроками.

- *Теорія розвивального навчання* (упорядник І. С. Якиманська), яку ще називають розвивальним навчанням, спрямована на забезпечення повноцінного засвоєння учнями знань, озброєння спеціальними прийомами опанування матеріалом в умовах різноманітних навчальних ситуацій, що безпосередньо впливає на розумовий розвиток дітей. Дослідження І. С. Якиманської засвідчили, що коли паралельно із засвоєнням змісту навчального матеріалу учні оволодівають раціональними способами добування знань, це сприяє підсиленню загального розвитку їх інтелекту.

- *Теорія поетапного формування розумових дій* (у порядники П. Я. Гальперін, Н. Ф. Талізїна).

На нашу думку, кожен соціальний гувернер використовує власну методику реалізації завдань та системи навчання і виховання дітей, опираючись на психолого-педагогічні й дидактичні теорії та погоджуючи всі свої дії з батьками вихованців.

РОЗДІЛ 4. ЗМІСТ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ГУВЕРНЕРА У СУЧАСНІЙ СІМ'Ї

4.1. Особливості виховання «правопівкульних» та «лівопівкульних» та психологічні типи дітей, з якими працює соціальний гувернер

Причина нервових та психічних захворювань – неврахування дорослими при вихованні з **«право - чи лівопівкульною»** дитиною з якою вони мають справу.

Фізіологічно людина влаштована так, що часто одна з двох півкуль головного мозку домінує у неї протягом усього життя. (Виняток становить частина людей, у яких робота півкуль повністю збалансована). Домінуюча півкуля визначає, який вид діяльності даватиметься індивідові легше, а який складніше, визначає особливості характеру. **Права півкуля** відповідальна: за несвідоме і підсвідоме; образне мислення й інтуїцію; невербальне спілкування; мимовільну, образну та емоційну пам'ять; орієнтацію у просторі; музичну й художню творчість; сприймання низьких звуків; цілісне сприймання об'єктів; практичну діяльність; негативні емоції, сумніви; емоції відкритості, довірливості; спонтанні дії. **Ліва півкуля** відповідальна за свідомість; контроль; логічне й абстрактне мислення; вербальне спілкування; читання, лічбу, письмо; довільну пам'ять; відчуття послідовності подій; прогнозування; орієнтацію в часі; дискретне сприймання; сприймання високих звуків; позитивні емоції, впевненість; розсудливість, планування, чіткість, критичність. При обробці інформації однією з півкуль інша на цей період зменшує свою активність.

Серед **«лівопівкульних»** багато інженерів, математиків, філософів, лінгвістів, теоретиків. Нерідко це люди підкреслено раціональні. Вони багато і з задоволенням пишуть, вільно запам'ятовують об'ємні тексти, володіють іноземними мовами, їхнє мовлення грамотне й правильне. Для осіб з домінуючою лівою півкулею характерно: загострене відчуття обов'язку, відповідальність, принциповість, внутрішній характер в

опрацьовуванні емоцій. "Лівопівкульні" послідовні в діях, добре прогнозують майбутнє, критичні, схильні іронізувати. Найчастіше вони займають керівні посади, проте їм часто не вистачає гнучкості й безпосередності. Вони надають перевагу діям за задалегідь продуманою схемою. Їм важко перебудовуватись і пристосовуватись у спілкуванні з оточуючими. Їм не подобається «нерозумність» багатьох вчинків інших людей.

«Лівопівкульні» діти не викликають у дорослих особливих занепокоєнь. Справа в тому, що **сучасна освітня система орієнтована на «лівопівкульних».**

Інша справа з тими, у кого домінує права півкуля. **«Правопівкульні»** – творчі, емоційні особистості. Вони не відзначаються організованістю, схильні до спонтанних дій. Вони пізно починають говорити. Оскільки у них домінує права – немовленнєва – півкуля, у початкових класах їм нелегко дається навчання.

Саме на «правопівкульних» дітей і чатує небезпека, як тільки вони переступають поріг сучасної школи. «Лівопівкульний» (побудований на логічному й абстрактному мисленні) характер навчання не залишає можливості для виявлення творчого начала в цих дітей. Вони позбавлені можливості пізнання світу через «інтерес, захоплення, самостійний пошук». Слабша ліва півкуля перевтомлюється, виконуючи не призначений для неї природою надмірний обсяг роботи. Невисока успішність у навчанні спонукає батьків до посилення занять з дитиною, що підсилює навантаження і так перенапруженої лівої півкулі, якій не дозволяють розслабитись і перепочити. Як наслідок, у «правопівкульних» дітей, від яких батьки вимагають високої успішності при навчанні за методиками, розробленими для «лівопівкульних», починають розвиватись неврози. Подальше посилення тиску на ліву півкулю і застосування батьками покарань можуть спровокувати переродження неврозу у психічне захворювання.

«Правопівкульними» таких дітей називають умовно. Провідною у них, як у більшості людей, є ліва півкуля головного мозку, але при цьому значно підвищена активність правої півкулі. У таких людей багата уява, добре розвинене образне мислення. Вони прекрасно сприймають метафори, образи, порівняння, але губляться при необхідності мислити

логічними категоріями. Їм важко відволіктися від емоційно-образної складової навчального матеріалу і зосередитися на фактах і теоретичних побудовах. Як правило, вони добре справляються з гуманітарними предметами, але їм складно при вивченні предметів природничо-математичного циклу. Щоб навчальний матеріал краще засвоювався, «правопівкульним» дітям важливо включити уяву і образне мислення: використовувати порівняння, образи, метафори, малюнки. Сухий теоретичний матеріал важливо проілюструвати прикладами або картинками.

Вихователь-гувернер повинен вміти психологічно підтримати дитину, з якою він працює. Залежно від наявних у дітей труднощів існує кілька умовних груп.

Діти-«синтетики»

Діти-«синтетики» спираються в більшій мірі на цілісне, а не часткове. Вони мало уваги приділяють деталям, тому що їх цікавлять спільні зв'язки. «Синтетики» часто мають труднощі з аналізом, виділенням головного і другорядного в інформації, діленням матеріалу на смислові блоки. Зазвичай таким дітям тяжко вдається планування чи конспектування. «Синтетики» рідко концентруються на одній проблемі, їм притаманно розглядати її широкому контексті, співвідносити отриманні знання з особистим досвідом і думкою інших. Вони можуть відчувати труднощі, пов'язані з аналітичною діяльністю і оперування конкретними фактами.

Для вихователя дуже важливо розвивати у «синтетиків» аналітичні навички, враховуючи, що хід їх думок – від цілісного до часткового. При вивченні кожної теми важливо узагальнити, виділити основні блоки і наповнити їх конкретним змістом. На початку роботи «синтетикам» варто ознайомитися з матеріалом в цілому – завданнями, їх змістом. Їм може допомогти складання загального плану діяльності на самому початку роботи.

Тривожні діти.

Для тривожних дітей навчальний процес пов'язаний з певним емоційним напруженням. Вони схильні сприймати будь-яку ситуацію, пов'язану з навчанням, як небезпечну. Особливу тривогу викликає у них перевірка знань в будь-якому вигляді.

Яким чином можна розпізнати тривожних дітей? Ці діти часто перевіряють вже зроблене, постійно виправляють написане, хоча це істотно не покращує якість роботи. При усній відповіді вони, як правило, пильно спостерігають за реакцією дорослого. Вони зазвичай задають безліч уточнюючих питань, часто перепитують вчителя, перевіряючи, чи правильно вони його зрозуміли. У них звичка гризти ручку, смикати пальці або волосся. Для тривожних дітей особливо важливим є створення ситуації емоціонального комфорту. Ні в якому разі не можна нагнітати обстановку. Надмірне підвищення тривоги у дітей цієї категорії тільки призводить до дезорганізації їх діяльності. Завдання гувернера – створити ситуацію успіху, підтримати: «Я впевнений, що ти впорашся», «Ти вже добре справлявся з подібними завданнями».

Невпевнені діти.

Проблема таких дітей в тому, що вони не вміють спиратися на власну думку, схильні вдаватися до допомоги інших. Невпевнені діти не можуть самостійно перевірити якість своєї роботи: вони самі собі не довіряють. Вони добре справляються із завданнями по прикладу, але відчують труднощі при необхідності самостійного вибору стратегії вирішення. При виконанні домашнього завдання зазвичай просять допомоги вихователя чи батьків. Такі діти в школі можуть списувати не тому, що не знають відповіді, а тому, що не впевнені в правильності своїх рішень.

У поведінковому плані їм часто притаманний конформізм, вони не вміють відстоювати свою точку зору. Невпевнені діти довго не можуть приступити до виконання завдання, тому педагогу слід підказати як зробити перший крок. Таким дітям не слід давати поради та рекомендації: «Спочатку виріши прості завдання, а потім переходи до більш складних». Краще за все запропонувати обрати йому самому і терпляче дочекатись, коли він прийме рішення. Невпевнену дитину треба підтримувати: «Я впевнений, у тебе все вийде», «Ти обов'язково справишся». Якщо дитина довго не може приступити до виконання завдання, слід спитати її: «Ти не знаєш як почати? Як виконати наступне завдання?» – і запропонувати альтернативу: «Ти можеш почати з простих завдань чи спочатку переглянути весь матеріал. Як думаєш, що буде краще?». Ні в якому разі тривожним і невпевненим дітям не модно казати: «Подумай ще»,

«Поміркуй добре». Це тільки спровокує тривогу і позитивно не вплине на процес виконання завдання.

Діти, які відчувають нестачу продуктивності і самоорганізації

Зазвичай таких дітей характеризують як неуважних та розсіяних. У них сформовані всі психічні функції, необхідні для того, щоб бути уважним, проте загальний рівень організації діяльності дуже низький. У таких дітей часто нестійка працездатність, вони можуть відволікатися. Дуже важливо навчити дитину використовувати для саморегуляції діяльності пісочний годинник, який виміряє час для виконання певного завдання; складання списку необхідних справ й викреслювати їх по мірі виконання. Марно закликати таких дітей бути уважними, оскільки це їм недоступно. Вони потребують допомоги в самоорганізації. Це можна зробити за допомогою питань: «Ти як?», «Що ти робиш зараз?».

Перфекціоністи і відмінники.

Діти даної категорії зазвичай відрізняються високою чи дуже високою успішністю, відповідальністю, організованістю, продуктивністю. Якщо вони виконують завдання, то прагнуть робити його краще за всіх чи швидше за всіх використовувати додатковий матеріал. Перфекціоністи дуже чутливі до схвалень, взагалі до будь-якої оцінки своєї діяльності.

Для того щоб відчувати себе добре, їм потрібно не просто встигати, а бути кращими, не просто добре справлятися із завданнями, а робити це блискуче.

Дуже важливо допомогти таким дітям скорегувати їх очікування і зрозуміти різницю між достатнім й досконалим. Можна запропонувати тренувальні вправи, де їм потрібно буде обирати завдання для виконання, а не робити все підряд.

Важливо допомогти визначити стратегію діяльності і реалізувати її. Дитину можна спитати: «Які завдання ти вирішив зробити?» і при необхідності тактично втрутитись в її плани. Можна час від часу цікавитись: «Скільки тобі ще залишилось?» чи скорегувати власні очікування: «Тобі не треба робити стільки. Того, що ти виконав, буде достатньо», «Переходь до наступного завдання».

Астенічні діти.

Основна характеристика астенічних дітей – висока втомленість. У них знижується темп діяльності і різко збільшується кількість помилок. Як

правило, стомленість пов'язана з особливостями вищої нервової діяльності і має не стільки психологічну, скільки неврологічну природу, тому можливості її корекції дуже обмежені.

У астенічних дітей дуже велика вірогідність зниження якості роботи, виникнення відчуття втоми, якщо заняття триває достатньо довго. При роботі з такими дітьми дуже важливо не ставити задачі, з якими дитина не справиться. Дитину не можна дорікати: «Деякі діти займаються з ранку до вечора, а ти після двох годин вже втомився». Дитина не прикидається, просто такі в неї індивідуальні особливості.

Велике значення набуває оптимальний режим заняття. Щоб дитина не стомлювалася, необхідно робити перерви під час занять, гуляти, достатньо спати.

Батькам астенічних дітей необхідно проконсультуватися у психоневролога чи невропатолога, як їм допомогти.

4.2. Дитина та її здоров'я

Як правильно давати ліки дітям?

Дитина застудилась, у неї підвищилася температура, і вихователь намагається боротися з цим станом тими засобами, які зазвичай допомагають їй самій. Тільки дозу зменшує в кілька разів. Але такий підхід не просто невірний, але і дуже небезпечний. Не можна гарантувати, що в кожній половині або чверті таблетки міститься рівна кількість діючої речовини. В одній частині її може не бути зовсім, а в іншій може бути подвійна доза. Для дитини існують спеціальні дитячі форми препаратів і вікові дозування.

Організм малюка істотно відрізняється від організму дорослої людини. Наприклад, відомий препарат аспірин (ацетилсаліцилова кислота) дітям раннього віку протипоказаний, оскільки може викликати важкі ураження печінки і клітин головного мозку.

Далеко не завжди безпечні для дітей препарати на рослинній основі. Наприклад, у малюка кашель, і няня збирається дати йому трав'яний чай. Але ж вона не знає, яке захворювання викликало кашель, - бронхіт, запалення легенів, астма, туберкульоз, або ж у дихальні шляхи потрапило

чужорідне тіло. Визначити це повинен лікар, інакше застосування будь-якого препарату як синтетичного, так і зробленого на основі лікарських трав, може бути небезпечним. Трав'яні чаї складно дозувати.

Багато рослин можуть викликати у дитини алергічну реакцію.

Ні в якому разі не можна ділити на частини таблетки, вкриті оболонкою. Оболонка для того і існує, щоб вона могла розчинитися в тому місці, в якому ліки повинні всмоктуватися в шлунку, кишечнику. Якщо ж цей процес почнеться ще в порожнині рота, ефективність препарату знизиться, а можливо, його дія буде зовсім іншою.

Препарати не повинні містити діючих речовин, які впливають на ріст і розвиток тканин дитини, знижують імунітет, є токсичними. Наприклад, тетрациклін порушує зубну емаль у дітей, впливає на ріст кісток, стрептоміцин і гентаміцин можуть викликати глухоту. Дітям у віці до одного року заборонено призначати ліки, що містять спирт. Доза ліків для дитини завжди менша ніж для дорослого, і залежить від таких основних показників, як вік і маса тіла.

Сиропи, краплі і суспензії засвоюються краще і швидше, ніж таблетки. Потрапляючи в кишечник, рідкі ліки поширюються по більшій площі слизової і краще всмоктуються.

Препарати, призначені для дітей, повинні мати приємний солодкий смак. Важливі для дитячого сприйняття також запах і колір ліків. Більшість ліків приймають за годину до або через дві години після їжі, щоб вони краще всмоктувалися. Деякі ліки можна давати під час їжі, але це обов'язково має бути обумовлено в інструкції. Запивати жарознижуючі засоби або антибіотики молоком не рекомендується: воно порушує в шлунку кисле середовище, яке необхідне для повноцінного засвоєння цих ліків.

Якщо дитині лікарі призначили кілька препаратів, їх треба приймати в різний час. Вітаміни не впливають на дію більшості препаратів. Однак деякі антибіотики не слід змішувати з аскорбіновою кислотою.

Діатез

Діатез – хвороблива реакція організму дитини на введення в його раціон нового продукту. Діатез виникає, коли ферментативні системи дитячого організму не готові засвоювати продукт. «Не знаючи» як переварити яблуко, кашу або молочну суміш, підшлункова залоза

немовляти напружується, намагаючись виробити необхідні ферменти в потрібній кількості. Це призводить до її запалення, УЗД показує збільшення підшлункової залози. Імунна система, яка повинна реагувати на будь-яке запалення і боротися з ним, у дитини ще не цілком дозріла. В результаті неадекватна реакція імунітету проявляється на шкірі висипанням, роздратуванням і свербінням.

Уникнути діатезу можна, дотримуючись деяких правил. Вводити в раціон немовляти потрібно не більше одного нового продукту в один-два тижні. Це дозволить малюкові адаптуватися до нового продукту. Якщо дитина не злюбила якийсь продукт його слід скасувати, він здається їй несмачним. Давати нову їжу необхідно в кінці годування, по можливості зі знайомою їжею. Таким чином, шлунок буде підготовлений для прийому нового продукту. Чим менше первісна доза нового продукту і чим повільніше вона збільшується, тим менша ймовірність розвитку діатезу.

Алергія

Алергія на ліки. Лікарська і медикаментозна алергія – це специфічна реакція імунної системи на лікарські препарати. Лікарська алергія може виникнути як ускладнення при лікуванні захворювання. Основні причини розвитку алергій на ліки: спадкові чинники, наявність інших видів алергії, тривале застосування ліків, одночасне застосування великої кількості різних препаратів. Алергічна реакція на медикаменти може виникнути і від передозування лікарськими засобами. Практично всі лікарські засоби можуть спровокувати алергічні реакції. У більшості випадків причиною їх є антибіотики, протизапальні препарати. Одного разу, з'явившись лікарська алергія буде виникати знову і знову при повторному прийомі ліків. Звичайні для цього виду алергій симптоми: почервоніння шкіри, свербіж і різні види шкірних висипань. Алергічні реакції на медикаменти розвиваються від декількох секунд до 12 годин і можуть спровокувати такі важкі реакції, як анафілактичний шок, напад бронхіальної астми, кропив'янка, набряк, а так само кон'юнктивіт і алергічний нежить. Необхідно попереджати няню і гувернера, а також медичних працівників про реакції дитини на ліки.

Алергія харчова. Це реакція організму на дію харчових алергенів. Вона може виникнути при вживанні молока, яєчного білка, риби, раків, крабів, цільного горіхів, цитрусових, шоколаду, злаків, бобових, суниці та

інших продуктів. При харчовій алергії з'являються ознаки шлунково-кишкової поразки. Може виникнути загальна реакція: підвищення температури, падіння артеріального тиску, зміни в крові. При такій алергії з'являється ураження шкіри (кропив'янка, набряки або висип і носових пазух (рідкі виділення з носа, сльози, закладеність носа), шлунково-кишкового тракту (спазми, пронос або запор), скелетно-м'язової системи (болі в суглобах і обмеження їх рухливості) або голови (головний біль, депресія, збудливість, сонливість, безсоння або дратівливість). Прояви можуть бути різними, але причина цього явища одна – в такий стан призводить щось з того, що дитина їсть або п'є. Деякі харчові алергени очевидні: дитина поїла полуниці – і покрилася висипом. Але найчастіше потрібен тривалий час, щоб докопатися до причини алергії, тому що в основному продукти складаються з багатьох інгредієнтів, кожен з яких може викликати алергічний синдром.

4.2.1. Оцінка фізичного розвитку дитини

Для батьків і гувернерів дуже важливо об'єктивно оцінити рівень фізичного розвитку дитини. Це допоможе виробити систему поведінки з малюком, корегувати його здатності, давати посильні завдання в процесі виховання. При оцінці фізичного розвитку дитини враховують окремі якісні сторони її рухових можливостей: витривалість, швидкість, сила, гнучкість і спритність. Для тестування фізичних якостей дошкільників використовують контрольні вправи, які пропонують дитині в ігровій формі.

Загальна реакція організму на фізичні навантаження.

Загальну реакцію організму на фізичне навантаження можна визначити по функціональним пробам. Для дітей 4-7 років досить доступною являється така проба: 20 присідань за 30 секунд. Оцінку результатів дають по ступеню частоти пульсу і по часу повернення показників до вихідних величин.

В нормі після фізичного навантаження пульс частішає на 25-50% по відношенню до вихідних величин, а дихання – на 4-6 одиниць в хвилину. При цьому показники повинні повернутись до вихідних величин через 2-3

хвилини. Відхилення від норми вважають частоту пульсу більше ніж на 50% і більш значне збільшення показників дихання.

Найбільш поширеним тестом для оцінки фізичної працездатності є степ-тест, він полягає в підйомі на сходинку або гімнастичну лаву заввишки до 35 см. Дітям пропонують два навантаження зростаючої потужності – підйом на лавку з частотами сходжень 20 і 30 разів на хвилину. Тривалість кожного навантаження 2 хвилини, а відпочинок між ними 3 хвилини. Почастішання пульсу на 15-20% при першому навантаженні і на 45-60% при другому по відношенню до вихідного рівня відповідає нормі.

Діагностика окремих сторін фізичного розвитку є важливою для виявлення особливостей розвитку дитини, підборів індивідуальної стратегії роботи з нею.

Витривалість. Витривалість – це здатність протистояти втомі в будь-якій діяльності, і визначається вона функціональною стійкістю нервових центрів, координацією функцій рухового апарату і внутрішніх органів. Її можна оцінити по результату безперервного бігу в рівномірному темпі: на дистанцію 100 м – для дітей 4-х років; 200 м – для дітей 5 років; 300 м – для дітей 6 років; 1000 м – для дітей 7 років. Темп вважається виконаним, якщо дитина пробігла всю дистанцію без зупинок.

Швидкість. Швидкість – здатність виконувати рухові дії в мінімальний термін, яка визначається швидкістю реакції на сигнал і частоти багаторазово повторюючих дій. В якості тестової вправи пропонується біг на 30 метрів. Довжина бігової доріжки повинна бути на 5-7 м більше, ніж довжина дистанції. Лінія фінішу наноситься збоку короткою рисою, а за нею, на відстані 5-7 м, ставиться добре видимий з лінії старту орієнтир (прапорець на підставці, куб), щоб уникнути сповільнення руху на фініші. За командою дитина з максимальною швидкістю прагне добігти до фінішу. Після відпочинку пропонують ще дві спроби, з трьох вибирають кращий результат.

Сила. Сила – це здатність долати зовнішні супротиви, здатність до м'язової напруги. Прояв сили забезпечується в першу чергу силою і концентрацією нервових процесів, які регулюють діяльність м'язового апарату. Сила рук вимірюється ручним динамометром, сила ніг – становим динамометром. Силу плечового поясу можна виміряти по

відстані, на яку дитина кидає обома руками набраний м'яч вагою 1 кг, а сила нижніх кінцівок визначається стрибками в довжину з місця. І стрибок, і кидок надмірного м'яча потребують не тільки значних м'язових зусиль, а й швидкості рухів. Тому дані вправи називаються швидкісно-силовими.

Метання настінного м'яча вагою 1 кг проводиться способом із-за голови обома руками. Дитина робить 2-3 кидків; фіксується кращий результат.

Стрибок в довжину з місця. Для проведення стрибків потрібно створити необхідні умови, тобто покласти мат і зробити уздовж нього розмітку. Для підвищення активності дітей слід на визначеній відстані (трохи далі середнього результату для дітей даної групи) розмістити три прапорця і запропонувати дитині стрибнути до найдалшого з них. Вимірюються результати від носків ніг на початку стрибка до п'яток у кінці стрибка. Стрибок виконується три рази, фіксується краща спроба.

Більш складними завданнями для дитини є стрибки в висоту і довжину з розбігу. Ці вправи потребують комплексного прояву швидкості, сили та спритності.

Стрибок в довжину з розбігу виконується тільки після п'яти років. Після попередньої розминки дитині пропонуються дві-три спроби для подолання висоти. Початкова висота повинна становити 30 см. Після того як ця висота подолана, планку слід підняти на 5 см. У випадку невдачі на новій висоті дитині зараховується результат попередньої спроби. Стрибок в довжину з розбігу пропонує виконання з трьох спроб з фіксацією кращого результату.

Спритність. Спритність – це здатність швидко опанувати нові рухи, швидко і точно перелаштовувати свої дії відповідно до потреб змінних обставин. Спритність розвивається при умові пластичності нервових процесів, здатності до відчуття та сприйняття власних рухів і навколишньої обстановки.

Спритність можна оцінити по результатам біга на дистанцію в 10 м. Вона визначається як різниця в часі, за який дитина пробігла цю дистанцію з поворотом (5+5 м) і по прямій. Дитині слід дати дві спроби з перервою для відпочинку. Для підвищення інтересу і результативності дій завдання краще виконувати в умовах змагання. Дитині 3-7 років можна

запропонувати інше, більш складне завдання, що називається смугою перепонів. У неї входять: біг по гімнастичній лаві довжиною в 5 м; прокатування м'яча між шістьма предметами (кегли, набивні м'ячі, куби), розташованими на відстані 50 см один від одного; підлізання під дугу висотою 40 см. Дитині даються три спроби, зараховується найкращий результат.

Гнучкість. Гнучкість – функціональна властивість опорно-рухового апарату, що визначає ступінь рухливості його ланок. Гнучкість характеризує еластичність м'язів і зв'язок оцінюється за допомогою вправи - нахили вперед, стоячи на гімнастичній лаві або іншому предметі не менше 20-25 см. Для вимірювання глибини нахилу лінійку або планку прикріплюють таким чином, щоб нульова позначка відповідала рівню площині опори. Якщо дитина не дотягується кінчиками пальців до нульової позначки, то результат визначається зі знаком мінус. При виконанні вправи ноги в колінах згинатися не повинні.

Рухова активність. Рухова активність – задоволення потреби організму в русі. Потребу в русі не можна розглядати як функцію віку, обумовлену відповідними змінами організму. Вона залежить від особливостей підготовленості, умов життя. Рухова активність впливає на розвиток моторики, фізичних якостей, стан здоров'я, працездатність, успішне засвоєння матеріалу з різних предметів, й нарешті, настроїв і довголіття людини. Під впливом рухової активності у дошкільників поліпшується робота серцево-судинної і дихальної систем, апарату кровообігу, підвищуються функціональні можливості організму. Виявлено також залежність між руховим ритмом і розумовою працездатністю, шкільної зрілості дитини.

Так, наприклад, застосування фізичних вправ сприяє більш швидкому відновленню розумової працездатності, підвищення рівня і якості засвоєння інформації. Підліток з високою фізичною активністю матиме оцінки вище за творчі дисципліни у порівнянні з фізично пасивними.

Найбільш сприятливо впливає на розумову працездатність витривалість, найменше – швидкість.

При нормальному фізичному стані навантаження з частотою пульсу 120-130 ударів в хвилину не робить значного впливу на розумову

працездатність. Навантаження з частотою пульсу 150-160 ударів в хвилину покращує майже всі показники.

Навантаження при частоті пульсу 180 і більше ударів на хвилину має негативний вплив на розумову працездатність підлітків зі слабкою фізичною підготовленістю.

Недостатня рухова активність негативно впливає на організм дитини. Але слід застерегти і від зайвої рухової активності, яка веде до функціональних змін в серцево-судинній системі дошкільника.

Рухова активність кожної дитини індивідуальна. За руховою поведінкою дітей ділять на три групи.

Першу групу складають діти з середньою, нормальною руховою активністю, що забезпечує своєчасний і доцільний розвиток дитини в цілому. У таких дітей, як правило, нормальна маса тіла, вони рідко хворіють, добре засвоюють матеріал в дитячому саду і потім добре встигають в школі.

До другої групи слід віднести дітей малорухомих, тобто з низькою руховою активністю. Багато з них відрізняються підвищеною масою тіла і різними відхиленнями в стані здоров'я. Надмірна вага є додатковим навантаженням і впливає на функціональний стан органів та систем організму дитини, навіть знижує працездатність, ускладнює перебіг багатьох захворювань, скорочує тривалість життя людини. Гладкі діти відстають від розвитку однолітків. У них більш спокійна поведінка на заняттях і уроках, однак, це не слід оцінювати позитивно.

До третьої групи належать діти з великою руховою активністю. Однак така активність, як і мала, має негативні наслідки. Великий обсяг рухів створює високе фізичне навантаження на організм дитини, він, як і підвищена вага, може привести до відхилення в діяльності серцево-судинної системи. Крім того, ці діти дуже схильні до захворювань.

Режим дня

Режим дня – це розподіл часу на всі види добової діяльності і відпочинку з урахуванням віку, стану здоров'я та особливостей особистості.

Раціонально побудований режим сприяє оптимальній працездатності, попереджає стомлення, зміцнює здоров'я. В основі

формує позитивні емоції, допомагає виявленню і розвитку особистісних особливостей дитини, що сприяє його подальшій соціальній адаптації.

Перебування на повітрі, як потужний оздоровчий фактор, для школяра бажано розділити на кілька частин: до приготування уроків, після них і перед сном. Загальна тривалість активного відпочинку на повітрі змінюється в залежності від вікових груп: для молодшої шкільної – 3-3,5 години, середньої – 2-3 години, старшої – 2-2,5 години. Слід підкреслити, що навчальні перевантаження, як правило, скорочують саме цю частину режиму, тим самим зменшуючи руховий компонент режиму.

Рухова активність школяра виражається в тисячах кроків або в кількості годин перебування на повітрі, або в цифровому вираженні енерговитрат. З віком показник збільшується, але нерівномірно в різні періоди розвитку дитини. Так, в 7-8 років хлопчики повинні здійснювати до 20 тисячі кроків на добу, дівчатка – 17 тисяч, а в 9-10 років – однакова кількість – 20-21 тисячу, потім знову проявляються статеві відмінності – у хлопчиків кількість кроків збільшується

Взимку відзначається тенденція до зниження рухового компонента режиму. У період зниження фізіологічної активності можна планувати ігрову діяльність або відпочинок за інтересами – читання, малювання, шиття та інше. Тривалість цього виду діяльності становить від 1-1,5 годин для молодших школярів та до 2,5-3 годин – для старших. Подібний відпочинок ефективний на тлі позитивних емоцій, приносить задоволення, створює психологічне розвантаження для організму. Необхідно лише обмежувати діяльність, що викликає перевантаження для зорового аналізатора, – біля комп'ютера, телевізора. Слід виховувати в дітях звичку робити перерви в роботі на комп'ютері кожні 15-20 хвилин – для молодших і 20-25 – для старших.

Навіть при роботі з комп'ютером, що має спеціальний захист екрану, повинні існувати тимчасові обмеження: від 15 до 30 хвилин для школярів різного віку, так як несприятливий ефект випромінювання поєднується з миготінням кадрів і іншими факторами негативного впливу.

Вільний час школярів може бути відведено для занять в гуртках, спортивних секціях, клубах, при цьому тривалість таких занять можлива в межах 1-2 години в початковій школі, 2-3 години – 4-8 класах і 3-4 години

– в старшій школі. У вільний час діти повинні також надавати посильну допомогу в сім'ї – прибирання житла, миття посуду, в саду, на городі.

Дуже важливим є навчання дітей навичкам самообслуговування, і цьому теж слід виділити час в добовому бюджеті на прибирання ліжка, утримання в чистоті одягу, взуття, дрібний ремонт одягу.

Діти повинні брати участь також в суспільно-корисній праці – в класі, на шкільній або дачній ділянці. Подібна діяльність повинна тривати не більше 30 хвилин в початкових класах, 40 хвилин – в 5-8-х і 1,5 години – в старших класах.

В режимі дня слід відвести час на особисту гігієну – догляд за тілом, за волоссям, зубами, загартовуючі процедури, ранкову гімнастику.

Одним з обов'язкових елементів режиму дитини є прийом їжі, який регламентується віком і станом здоров'я і вимагає певного часу, обстановки і настрою організму.

Режим для школяра значно змінюється в вихідні дні, в дні підготовки і складання іспитів. У період канікул та у вихідні дні слід істотно збільшити час перебування на повітрі, де можна організувати рухливі ігри, спортивні заняття, екскурсії, походи і інші види діяльності, але більше часу слід відводити творчій діяльності.

При підготовці та здачі іспитів залишаються колишніми тривалість сну, особиста гігієна, загартовування, рухова активність, харчування. Решта часу присвячується навчальній діяльності в домашніх умовах. Але слід пам'ятати, що подібна підготовка здійснюється оптимально в години найбільшої фізіологічної активності.

Необхідно дотримуватися раціонального ритму такої діяльності і вводити короткі перерви через кожні 45 хвилин, а через 2,5-3 години – більш тривалий відпочинок на повітрі, можливий прийом їжі. Загальний час занять – 8-9 годин.

Стомлюваність на уроці – природний наслідок навчальної діяльності і має певний біологічний вплив на організм. Перш за все, це захист від перевтоми, тобто виснаження організму. Крім того, стомлення стимулює відновлювальні процеси і підвищує функціональні можливості організму. Про початок появи втоми свідчить зниження продуктивності праці: збільшення числа помилок і неправильних відповідей, велика трата часу на виконання робочих операцій, поява рухового занепокоєння, зниження

уваги, порушення дихання, серцебиття, погіршення самопочуття. Ознаки втоми виникають пізніше, якщо школяр знаходиться в сприятливих умовах. У таких випадках невелике рухоме навантаження знімає зазначені симптоми, тому включення рухових пауз в заняття є обов'язковою умовою гігієнічного нормування уроку і попереджає розвиток перевтоми. Це можуть бути найпростіші вправи, які виконуються в положенні сидячи, а краще – стоячи біля столу (потягування, нахили, присідання, дихальна гімнастика), щоб розвантажити стомлені м'язи.

При порушенні режиму спостерігається перевтома, яка характеризується втратою апетиту, зміною настрою (плаксивість, дратівливість) і зниженням успішності. Можливі скарги на болі в області серця, головний біль, запаморочення, слабкість, нервові тики. У стані перевтоми в школяра значно зменшуються захисні властивості організму, він стає сприйнятливий до будь-яких несприятливих впливів. Короткочасний відпочинок не дає стійкого ефекту. Необхідний тривалий відпочинок, а іноді і комплексне відновлення (відпочинок, повноцінне харчування, лікувальна гімнастика, плавання, сон, медикаменти). Якщо такі заходи не приймати і продовжувати навчання на тлі перевтоми, то розвивається невроз з залученням до патологічного процесу інших систем організму.

Розвитку перевтоми сприяє порушення санітарно-гігієнічних умов навчальної діяльності, невідповідність режиму праці і відпочинку та індивідуальних особливостей дітей і підлітків.

Необхідно дотримуватися вікового гігієнічного регламенту – правильно підбирати меблі, подбати про достатнє освітлення приміщення для занять, створити оптимальний мікроклімат в житловому і навчальному приміщеннях та ін.

Вихователь повинен знати, що тривалість активної уваги у дитини молодшого шкільного віку обмежена 15-25 хвилинами, що вимагає перемикання на інший вид діяльності. Особливо втомлює дітей монотонна робота, а також діяльність пов'язана з тривалою психофізичною напругою, зоровим навантаженням, збереженням статичної пози.

Тривалість безперервного читання в початковій школі від 8-10 хвилин (1-2 класи) до 15 хвилин (3 клас). Самостійне читання бажано практикувати на початку занять або в середині і чергувати його з

переказом, прослуховуванням записів, бесідою з вихователем. Для письмової роботи оптимальна тривалість 3-5 хвилин.

До динамічних занять слід віднести заняття фізкультурою, працею, співом, ритмікою, які сприяють зняттю статистичного навантаження і попередження перевтоми.

Найбільш нудними в молодших класах є такі предмети, як читання, природознавство, історія. У середніх – географія, історія, математика, фізика, хімія. У старших – література, географія, фізика, хімія, математика, інформатика.

Важкі уроки в розкладі необхідно чергувати з легкими, а статистичні – з динамічними.

Тривалість безперервного показу на занятті діапозитивів становить в 1-2 класі від 7 до 15 хвилин, кінофільмів – від 15 до 20 хвилин, телепередач – до 15 хвилин. Для 3-4 класів – 15-20 хвилин. У 5-7 класах – 20-25 хвилин для всіх видів технічних засобів навчання і в 8-12 класах – 25-30 хвилин для всіх видів.

4.2.2. Ранкова зарядка

Особливо важливі для дітей фізичні вправи. Загальновідомо, що день найкраще почати з зарядки – і дітям, і дорослим. Існує кілька важливих правил.

Починаючи з 2-3 річного віку треба обов'язково вводити фізичні вправи саме в формі ранкової зарядки. На перших порах досить шести-восьми хвилин занять, тривалість яких поступово збільшують. Проводити зарядку треба в добре провітреному приміщенні або на відкритому повітрі. Дозують фізичне навантаження залежно від віку, рівня підготовленості та стану здоров'я дитини. Вибирають вправи ті, в яких задіяні різні групи м'язів в такій послідовності: потягування, потім вправи для рук і плечового поясу, тулуба і ніг – стрибки і біг, заключні вправи – заспокійливий подих. Вправи поступово ускладнюються, прискорюється і темп рухів. Кожну вправу малюк повинен виконувати із задоволенням і без зайвої напруги. Бажано використовувати під час занять хорошу музику або просто веселі пісеньки. Щоб дитині не було нудно, час від

часу потрібно міняти комплекс вправ, приблизно один раз в 7-10 днів. Потрібно частіше хвалити юного спортсмена, зарядку з дитиною обов'язково повинен робити хтось із дорослих – батьки, няня або гувернер. Заняття будуть більш емоційними і привабливими для малюка.

4.2.3. Загартовування

Загартовування організму дитини. Це удосконалення засобами тренування з використанням природних факторів (води, повітря, сонця) умовних реакцій щодо пристосування організму до середовища.

Загартовування істотно впливає на організм дитини. У дітей виробляється швидка реакція на зміни температури повітря, води, підвищуються такі життєво важливі показники, як уміст гемоглобіну, стійкість імунної системи до різних захворювань. Використання загартовувальних засобів підвищує загальне пристосування організму до будь-яких несприятливих подразників. Дитина, до якої застосовують один вид загартовування, краще сприйматиме інший, а перерва у здійсненні загартовувальних заходів (10-12 днів) спричинює швидку втрату загартовувального ефекту. За вимушеної перерви слід відновлювати процедури з використанням того самого подразника, з якого їх починали.

Загартовування ґрунтується на використанні умовно-рефлекторного механізму. До важливих пристосувальних можливостей організму, які забезпечують зв'язок з навколишнім середовищем, належить терморегуляція – здатність організму зберігати температуру тіла на певному рівні незалежно від зміни її у навколишньому середовищі. Апарат терморегуляції формується протягом перших трьох років, однак і в дошкільному віці трапляються випадки нестійкої температури тіла. Загартовувальні процедури викликають реакції, які забезпечують затримання тепла при охолодженні організму. Систематичне охолодження сприяє утворенню відповідних рефлексів, що змінюють інтенсивність теплопродукування, оскільки у процесі загартовування виробляється вища адаптація до охолодження і збереження тепла в організмі за несприятливих умов зовнішнього середовища.

Загартовувальні процедури планують і здійснюють за участю медичних працівників. Загартовування найкраще починати в ранньому дитинстві, здійснювати його систематично з урахуванням індивідуальних особливостей дітей. Силу подразників слід нарощувати поступово, але неухильно, оскільки незначна їх різниця не спричинює функціональних змін у діяльності організму. Ефективними є і контрастні короточасні впливи, які сприяють удосконаленню фізіологічних реакцій і виробляють усе вищий рівень опору організму несприятливим чинникам зовнішнього середовища. Обов'язковою умовою успішного загартовування є позитивний емоційний стан дитини під час підготовки, у процесі та після закінчення процедури.

Комплекс загартовувальних процедур передбачає:

- повітряні ванни. Діти приймають їх під час ранкової та гігієнічної гімнастики, після денного сну. Для цього знижують температуру з $+22^{\circ} - 23^{\circ} \text{ C}$ на один градус щотижня до $+16-17^{\circ}$ у молодшій і середній, до $+14-15^{\circ} \text{ C}$ у старшій групі. Загальнорозвивальні вправи вони виконують босоніж, лише в трусиках;
- водні процедури. На перших порах діти обмежуються умиванням, миттям рук, верхньої частини тулуба, миттям ніг, полосканням рота і носа відварами трав чи підсоленою водою. Воду охолоджують через кожні три дні, доводячи її до температури $+14^{\circ} \text{ C}$. Восени і на початку весни, коли температура повітря не нижча 0° C , перед сном рекомендується ходити по вологому килимку та обливати ноги, використовуючи контрастну температуру води від $+35-40 \text{ C}$ до $+16^{\circ}-18^{\circ} \text{ C}$. Обтирання тіла починають з масажу сухою рукавичкою, згодом – вологою. Ця процедура триває 1,5–2 хв. Обливання тіла під душем перед сном краще починати наприкінці квітня – на початку травня, при початковій температурі води в молодших і середніх групах $+35^{\circ} \text{ C}$ і кінцевій $+24^{\circ} \text{ C}$, а в старших від $+32 \text{ C}$ до $+22^{\circ} \text{ C}$ тривалістю від 15 сек. до 1,5 хв., збільшуючи інтервал через кожні 2-3 дні на 5 сек. Купання в басейні може тривати 3-12 хв. Дітям від 4 до 7-ми років рекомендують промивання носа, полоскання горла відварами лікарських трав тривалістю 1 хв.;

- сонячні ванни. Їх приймають улітку з 9 до 11 і з 16 до 18 год. тривалістю від 4-5-ти до 20-ти хв. у молодшій і до 30-ти хв. у старшій групах.

Оригінальну систему загартовувальних процедур пропонує автор програми «Створення умов природного розвитку дітей у системі дошкільного виховання» Л. Блудова, завідувач дитячим навчальним закладом № 28 м. Луганска. Природне виховання вона розглядає як розвиток дитини за допомогою природних сил, бережливе ставлення до природи, а загартовування – як спосіб життя. При цьому корисними, на її погляд, є рекомендації лікаря М. Амосова, педагогів-новаторів, батьків Б. й О. Нікітіних, народного цілителя П. Іванова. Для загартовування повітрям пропонується перебування у приміщенні в трусиках і босоніж, при відкритих кватирках або вікнах. За будь-якої погоди доцільно ставати босоніж на землю і виконувати дихальні вправи із затриманням дихання (взимку – розтирання снігом і пробіжка по снігу, влітку – ходьба по землі, траві, дрібному гравію, піску). Щоденно, навіть за мінусової температури, необхідне обливання холодною водою з відра на свіжому повітрі. З двох років дітей доцільно парити щотижня в сауні або лазні з наступним охолодженням на снігу або в басейні. Загартовувальні процедури слід поєднувати з рухами, виконанням фізичних вправ. Діти мають усвідомлювати їх користь. Головне – сформувати бажання дитини до таких занять: спочатку вибігатимуть на вулицю сміливіші діти, а згодом, наслідуючи їх, – інші. Тривалість перебування дитини на вулиці залежить від її бажання, а час визначає гувернер, батьки.

Досвід подружжя Б. й О. Нікітіних свідчить, що діти витримували різницю температур у 15°-20° С і добре почувалися, коли їх виносили роздягненими з теплої кімнати (+25° С) на мороз (до -10° С).

За будь-якої методики в усіх видах загартовування необхідно дотримуватися таких принципів:

1. Систематичність – регулярне проведення загартовувальних процедур.

2. Поступовість – плавне нарощування сили подразника, правильність якого має підтверджувати короткочасне поглиблення і прискорення пульсу, дихання, зовнішній вигляд шкіри, загальна позитивна реакція дитини.

3. Індивідуальний підхід – урахування стану здоров'я, самопочуття, досвід загартовування кожної дитини.

Передумовою раціонального використання природних факторів у фізичному вихованні дітей є знання закономірностей фізичного і розумового розвитку дітей, змін у їхніх організмах. Позитивний вплив природних факторів буде надійним і стійким за єдності гігієнічних, загартовувальних вимог у дошкільному закладі та сім'ї.

4.3. Особливості гри як засобу всебічного розвитку дитини

Досвідчений гувернер ніколи не стане творити насильства над природою дитини. «Королями почуттів» влучно назвав дітей Я. Корчак. Саме почуття – бурхливо-яскраві, щирі, неупереджені – несуть дитину у вирій життя. Вона прагне розвиватися радісно та успішно. Втім це не кожному під силу.

Але на допомогу завжди прийде її величність гра. Вона є, без перебільшення, найулюбленішою і найбажанішою діяльністю дітей (як дошкільників, так і молодших школярів). Гра стає тим чарівним містком, по якому діти легко, без душевних травм переходять зі світу дошкільного дитинства у світ шкільного життя.

Гра – це «школа» дитячого життя, у якій дитина вчиться сприймати та оцінювати навколишній світ, правильно позиціонувати себе в ньому. Гра є незамінним джерелом розвитку, навчання і виховання дітей.

Гра (як праця і навчання) – важливий, абсолютно незамінний вид діяльності дитини, дивовижний феномен її духовного життя.

Гра є діяльністю в умовах ситуацій, спрямованих на відтворення і засвоєння дітьми суспільного досвіду, в якому уможливлене самокерування поведінкою.

Ігрова діяльність має широке функціональне поле. Серед найважливіших функцій традиційно виокремлюють:

- **розважальну**: отримання емоційного задоволення, поповнення джерел натхнення;
- **креативну**: активізація інтересу до діяльності та розвиток творчого потенціалу;

- **комунікативну**: освоєння діалектики спілкування;
- **самореалізації**: переживання ситуації успіху;
- **ігротерапевтичну**: подолання різних труднощів, що виникають в інших видах життєдіяльності;
- **діагностичну**: виявлення відхилень від нормативної поведінки, самопізнання в процесі гри;
- **коригувальну**: внесення позитивних змін до структури особистісних показників інтелектуального та морального розвитку;
- **міжнаціональної комунікації**: засвоєння загальнолюдських соціально-культурних цінностей толерантного співіснування;
- **соціалізації**: включення в систему суспільних відносин, засвоєння норм колективної взаємодії з однолітками і старшими людьми.

Більшості ігор властиві чотири головні риси (за С.Шмаковим):

- вільна розвивальна діяльність, що виконується лише за бажанням дитини, заради задоволення від самого процесу діяльності, а не тільки від результату (процедурне задоволення);
- творчий, значною мірою імпровізаційний, дуже активний характер діяльності («поле творчості»);
- емоційно піднесена діяльність, яка передбачає змагальність і конкуренцію;
- наявність прямих або непрямих правил, що відображають зміст гри, логічну і тимчасову послідовність її розвитку.

У структуру гри як діяльності органічно входять цілепокладання, планування, реалізація мети, а також аналіз результатів, у яких дитина повністю реалізує себе як суб'єкт діяльності. Мотивація ігрової діяльності забезпечується її добровільністю, можливостями вибору і елементами змагальності, задоволення потреби в самоствердженні і самореалізації.

У структуру гри як процесу входять: а) ролі, взяті на себе гравцями; б) ігрові дії як засіб реалізації цих ролей; в) ігрове «вживання», тобто заміщення реальних речей ігровими, умовними; г) реальні відносини між гравцями; д) сюжет (зміст) гри.

Гра як метод навчання ефективно активізує та інтенсифікує навчальний процес. Гра може стати технологією виховної роботи з дітьми, у якій діти гартують свій морально-естетичний досвід пізнання світу.

Психологічна природа, сутність, виховні та інші можливості гри як складного, багатофункціонального феномену втілені в її ознаках, одні з яких властиві будь-якій соціальній діяльності, інші – тільки грі. Дитяча гра зумовлена віковими особливостями особистості.

Грі властиві певні загальні, універсальні ознаки:

1. Гра як активна форма пізнання навколишньої дійсності. Різноманітність її форм уводить дитину у сферу реальних життєвих явищ, завдяки чому вона пізнає якості та властивості предметів, їх призначення, способи використання; засвоює особливості стосунків між людьми, правила і норми поведінки; пізнає саму себе, свої можливості і здібності. Гра іншим чином відкриває шляхи пізнання світу, ніж праця і навчання. У ній практичне, дієве освоєння дійсності відбувається раніше, ніж здобуття знань. Інтерес дитини до гри поступово вичерпується внаслідок засвоєння знань і умінь. Це спричиняє розвиток сюжету гри, появу нових ролей у ній.

2. Гра як свідомо і цілеспрямована діяльність. Кожній грі властива значуща для дитини мета. Навіть найпростіші ігри-дії з предметами мають певну мету (нагодувати, покласти ляльку спати тощо). Чим менша дитина, тим більш наслідувальними є її ігрові дії. Поступово зростає рівень усвідомленості дітей у грі. Щоб досягти мети, вони відбирають необхідні засоби, іграшки, здійснюють відповідні дії та вчинки, вступають у різноманітні стосунки з товаришами. Діти домовляються про тему і зміст гри, розподіляють ролі, певною мірою планують свою діяльність. Усе це свідчить про цілеспрямований, свідомий характер гри.

Крім загальних, гра наділена специфічними, характерними тільки для неї ознаками:

1. Гра як вільна, самостійна діяльність, що здійснюється за особистою ініціативою дитини. У грі дитина реалізує свої задуми, по-своєму діє, змінює за своїми уявленнями реальне життя. Гра є вільною від обов'язків перед дорослими сферою самодіяльності та самостійності дитини, оскільки, граючись, дитина керується власними потребами та інтересами. Воля і самостійність дитини виявляються у виборі гри, її змісту, у добровільності об'єднання з іншими дітьми, у вільному входженні в гру і виході з неї тощо.

2. Наявність творчої основи. Гра завжди пов'язана з ініціативою, вигадкою, кмітливістю, винахідливістю, передбачає активну роботу уяви, емоцій і почуттів дитини. Ініціативу і творчість у різних ситуаціях діти виявляють по-різному. В одних іграх їхня творчість пов'язана з побудовою сюжету, вибором змісту, ролей; в інших – виявляється у виборі способів дії, їх варіативності (жмурки, ігри у доміно, м'яч тощо). Багато ігор вимагають уміння узгоджувати свої дії, швидко змінювати тактику своєї поведінки чи способи дій (рольові, рухливі ігри). Значну творчу роботу передбачають дидактичні ігри, які мають на меті розвиток пізнавальної активності, допитливості, швидкості розумових дій, ініціативи у прийнятті рішень.

Творчий елемент є носієм індивідуальності кожного гравця, тому гра є засобом розвитку творчості, формування здібностей дітей.

3. Емоційна насиченість. У процесі гри діти переживають певні почуття, пов'язані з виконуваними ролями: турбота, ніжність «матері», відповідальність «лікаря», справедливість «вихователя» тощо. У колективних іграх вони виявляють дружбу, товариськість, взаємну відповідальність, відчують радість від результату, подолання труднощів. Більшість ігор супроводжуються естетичними емоціями.

Отже, гра як провідний вид діяльності дитини поєднує в собі як загальні для будь-якої соціальної діяльності ознаки (цілеспрямованість, усвідомленість, активна участь), так і специфічні (свобода і самостійність, самоорганізація, наявність творчої основи, почуття радості й задоволення).

4.3.1. Класифікація дитячих ігор

Гра є багатоманітним за змістом, характером, формою явищем.

Одна з перших класифікацій гри належить К. Гросу, який поділяв ігри на дві групи:

- 1) експериментальні («ігри звичайних функцій»). До них належать сенсорні, моторні, інтелектуальні, афективні ігри, вправи для формування волі. На думку Гроса, у своїй основі ці ігри мають

інстинкти, що забезпечують функціонування організму як цілісного утворення і визначають зміст ігор;

2) спеціальні («ігри спеціальних функцій»). До цієї групи належать ігри, під час яких розвиваються необхідні для використання в різних сферах життя (суспільного, сімейного) часткові здібності. Їх поділяють за інстинктами, які в дітей проявляються і вдосконалюються.

Відомий німецький психолог Вільям Штерн (1871 – 1938) класифікував ігри на індивідуальні (за задумом дитини) та соціальні (спільні з іншими). При цьому він спирався на вихідне положення своєї теорії конвергенції про необхідність розвивати внутрішні сили дитини, її здібності й одночасно враховувати вплив середовища, в якому вона перебуває. На його погляд, зовнішній фактор (соціальне оточення) дає лише матеріал для гри, вибір якої дитина здійснює інстинктивно.

Швейцарський психолог Ж. Піаже виокремлював:

- ігри-вправи (виникають у перші місяці життя дитини);
- символічні ігри (найпоширеніші ігри дітей віком від двох до чотирьох років);
- ігри за правилами (ігри дітей від семи до дванадцяти років).

Більш детальну класифікацію ігор запропонувала сучасна американська дослідниця Катрін Гарвей, поділивши їх на:

- ігри з рухами і взаємодією (відображають надлишок енергії та емоційний настрій дітей);
- ігри з предметами (починаються з маніпуляції, далі – практика і тренування до повного вдосконалення);
- мовні ігри (створення дітьми римованих творів, які не мають точного смислового змісту, – пісеньок, лічилок, приказок, жартів тощо);
- ігри із соціальним матеріалом («драматичні» або «тематичні»). Організують їх діти самостійно, розвивають за власним задумом. Як правило, ці ігри мають персонажів двох типів: стереотипних (мама, лікар та ін.) і тих, що змінюються;
- ігри за правилами, заданими дорослими;
- ритуальні ігри (засновані на рухах, ігрових предметах, мові, соціальній умовності).

Узявши за основу класифікації ігор психологічні принципи, російський педагог П. Лесгафт виокремив сімейні («імітаційні») ігри, в яких діти дошкільного віку повторюють те, що бачать у навколишньому житті, та шкільні ігри, які мають певну форму, конкретну мету і правила.

Загальну класифікацію ігор збагачує обґрунтування С. Русовою народних ігор як прадавнього засобу виховання і навчання дітей, нескінченного джерела духовних сил, патріотичних почуттів, формування характеру і світогляду дошкільнят. Ці ігри прилучають дітей до народної мудрості, досвіду поколінь. До цього часу вони не мають наукової класифікації і використовуються для розвитку мовлення дітей, ознайомлення з природою, життям і працею дорослих тощо.

Класифікація С. Новосолової, маючи у своїй основі організаційно-функціональне джерело ігор, розрізняє:

1) самостійні ігри (виникають з ініціативи дітей):

- ігри-експериментування;
- сюжетні ігри (сюжетно-відображувальні, сюжетно-рольові, режисерські, театралізовані);

2) ігри, що виникають з ініціативи дорослого, який використовує їх з освітньою та виховною метою:

- навчальні ігри (дидактичні, сюжетно-дидактичні, рухливі);
- розважальні ігри (ігри-забави, ігри-розваги, інтелектуальні, святково-карнавальні, театральні-постановні);

3) ігри, що мають своїм джерелом історичні традиції етносу (народні). Можуть виникати з ініціативи дорослого, старших дітей.

Сучасна педагогіка найчастіше послуговується такою класифікацією ігор:

1. Творчі ігри. До них належать режисерські, сюжетно-рольові (сімейні, побутові, суспільні), будівельно-конструкційні, ігри на теми літературних творів (драматизації, інсценування).

2. Ігри за правилами. Цю групу утворюють *рухливі* (великої, середньої, малої рухливості; *сюжетні*, ігри з предметами; з переважанням основного руху: бігу, стрибків тощо; ігри-естафети) та *дидактичні ігри* (словесні, з іграшками, настільно-друковані).

Окрему групу становлять *народні ігри* (забави, рухливі, дидактичні, обрядові).

Кожна класифікація є досить умовною і не вичерпує всього різноманіття ігор. Наприклад, творчі ігри теж підпорядковані певним правилам, оскільки без правил неможлива будь-яка спільна діяльність, а ігри за правилами передбачають елементи творчості. У творчій грі їх установлюють діти, у рухливих і дидактичних іграх – дорослі, переслідуючи виховну та навчальну мету. У творчих іграх і в іграх за правилами фігурують мета, уявна ситуація, самостійність дій, активна робота уяви, творчість. Різняться ці дві великі групи ігор спрямованістю творчої активності дітей: творчі передбачають реалізацію задуму, розвиток сюжету; ігри за правилами вирішення завдань і виконання правил.

Перехід дітей від одного виду гри до іншого залежить як від віку, так і від індивідуальних уподобань. Уникаючи надмірної регламентації, педагог має сприяти розвитку різних видів ігрової діяльності дітей.

ВИСНОВКИ

Гувернерству притаманні всі ознаки системи, оскільки воно являє собою цілісну одиницю з певним порядком розташування і зв'язків її складових. Гувернерська система формування особистості включає дві складові: індивідуальне навчання й індивідуальне виховання дитини в домашніх умовах. Вихідними характеристиками гувернерської системи, які відрізняють її від систем колективного навчання й виховання, є такі психолого-педагогічних особливості навчально-виховної діяльності соціального гувернера.

1. Ретельне вивчення якостей, нахилів, уподобань вихованця і якнайповніше врахування їх при розробленні індивідуальної навчально-виховної системи для кожної конкретної дитини.

2. Рівномірний розподіл уваги вихованців між трьома напрямками виховання: виховання фізичне, виховання моральне і виховання розумове. Побудова навчально-виховного процесу таким чином, щоб зберегти й покращити здоров'я дитини, запобігти перевтомі вихованця від занять, прищепити йому навички здорового способу життя.

3. Підготовка вихованця до активної практичної діяльності в дорослому віці, яка здійснювалась у відповідності з природними задатками дитини та належністю її до певного суспільного стану.

4. Орієнтація процесу домашнього навчання на розвиток мислення учня та на засвоєння дитиною тільки життєво важливого матеріалу, який вона змогла б застосувати на практиці.

5. Побудова індивідуалізованої навчально-виховної системи з урахуванням відмінностей у вихованні дівчаток і хлопчиків.

6. Цілеспрямоване формування у дітей таких позитивних рис, як: працьовитість, серйозне й сумлінне ставлення до виконуваної справи, розсудливість, завбачливість.

7. Культуровідповідність виховання.

8. Зміни стилю виховання, пов'язані з віковими особливостями дитини і переходом її до іншої вікової групи.

9. Застосування спеціальних дієвих систем для перевиховання дітей в домашніх умовах.

10. Попередження виникнення у дітей нервових та психічних захворювань.

11. Використання ефективних методик для поступової переорієнтації дитини від виховання на самовиховання, від навчання на самоосвіту.

12. Формування у вихованця оптимальної самооцінки.

13. Плекання хороших манер у вихованця, навчання майстерності ділового й неформального спілкування, вміння висловлювати думку. Навчання дитини розбиратися в людях, впливати на них, уникати конфліктів, діяти в неординарних ситуаціях.

14. Застосування у навчальній практиці кількох методик з метою підбору оптимальної для кожної окремої дитини.

Зазначені характеристики губернерської системи були виокремлені в процесі дослідження кращих методик індивідуального домашнього навчання й виховання та педагогічної спадщини видатних губернерів різних епох. Завдяки цим психолого-педагогічним ознакам, губернерська система відзначалася особливою ефективністю. Названі характеристики організації навчально-виховного процесу при застосуванні в сучасних умовах сприятимуть істотному удосконаленню педагогічних технологій у сфері забезпечення формування освіченої, неординарної особистості. Тому їх доцільно рекомендувати для вивчення і впровадження педагогам-практикам. Проте насамперед основи індивідуального виховання й навчання дитини в домашніх умовах потрібно знати батькам, губернерам, тому дана інформація найважливіша для них. Підготовка до життя мудрих, освітчених батьків, губернерів, має не менше значення для розвитку держави, аніж економічна чи правова освіта її молодих громадян.

Керуючись результатами проведених досліджень, ми дійшли до висновку, що губернерство становить окрему галузь педагогічної науки з власними об'єктом і предметом вивчення, власними завданнями, зі своїм понятійно-категорійним апаратом.

Послуговуючись досвідом економічно розвинених країн, першим напрямом розвитку губернерства доцільно визнати роботу з дітьми-інвалідами: хворими на церебральний параліч, з тяжкими серцево-судинними захворюваннями, з розумово відсталими, з дітьми, у яких спостерігаються епілептичні напади та ін. Ця категорія губернерів цілком

логічно вважатиметься працівниками реабілітаційних центрів чи районних соціальних служб.

Другий напрям – гувернери, які займаються вихованням і підготовкою дітей до школи, індивідуально працюють з відстаючими або обдарованими учнями, допомагають школярам виконувати домашні завдання і перебувають з ними кілька годин на добу, поки батьки знаходяться на роботі. Таких гувернерів і домашніх вчителів оптимально було б реєструвати в районних відділах освіти і закріплювати за школою чи дошкільним закладом за місцем проживання дитини. Школа і дошкільні заклади могли б надавати таким домашнім учителям і вихователям методичну допомогу. Оплачувати роботу гувернерів повинні батьки, але в окремих випадках, наприклад, при роботі з обдарованими дітьми, доцільна погодинна оплата з державного чи місцевого бюджетів, подібно до поширеної нині оплати вчителям на дому.

Батьки, які хотіли б доручити виховання своєї фізично і психічно здорової дитини няні чи гувернерові, – щодня, на кілька днів на тиждень чи на період своєї відпустки (третій напрям) – могли б звертатись до спеціального інформаційного центру при районному відділі освіти. У відділі освіти доцільно зберігати контракт, укладений між батьками та гувернером, у якому зазначалися б терміни роботи гувернера в родині, розмір оплати тощо. Звіти гувернерів та відгуки батьків про їхню діяльність, проведення домашніми наставниками семінарів для батьків учнів шкіл чи вихованців дошкільних закладів району могли б стати підставою для визначення результату педагогічної атестації, присвоєння категорій і звань. Робота гувернера має фіксуватись у трудовій книжці і зараховувались до педагогічного стажу. Надання пенсії потрібно здійснювати у встановленому порядку як педагогічному працівникові.

Четвертий напрям діяльності гувернерів – виконання ролі батьків-вихователів у дитячих будинках сімейного типу. Цей напрям роботи в Україні законодавчо урегульований. Суттєве доповнення, яке доцільно внести до «Положення про дитячі будинки сімейного типу», – обов'язкове проходження майбутніми батьками-вихователями курсів підготовки гувернерів, оскільки саме методика роботи гувернера, на нашу думку, найбільше придатна для створення оптимальних виховних і розвиваючих умов у цих педагогічних мікроустановах.

Аналіз організації домашнього виховання й навчання в різних країнах у різні епохи дає підстави для серйозних роздумів про розвиток гувернерства в Україні. Масштабне поширення гувернерської практики в сучасному світі відчутно впливає на моральне та інтелектуальне формування націй, від чого значною мірою залежить майбутнє кожної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. 2-ге вид. – К.: Каравела, 2007. – 400 с.
2. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
3. Гувернантку замовляли? «Круглий стіл» з проблем індивідуального виховання // Дошкільне виховання. – 1999. – № 4. – С. 10-11.
4. Дуткевич Т. В. Дошкільна психологія: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 392 с.
5. Заєць С. С. Теоретичні засади діяльності соціального гувернера в умовах сім'ї. / С. С. Заєць // Нова педагогічна думка. – 2014. – №4 – С. 131-134.
6. Кобилянська Л. І. Гувернерство як предмет науково-педагогічного аналізу / Л. І. Кобилянська // Вісник Львівського ун-ту. – 2012. – Вип. 28. – С. 91-99 – (Серія педагогічна) .
7. Николаев С. Давно забытое? Новое! Возрождение гувернерства / С. Николаев // Начальная школа. – 1995. – № 36. – С. 2.
8. Організація дитячої ігрової діяльності в контексті наступності дошкільної та початкової освіти. Навчально-методичний посібник / За ред. Г. С. Тарасенко. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 320 с.
9. Павелків Р. В. Дитяча психологія: Навч. посіб. / Р.В. Павелків, О.П. Цигипало – К.: Академвидав, 2008. – 432 с.
10. Побірченко Н. Диплом для гувернантки / Н. Побірченко, С. Попиченко // Освіта. – 2000. – № 44 (4-11 жовтня). — С. 3.
11. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Т.І. Поніманська – К.: «Академвидав», 2004. – 456 с.
12. Сарапулова Є. Г. Статус гувернера в суспільстві / Є.Г. Сарапулова // Світло. 2000. – № 4. – С. 77-80.
13. Сарапулова Є. Г. Шляхи підвищення педагогічного рівня батьків і гувернерів у Російській Імперії (наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття) / Є.Г. Сарапулова // Збірник наук. праць Української Акад.

- держ. упр. при Президентові України : Вип. 1. – К., 2001. – С. 168-173.
14. Сарапулова Є.Г. Історичний досвід фахової підготовки гувернерів у Російській Імперії / Є.Г. Сарапулова // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 140-147.
 15. Сарапулова Є.Г. Неординарна та девіантна поведінка дітей / Є.Г. Сарапулова // Світло. – 2001. – № 1. – С. 43-45.
 16. Сарапулова Є.Г. Організація системи домашнього навчання й виховання на державному рівні / Є.Г. Сарапулова // Педагогіка і психологія. – 2000. – №2. – С. 131-137.
 17. Сарапулова Є.Г. Провідні тенденції розвитку родинної педагогіки у найдавніші епохи існування людства / Є.Г. Сарапулова // Українознав. в системі вищої освіти. Збірник наук, праць – К. : ВГІ НАОУ, 2001. – С. 219-225.
 18. Сарапулова Є.Г. Програма курсу «Методика роботи гувернера» / Є.Г. Сарапулова / Соціальна педагогіка : навч.-метод. посібник / За заг. ред. А.Й. Капської. – К.: ІЗМН, 1998. – С. 120-129.
 19. Сарапулова Є.Г. Програма навчального курсу «Методика роботи гувернера» / Є.Г. Сарапулова / Соціальна педагогіка : кваліфікаційна характеристика, навч. план та прогр. вищих учбових закладів для спеціальності 7.01.01.06 / За заг. ред. І.М. Мельникової. – К. : Час молоді, 1999. – С. 97-111.
 20. Сарапулова Є.Г. Професійна підготовка гувернерів : ретроспективний огляд – сучасність – перспективи / Є.Г. Сарапулова // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 4. – С. 134-139.
 21. Сарапулова Є.Г. Психолого-педагогічні основи навчально-виховної діяльності гувернера : монографія / Є.Г. Сарапулова. – К. : МАУП, 2003. – 264 с.
 22. Сарапулова Є.Г. Українські народні ігри дітей і молоді влітку / Є.Г.Сарапулова // Фізичне виховання в школі. – 1998. – № 2. – С. 28-30.
 23. Сарапулова Є.Г. Фізіологічно доцільний режим дня / Є.Г. Сарапулова // Дошкільне виховання. – 2001. – № 5. – С. 13-15.
 24. Сарапулова Є.Г. Формування оптимальної самооцінки як передумова становлення активної життєвої позиції особистості /

- Є.Г. Сарапулова // Інноваційна система виховної роботи на основі проектування соціального розвитку особистості : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. 1-2 березня 2001 р. – Луцьк, 2001. – С. 116-123.
25. Сарапулова Є.Г. Зимові народні ігри в дозвіллі дітей і молоді / Є.Г. Сарапулова, Г.Д. Панченко // Фізичне виховання в школі. — 1998. – №4. – С. 12-14.
26. Соціальна педагогіка: навчально-методичний комплекс / За ред. А.Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 338 с.
27. Справочник гувернера / авт. сост. Т. М. Ткачук. – М. : АСТ; Донецьк: Сталкер, 2006. – 141.

ГУВЕРНЕРСЬКІ МЕТОДИКИ ВИХОВАННЯ ДИТИНИ В ДОМАШНІХ УМОВАХ (XVI-XVIII)

М. Монтень, Франція, XVI століття, твір «Досвіди»

Поняття «виховання» визначається в «Українському педагогічному словнику» як процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів. Поняття «виховання» має в педагогічній науці подвійне трактування. У широкому розумінні – це вся сума впливів на психіку людини, спрямованих на підготовку її до активної участі у виробничому, громадському й культурному житті суспільства. Сюди входить спеціально організований вплив виховних заходів і такі соціально-економічні умови, що діють певною мірою стихійно. У вузькому розумінні слова виховання є планомірним впливом сім'ї та освітньо-виховного закладу на дитину з метою формування в неї бажаних моральних і вольових якостей.

Мета виховання завжди відповідає уяві суспільства про ідеали людської особистості. Ідеали тілесної, духовної й інтелектуальної гармонії існували ще в античній педагогіці. У середні віки ідеал орієнтується винятково на духовний аспект. Церква, яка монополізувала справу виховання у цей період, дотримувалась поглядів, що турбота про плоть відволікає людину від служби Богові, тому вона є гріховною. Ідея гармонійного розвитку людини поновлюється і розробляється на вищому рівні в працях педагогів епохи Відродження. Актуальність цієї ідеї не стає менш гострою для наших часів.

Складність процесу виховання (в широкому розумінні цього слова) породила потребу гувернерів і батьків у науково-методичних системах домашнього виховання й навчання дитини та в книгах, у яких би ці системи детально описувались. Аналіз таких систем дозволить сучасним

гувернерам, няням і батькам уникнути численних педагогічних помилок, правильно зорієнтувати виховання дитини в родині, оскільки ХХІ століття – століття інтелекту й науково-технічного прогресу. Саме розумовий розвиток дитини нині найбільше турбує батьків. І це правомірно, адже практично в усіх сферах життя людини тепер важливі знання й високий рівень інтелекту.

Разом з тим, тільки навчання не може визначати формування особистості. Людина не зможе досягти високого рівня розумового розвитку, якщо змалку в неї не виховували працьовитість. Людина не стане хорошим спеціалістом і громадянином, якщо вона не отримала економічного й правового виховання. Найрозумніша, але аморальна особа здатна заподіяти колосальної шкоди суспільству. І що розумнішою вона виявиться, то масштабнішою буде шкода.

Аналіз гувернерських методик доцільно провести за трьома періодами.

Перший період – з ХVІ по ХVІІІ століття. До ХVІ століття у світовій практиці не існувало методичних посібників для гувернерів. Перші посібники з'явилися у Франції. З ХVІ до ХІХ століття таких ґрунтовних науково методичних праць видавалось небагато, отже аналіз найбільш талановитих і вагомих для світової гувернерської практики (та світової педагогіки) гувернерських методик можна здійснити в межах першого розділу.

Другий період – з ХІХ століття по початок ХХ століття (до 1917 року). ХІХ століття можна охарактеризувати як століття розквіту гувернерства. У цей період створюється і публікується така кількість досліджень про гувернерські методичні системи, якої педагогіка не знала досі і якої вже не принесуть наступні роки ХХ століття.

Третій період – ХХ століття (з 1917 року) – початок ХХІ століття. Зазначений часовий відрізок цікавий розробленням методик домашнього виховання та творчим використанням педагогічних знахідок попередніх століть.

Однозначно, що неможливість проаналізувати усі твори цих періодів диктує доцільність охарактеризувати тільки найбільш видатні з них, що дасть нам розуміння епохи та її педагогічної орієнтації в галузі домашнього виховання.

Розглянемо I період (XVI -XVIII століття).

Автор першої науково-методичної праці для гувернерів і батьків, у якій вперше було вжито термінологію «гувернер», французький педагог **М. Монтень**, завершив роботу над нею 1 березня 1580 року. Це не був твір виключно для батьків та наставників. Це були ґрунтовні філософські роздуми про життя, про вміння залишатись людиною, про оптимальний підхід до виховання дітей. Цей фундаментальний твір називався «Досвіди» і являв собою філософсько-педагогічний трактат з аналізом історичних подій та повчальних випадків з біографій відомих людей та з життєвого досвіду автора. Цікаво, що видання радянських часів – російські переклади праць М. Монтеня – з ідеологічних міркувань терміна «гувернер» не містять. Він замінений термінами «наставник», «вихователь».

Найбільш важливим для нас у даному випадку є XXVI розділ першої книги – «Про виховання дітей». Автор проводить думку про недоцільність виховання дітей рідними батьками, які часто роблять це нерозумно, будучи засліпленими природною батьківською любов'ю. Надмірна м'якість і поблажливість не дозволяє батькам ні карати дітей за провини, ні знайомити їх із життєвими труднощами та небезпеками. Тому найкращий спосіб виховати дитину – доручити її освіченому мудрому наставникові-гувернерові. Таким чином, мова йде винятково про виховання еліти суспільства.

Основна мета виховання, за переконанням М. Монтеня, – спрямувати моральний розвиток дитини з користю для неї, навчати її того, що знадобиться у дорослому житті. Проте навчання не можна визначати як самоціль, адже наука в руках людей нищих і грубих не знаходить належного застосування.

Педагог не повинен вирішувати долю вихованця самостійно. Необхідно, щоб він прислухався до дитини, пристосовував систему виховання, зміст та методику навчання до здібностей й можливостей учня, а не навпаки.

Душа людини формується під впливом інших людей. Цей вплив не завжди позитивний. Тому наставникові важливо навчити вихованця нічого не приймати на віру, перевіряти й аналізувати усе, з чим той зустрічається в житті. Вчений запевняє, що педагогові доцільно

ознайомити дитину з різними позиціями, поглядами, підходами, допомогти їй проаналізувати факти й дійти до самостійного висновку. Добре й тоді, якщо учень не зможе зупинитись на якомусь конкретному виборі й залишиться зі своїми сумнівами. «Тільки нерозумні люди непорушні у своїй впевненості».

Дитині корисно спілкуватися з широким колом людей. Вона отримує нові враження, практику обміну думками, пізнає радощі й труднощі життя, стає перед проблемами морального вибору в різних ситуаціях. М. Монтень рекомендує наставляти дитину придивлятися до кожної людини, намагатись «добратись до її серцевини» і «взяти від кожного за його можливостями», адже навіть чийсь недоліки мають дещо повчальне. Оцінюючи якості кожного, дитина під керівництвом наставника переймає позитивні якості й формує відразу до негативних. Корисним є вивчення біографій відомих людей, бо їхні долі несуть у собі багато повчального.

Спрямованість виховання на формування філософа й мудреця виявляється в системі М. Монтеня у плеканні в дитини людської гідності, оптимізму, активності, добродушності, ознак мудрості – незмінно радісного сприймання життя і здатності ніколи не втрачати ясного розуму.

М. Монтень дає також рекомендації правильного ведення розмови чи дискусії, вказує, які знання і вміння потрібно дати дитині, аби вона могла володіти увагою співрозмовника, побудувати висловлювання та ін. Вчений розробляє чітку програму практичного засвоєння вихованцем основ красномовства.

Педагог доводив, що недостатньо загартовувати душу дитини. Так само необхідно загартовувати тіло. Якщо душа перевантажена турботами, вона потребує підтримки фізичного тіла. Надто ніжне й чутливе тіло часто завдає людині больових страждань і заважає моральній та інтелектуальній діяльності. Доцільно загартовувати тіло атлетичними вправами, привчанням до перепадів температури.

Особливу увагу приділяє М. Монтень статевому вихованню, вчить, як обрати супутницю (супутника) життя, вмінню утримуватись від дошлюбних статевих стосунків. Вагоме значення надає педагог проблемі виховання звички дотримуватись помірності в усьому: їжі, питті, спілкуванні й т. д. М. Монтень орієнтується на виховання світської людини. Звідси походить турбота про те, щоб разом із душею й розумом

вдосконалювались і манери, «світськість» та зовнішність дитини. Тому чільне місце у навчанні й вихованні посідають заняття бігом, боротьбою, музикою, танцями, полюванням, верховою їздою, фехтуванням.

Дуже серйозно ставиться М. Монтень до виховання сили волі. У десятому розділі третьої книги «Про те, що потрібно володіти своєю волею» він розкриває значення сили волі й, спираючись на свій досвід, дає певні рекомендації для максимального оволодіння нею.

З позицій ХХІ століття, майже всі виховні рекомендації М. Монтеня залишаються цінними й актуальними. Виняток становлять два положення: 1) недооцінка М. Монтенем значення знань; 2) недооцінка батьківського впливу на становлення особистості. Застосування ж усіх інших порад допомогло б і в наш час виховати самобутню, вольову, інтелігентну людину.

Ф. Бекон «Про батьків і дітей»

Книгу «Досвіди чи настанови моральні й політичні», схожу за назвою і структурою з книгою М. Монтеня, написав відомий англійський філософ **Ф. Бекон** (кінець XVI – початок XVII ст.). У цій праці Ф. Бекон з психологопедагогічних та соціальних позицій аналізує питання про істину, про смерть, про єдину релігію, про помсту, про доброту, про заботони, про мистецтво володарювання та ін.

У творі «Про батьків і дітей» вчений висловлює поради: не балувати дітей, не розпалювати суперництва між братами чи сестрами, розумно й заздалегідь обирати кар'єру для кожної дитини і навчати її відповідно до майбутніх потреб.

Пояснюючи важливість виховання віруючої особистості («Про безбожність»), Ф. Бекон пише: «Людина, коли покладається на божественні захист і прихильність і впевнена у них, накопичує таку силу й віру, якої людська натура сама по собі ніколи не змогла б досягти. Безбожність ненависна в усіх відношеннях. Вона позбавляє людську натуру засобу підняти над людською марнотою».

В іншій книзі «Про манери і пристойності» Ф. Бекон досліджує оптимальні підходи до формування у дитини манер. Учений дає численні

рекомендації щодо того, як навчити дитину правильно діяти й триматись у різних ситуаціях. Він намагається подати не загальну систему виховання, а аналізує найбільш складні, актуальні життєві ситуації, які часто повторюються. Аналіз відбувається з позицій вигоди для вихованця дотримуватись заздалегідь спланованого стилю поведінки. Аналізується також вміння обрати правильний психологічний підхід до оточуючих. Автор пояснює ефективний спосіб навіювання певних думок під виглядом люб'язності, який приносить виняткову користь, якщо вміло його застосовувати. Перебуваючи серед старших за становищем, можна бути впевненим у тому, що зіткнешся з деякою фамільярністю, тому добре бути більш стриманим. Знаходячись серед нижчих за становищем, зустрінеш шанобливе ставлення, тому добре бути ледь фамільярним.

Педагогічну позицію Ф. Бекона можна охарактеризувати так. Виховання – це спосіб зберегти наступність поколінь і забезпечити розвиток традицій нації. Дитина виховується, втілюючи у власному досвіді результати досягнень загальнолюдської історії. Соціальна стабільність у суспільстві досягається завдяки засвоєнню індивідом загальнолюдського досвіду, а соціальний прогрес – видозміною і нарощуванням традицій через зусилля індивіда. Молода людина змушена при звичаюватись до мінливого оточення, адже мислення та соціальне середовище постійно змінюються. Тому завдання нового виховання – забезпечити людині оптимальну здатність пристосовуватись до змін. На нашу думку, сучасна педагогіка та педагогічна й практична психологія могли б істотно збагатитись, використавши напрацювання Ф. Бекона в галузі формування комунікативної культури особистості.

Я. А. Коменський «Материнська школа»

У XVII столітті методичні рекомендації з питань родинного виховання, які стали не менш відомими в історії світової педагогіки, аніж рекомендації М. Монтеня й Ф. Бекона, розробляє чеський педагог **Я. А. Коменський**. Його книга «Материнська школа» – один з творів про родинне виховання дошкільників стала класикою світової педагогічної літератури. Видатний педагог надавав стадії виховання дитини до вступу

в школу особливого значення, доводячи, що це період – основа усього подальшого виховання й навчання. Своїм твором Я. А. Коменський мав на меті допомогти матерям, няням, гувернанткам (гувернерам) правильно організувати початкове виховання дитини. На відміну від М. Монтеня, Я. А. Коменський вважав, що найкраще виховання може дати дитині мати і цілковито передавати дитину під нагляд чужих людей некорисно: встановлюється відчуженість дітей від батьків та батьків від дітей. Проте вчений визнає за доцільне доручити виховання дитини хорошим наставникам, якщо батьки надто завантажені справами, не мають достатніх знань з педагогіки чи не бажають займатися вихованням дитини.

Я. А. Коменський розпочинає книгу з того, що діти – дорогоцінний дар Божий, тому до них необхідно ставитись з великою турботливістю. Піклуючись про малюка сьогодні, дорослі не повинні випускати з поля зору його майбутнє. Все це доводиться на основі аналізу цитат з «Біблії».

На перших сторінках книги розглядаються дві крайнощі, типові для родинного виховання. Батьки або занадто довго дивляться на дітей як на маленьких безпомічних істот, або майже від народження сприймають їх як дорослих. У першому випадку дітей розважають, задовольняють їхні бажання й вередування, нічого від них не вимагають і мало чого навчають. Як наслідок, на певному етапі виявляється, що дитина вже достатньо доросла, але безпомічна перед життям. У другому випадку дитина фактично позбавлена дитинства. Дорослі не зважають ні на ще фізично не зміцнілий організм, ні на слабкі духовні сили. Я. А. Коменський дає рекомендації стосовно поєднання любові до дитини з розумною вимогливістю до неї, навчання з певною свободою у вихованні особистості. Вчений висуває триєдину мету виховання: 1) формування віри і благочестя; 2) виховання доброї вдачі; 3) знання мов і наук. Виховання, на його думку, повинне відбуватися тільки у такій послідовності.

Я. А. Коменський пояснює, які якості потрібно прищеплювати дітям:

1. Помірність (навчати їсти й пити в міру необхідності, не перевищуючи природні потреби).
2. Охайність (навчити охайно їсти, тримати в чистоті своє тіло й одяг).

3. Повагу до старших (вміння поважати дії, слова та погляди дорослих).
4. Люб'язність (дитина повинна з готовністю, не зволікаючи, виконувати усе за знаком і словом старших).
5. Правдивість.
6. Справедливість (щоб діти не торкались чужого, не чіпали, не брали таємно, не ховали й не чинили нікому шкоди).
7. Благодійність (бути приємними для інших, щедрими, не заздрисними й не скупими).
8. Працьовитість (щоб діти ніколи не лінувались, а завжди займались корисною діяльністю).
9. Вміння мовчати, коли це потрібно, наприклад, під час молитви чи коли говорять інші.
10. Терпіння (щоб діти не думали, що все бажане миттєво з'явиться перед ними; привчати приборкувати пристрасті).
11. Делікатність, гуманність, готовність прислужитися старшим.
12. Вишуканість манер (вміння спілкуватись, не набридаючи людині, не ображаючи її, не ставлячи у незручне становище; вміння вітатись, подавати руку, дякувати за послугу тощо).
13. Поводитися з гідністю, стримано й скромно.

Як бачимо, порівняно з М. Монтенем, Я. А. Коменський розробляє виховну програму більш деталізовано.

Важливою турботою дорослих Я. А. Коменський називає збереження здоров'я дитини. Засоби збереження здоров'я – фізичні вправи, правильне харчування, гігієна, посильна фізична праця.

Учений вказує, що діти намагаються копіювати дорослих. Відповідно, в сім'ї, де є діти, доцільна величезна обачливість, щоб усі дотримувались правдивості, помірності, поважали одне одного. Якщо цього не буде, діти постійно порушуватимуть моральні норми попри будь-які навчання й покарання. Відсутність дисципліни передбачає всездозволеність. Дитина, яка виростає у такій атмосфері, формується як особистість неконтрольовано, під впливом найбільш непередбачених обставин. Відповідно, вона може стати свавільною, грубою, непорядною людиною. Неробство вчений порівнює з «подушкою Сатани», бо «кого Сатана знайде не працюючим, того він займе спочатку дурною думкою, а потім ганебною справою». З тлумачення порівняння логічно випливає

висновок: не дозволяти дитині байдикувати. Вона повинна або гратися, або навчатися, або працювати. Головне, щоб її мозок, почуття, м'язи не знали «втоми» від бездіяльності.

Я. А. Коменський був переконаний, що після шестилітнього віку дітей краще виховувати і навчати у колективі ровесників – у школі. Його міркування з приводу оптимальної організації виховання у навчальному закладі докладно висвітлені в книгах «Велика дидактика» і «Загальна рада про виправлення справ людських».

Я. А. Коменський і Ф. Бекон усвідомлюють важливість засвоєння дитиною широкого спектру знань, необхідних у подальшому житті, тому вагому роль відводять навчанню.

Теорія виховання Я. А. Коменського має багато спільного з теорією М. Монтеня. Водночас Я. А. Коменський свідомо створює свою систему таким чином, щоб не тільки еліта, а й менш заможні кола суспільства могли дати дітям достойне виховання.

Доводиться визнати, що такі цінні для дитини риси, як повага до батьків, тактовність, привітність, стриманість, які у багатьох сім'ях батьки, няні й гувернери неспроможні виховати у ХХІ столітті, вмів виховувати Я. А. Коменський. Отже, уважне прочитання нашими сучасниками праць Я. А. Коменського допомогло б їм у вирішенні складних сімейних проблем.

Дж. Локк «Думки про виховання»

Якщо Я. А. Коменський, попри ґрунтовні праці, присвячені вихованню, найбільш відомий як видатний спеціаліст з дидактики, то найвідомішим гувернером в історії світової педагогіки з повним правом визнаний **Дж. Локк**.

Видатний англійський педагог ХVІІ століття Дж. Локк працював гувернером і домашнім лікарем у дворянських сім'ях. Свій гувернерський досвід він найбільш глибоко виклав у творі «Думки про виховання». Твір призначений допомогти усім бажаючим правильно організувати виховання дитини в домашніх умовах. Книгу умовно можна поділити на

три частини: перша присвячена здоров'ю дитини, друга – вихованню, третя – навчанню.

«Здоровий дух у здоровому тілі» – так формулював Дж. Локк мету виховання. Надаючи формуванню душі пріоритетного значення у виховному процесі, вчений все ж починає свою книгу з питань, які стосуються тілесного здоров'я. Таку послідовність він мотивує тим, що здоров'я необхідне для професійної діяльності й особистого щастя кожному, хто хоче відігравати певну роль у світі. Педагог пояснює, що людині необхідна «міцна конституція, здатна переносити втрати і втому». Дж. Локк розглядає проблему виховання здорової дитини з позиції професійного домашнього лікаря й гувернера. Він розробляє систему загартовування, систему раціонального харчування та низку рекомендацій щодо організації здорового способу життя в цілому.

Друга умовна частина книги об'єднує методичні рекомендації щодо виховання дитини. Перша рекомендація – не прищеплювати дітям шкідливих звичок. Однією з причин породження таких звичок є всездозволеність. Вона веде до того, що діти починають наказувати оточуючим і вимагати від них виконання кожного свого бажання, вередувати, ображати ровесників, без поваги ставитись до батьків та інших дорослих, переїдати, пишатись одягом особливих фасонів тощо. Інша причина – надто суворе поводження з дітьми. Постійні приниження і покарання не формують свідомої, добропорядної, розумної людини. Виховується або безвільна, жалюгідна істота, або агресивний суб'єкт, який усіх ненавидить і готовий до найжахливіших вчинків та витівок, варто тільки зникнути загрозі покарання. Третя причина – використання батьками підкупу: нагорода пряником за хорошу поведінку, яблуком – за добре вивчений урок та ін. Усі ці хибні методи виховання закладають у дітях основи майбутніх вад, програмують нещастя у їхньому подальшому житті.

Дж. Локк вважає, що нагороди й тілесні задоволення дають негативні результати. Нагороди й покарання, які позитивно впливають на формування особистості дитини, повинні бути інакші. На думку видатного педагога, честь і ганьба – найбільш могутні стимули для незіпсованої душі. Навчити вихованця дорожити своєю хорошою

репутацією і страшитись ганьби – означає закласти правильний фундамент формування порядної людини.

Дж. Локка, подібно до Я. А. Коменського, турбує несприятливе оточення дитини, яке негативно позначається на вихованні. Дж. Локк вимагає навіть прислугу добирати з розумних і порядних людей, які не шкодили б вихованню.

Для того, щоб дитина поводитись правильно і робила менше поганих вчинків, необхідно заздалегідь пояснити їй, як слід і як не слід діяти. Проте дитина не здатна запам'ятати такого значного обсягу інформації або, навіть знаючи як і що робити, виконує це не завжди вдало. Дж. Локк пропонує навчати культури поведінки не теоретично, а в практичній ігровій формі, тоді дитина не переобтяжує пам'ять і краще засвоює необхідне, бо знання трансформуються в навички. Вчений проти великої кількості правил і заборон, під масою яких гине свобода дитини. Він за те, щоб маленький вихованець усвідомив лише кілька основних «законів» і щоб тільки після їх міцного практичного засвоєння дитину знайомили з наступним правилом етикету.

Діти мають різні природні задатки. Спостерігати й розвивати їх – турбота педагога. Паралельно завдання педагога полягатиме в організації виховання у такий спосіб, щоб усунути, пригасити, не дати розвинутись закладеним від природи недолікам. Природними, за Дж. Локком, є темперамент, схильності та інтелектуальний рівень. Педагог обстоює корисність виховання простої, щирої натури, у якій вчинки є виявом внутрішньої культури та глобальних переконань, а не штучної манірності.

Дж. Локк переконаний у тому, що корисніше виховувати і навчати дитину вдома, аніж віддавати її до школи. Він проти школи і навіть проти друзів-однолітків, тому що вбачає у них тільки джерело вульгарних манер. Навчання у школі (зміст, програми, методики, темп вивчення матеріалу) не орієнтовано на індивідуальний розвиток конкретної дитини. Тільки вдома є усі необхідні можливості, щоб гувернер виховав справді ерудовану людину і джентльмена (термін «гувернер» з книги при перекладі не знято).

Подальші міркування Дж. Локка спрямовано на питання навчання дитини правильно спілкуватися з оточуючими. Він пише, що, окрім виховання добропорядності й прищеплення хороших манер, дитину

необхідно озброїти знанням звичаїв, уподобань, дивацтв, хитрощів, інтриг вищого світу. Вихованця слід навчити розбиратися в людях, «зривати маски», розрізняти нещире зовнішнє і глибинну натуру людини, щоб вихованець не сприймав одну річ за іншу, не піддавався спокусі до зовнішнього блиску, не ставився до оточуючих ні з надмірною довірливістю, ні з надмірною підозрілістю.

У виховній системі **Дж. Локка** істотне місце посідають:

- Навчання дітей керувати своїми почуттями, мужньо терпіти прикрощі, ніколи не плакати.
- Виховання бережливості.
- Навчання самостійно виготовляти іграшки з метою розвитку різнопланових трудових умінь, мислення, здатності знаходити вихід із ситуацій, коли чогось бракує.
- Виховання працьовитості.
- Привчання до чесності.
- Виховання душі у вірі й покірності Богові, довірі до Бога, який постійно охороняє дитину (лікар дослідив, що віруючих дітей значно менше переслідують страхи, ніж невіруючих).
- Формування мудрої поміркованої життєвої позиції.
- Запобігання двом розповсюдженим вадам: надмірній сором'язливості та непристойній недбалості й неповазі до оточуючих (для цього педагог рекомендував привчати вихованця не мати погані думки ні про себе, ні про інших).
- Навчання скромності й доброзичливості, ввічливості.

Система Дж. Локка донині залишилась винятково гувернерською. Батьки її фактично не застосовували. Для них вона занадто складна, оскільки для практичного впровадження методики необхідні дві умови: 1) високий рівень психолого-педагогічних знань і педагогічної майстерності; 2) постійне перебування з дитиною. Окрім того, зазначена система настільки елітарна, що, можливо, людство в цілому інтелектуально й морально іще не піднялось до неї і у ХХІ столітті. На наш погляд, виховна система Дж. Локка – це «послання» до наших далеких нащадків.

Де Фенелон «Про виховання дівциць», «Телемак»

Не менш цікаву систему домашнього виховання створив наприкінці XVII – на початку XVIII століття французький педагог **Ф. де Ламотт де Фенелон**. Ф. де Ламотт де Фенелон, архієпископ, гувернер-наставник принців – синів герцога Бургундського – найповніше висвітлив свої погляди на виховання і навчання у двох книгах, які були перекладені майже на всі європейські мови, «Телемак» і «Про виховання дівциць».

Провідні принципи цієї системи визначалися двоєдиною метою: виховувати дитину, не силоючи її природу, а допомагаючи їй; слідувати у вихованні високим ідеалам християнства – любові до Бога і до ближніх. Виховання ґрунтувалось на поясненні й позитивному прикладі наставника. З виховної системи усувався примус. У дитячій душі оберігалися радість і довірливість, без яких, вважав Ф. де Ламотт де Фенелон, душа стає похмурою, втрачає мужність, проймається роздратованістю й злістю.

Одне з пріоритетних місць у виховній системі педагога займало виховання працьовитості й працелюбності. Розв'язання поставленого завдання значною мірою залежало від уміння педагога розумно розподілити час вихованця так, щоб гра чергувалася з працею. Якщо перед вихованцем стояло складне завдання, наставник спочатку переконував дитину в тому, що за працею завжди йде задоволення, показував йому користь від виконання складної справи.

Від вихованця усували шкідливі впливи. Педагог ретельно контролював враження дітей, розвиток пристрастей. Усе це робилося з любов'ю і терпінням. Іноді застосовувались покарання, проте про них Ф. де Ламотт де Фенелон говорив, що використовувати їх слід з величезною обережністю, кожного разу пояснюючи причину покарання, щоб вихованець сам виніс з цього корисний моральний урок.

Ф. де Ламотт де Фенелон намагався переконати своїх сучасників, що неправильне виховання жінок значно шкідливіше для суспільства, аніж неправильне виховання чоловіків. Він пояснював це тим, що чоловіки як члени сім'ї зокрема як сини, знаходяться під сильним впливом жінок, і недоліки у їхніх характерах пояснюються переважно недбалістю у вихованні з боку матерів.

Виховання дівчини, за переконанням Ф. де Ламотта де Фенелона, мусить відповідати її призначенню в житті – виховувати дітей і вести господарство. Відповідно, педагог рекомендує привчати дівчат до порядку, чистоти, слухняності й небагатослів'я.

Провідний засіб морального виховання і дівчат, і хлопців Ф. де Ламотт де Фенелон вбачає у релігійному вихованні: читанні Святого Писання та виконанні церковних обрядів.

Система домашнього виховання Ф. де Ламотта де Фенелона цінувалась так само високо, як і система Дж. Локка, й широко використовувалась у Європі до початку ХХ століття. Емансипація жінок та інші зміни в суспільному житті вплинули на систему таким чином, що окремі її положення втратили актуальність, проте більшість рекомендацій, особливо тих, які стосуються спілкування наставника з вихованцем та засобів виховного впливу на дитину, залишаються сучасними для всіх поколінь.

Ж.-Ж. Руссо «Еміль, або про виховання», «Юлія, або Нова Елоїза»

Провідний виховний принцип Ф. де Ламотта де Фенелона – «не примушуйте дітей; йдіть за природою і допомагайте їй» – найбільш повно розгортає у своїй теоретичній системі виховання французький письменник XVIII століття **Ж.-Ж. Руссо**. Найбільш відомим педагогічним твором цього автора став роман «Еміль, або Про виховання» У ньому відомий мислитель розкрив своє бачення ідеальної педагогічної системи, призначеної для виховання хлопчиків. Цей загальновідомий хрестоматійний твір нині сприймається як наївна літературна спроба, яка навряд чи може претендувати на звання наукової праці. Разом з тим, для XVIII століття твір виявився неординарним, оригінальним, а ідеї узгодження виховання з природними потребами, схильностями й можливостями дитини дійсно були геніальними для того часу. Система мала незрівнянний за масштабом вплив на діяльність гувернерів та організацію родинного виховання дітей. Зупинимось на головних положеннях системи.

Ж.-Ж. Руссо твердить, що дитинство повинне бути щасливим, що його не можна розцінювати як підготовку до життя, а слід сприймати як безпосередню частину людського життя. Думка про щасливе дитинство була досить новою для епохи Ж.-Ж. Руссо й залишається актуальною донині.

У питаннях збереження здоров'я Ж.-Ж. Руссо погоджується з Дж. Локком і навіть цитує його. В питаннях морального виховання спостерігаються істотні розходження. Ж.-Ж. Руссо критикує рекомендацію Дж. Локка розмірковувати спільно з дітьми. Він навпаки рекомендує: 1) не давати вихованцеві взагалі ніяких словесних уроків, бо він мусить отримувати «уроки» лише з власного досвіду; 2) не карати; 3) не змушувати просити вибачення. Французький мислитель гадає, що позбавлена будь-яких мотивів дитина не зможе зробити нічого такого, що було б злим і заслуговувало б покарання. Він пропонує не забороняти вихованцеві псувати речі, але й не давати нових: нехай користується зламаними і відчує на практиці, як це недобре. В наявності дієвий психологічний механізм, який слід використовувати дуже обережно і не завжди. Що ж стосується рекомендації взагалі не давати словесних уроків, то пропозиція нереальна і навряд чи корисна.

Найбільш нереальними, відірваними від життя є вікові періоди, визначені Ж.-Ж. Руссо для виховання у дитини тих чи інших якостей: до 12 років письменник радить "загальмувати" інтелектуальний і моральний розвиток дитини, формуючи її виключно фізично; як найсприятливіший для засвоєння моральних категорій і норм вважає період з 15 до 22 років та ін.

Ж.-Ж. Руссо визнає за бажане викликати у дитини повагу до простого, справжнього і нелюбов до світського, вишуканого.

Книга Ж.-Ж. Руссо містить багато нових для XVIII століття й цінних для нас міркувань. Важливим елементом виховання письменник вважає оволодіння дитиною якимось ремеслом. Переборювання труднощів, що з'являються при навчанні, допоможе сформувати у дитини шанобливе ставлення до праці (своєї та оточуючих), до людей праці, сприятиме вихованню сили волі.

Автор книги аналізує проблему статевого виховання. Він радить пояснити вихованцеві поняття статевої стосунків до досягнення ним

десятилітнього віку (коли інформація сприйматиметься природно, як про існування в людини руки, ока і т. п.) або після 16 (коли вихованець вже достатньо підготовлений інтелектуально для усвідомлення поняття «кохання»). З метою відволікти увагу підлітка від посиленого інтересу до протилежної статі, Ж.-Ж. Руссо пропонує зацікавити його полюванням. Доцільність пояснення маленьким дітям про народження людини заперечень не викликає. До 16 ж років чекати з поясненням не слід, тому що вихованець отримає інформацію з інших джерел, а якість та достовірність цієї інформації може бути сумнівною. Що ж стосується полювання, то така жорстока розвага заслуговує осуду.

Книгу п'яту Ж.-Ж. Руссо називає «Софі, або Жінка». У ній він розповідає про те, яким мусить бути виховання ідеальної майбутньої дружини для його підопічного. Автор висловлюється за фізичне виховання дівчинки, бо від стану здоров'я і пропорцій тіла матері залежить здоров'я майбутніх дітей. На думку Ж.-Ж. Руссо, жінка не може бути рівноправною з чоловіком. Звідси: вона повинна знати менше за чоловіка (фактично володіти знаннями лише у тих межах, які потрібні для ведення господарства); дівчинку слід привчати до покори, оскільки вона мусить коритися своєму чоловікові; 3) дівчинку необхідно виростити працьовитою (як майбутню хорошу дружину); 4) дівчинку потрібно виховати релігійною, добропорядною, люб'язною, скромною. З позиції ХХІ століття таке виховання дівчаток розцінюється як вияв дискримінації.

Більш реалістично й детально розкриває Ж.-Ж. Руссо свої педагогічні погляди у творі «Юлія, або Нова Елоїза». Педагогічні поради письменник вкладає в уста матері, яка ніби ділиться досвідом виховання власних дітей.

Основа виховання полягає в тому, щоб зробити дитину сприйнятливою до того, у чому її переконують. Велика помилка вважати дітей від народження розумними істотами. Розумність потрібно виплекати. Якщо розмовляти з маленькими дітьми незрозумілою для них мовою, діти привчаються «базікати» з розумним виглядом, не поважати дорослих, критикуючи усе, що їм кажуть, і думаючи, що самі такі ж мудрі, як і їхні вчителі.

Далі йдуть педагогічні міркування про збереження здоров'я дитини. Сидячий спосіб життя заважає дітям рости. Якщо їх постійно тримати в

кімнаті з книгами, вони втрачають свою енергійність, стають слабкими, хворобливими і швидше «отупілими», аніж розумними.

Для того, щоб задати вихованню правильний напрям, маленьку дитину потрібно переконати: 1) що у її віці неможливо прожити без допомоги дорослих; 2) що допомога, яку ми змушені брати від інших, ставить нас у залежність від них; 3) що слуги мають над малюком істотну перевагу - дитина не може обійтися без них, а вони без неї прекрасно обходяться. Як наслідок, догляд прислуги не псуватиме характер дитини. Їй доведеться сприймати його з певною покiрністю, як доказ власної її слабкості, й гаряче бажати швидше вирости і набратись сил, щоб мати честь самій себе обслуговувати. Істотне зауваження: подібні думки неможливо довести до свідомості дітей у сім'ї, де батьки змушують прислугу доглядати за собою, як за немовлятами.

У хорошій сім'ї ніхто не віддає розпоряджень і ніхто не підкоряється, але дитина знає: наскільки вона добре ставитиметься до оточуючих, настільки й вони будуть прихильними до неї. Тому дитина стає слухняною й чемною, відчуваючи, що у неї немає над людьми іншої влади, окрім доброзичливого ставлення до них. Намагаючись досягти прихильності оточуючих, дитина й сама стає прихильною до них, починає любити інших. З такої взаємної приязні легко виростають численні хороші якості.

Як засвідчує соціальний досвід, звикнувши від дня народження до балощів, у яких їх виховують, до загальної уваги, до легкості отримання найприємніших задовольень і вважаючи, що всі зобов'язані виконувати їхні примхи, молоді люди, пройняті цими упередженнями, вступають у доросле життя і часто зіплюються від них дуже дорогою ціною, витерпівши багато принижень, образ і неприємностей. Єдиний спосіб врятувати дитину від такої долі – правильне виховання.

Отримавши від народження право вимагати все, дитина вимагає більше й більше, а тому що колись їй доведеться відмовити, то незвична відмова стане для неї досить болісною. Не маючи можливості позбавити нерозумну дитину багатьох неприємних хвилин, розумні батьки засмучують її несильно й ненадовго – навчають змалку підкорятися відмові. Для уникнення неприємних умовлянь, скарг, вередувань використовується безповоротна відмова. Правда, цей прийом доцільний,

якщо відмовляти нечасто, обдумано, а все, що можна дозволити, – дозволяти відразу, без застережень, на перше ж прохання дитини. Відмова повинна означати, що не допоможуть ні сльози, ні вмовляння. Діти у цьому швидко переконуються і миряться без душевних страждань. Відповідно в усьому, що дитину засмучує, вона відчуває тільки владу необхідності, а не злу волю оточуючих.

Єдиний засіб змусити дітей підкорятися – не розмірковувати з ними, а тільки переконати, що дорослі їх люблять, усім, що їм дозволяється, намагаються догодити; якщо ж дорослі щось забороняють, то це має підстави, навіть якщо вони не зрозумілі для дітей.

Діти повинні мати повну свободу: бігати, стрибати, сміятись. У стосунках із дорослими вони зобов'язані дотримуватись тільки одного закону: не заважати старшим, як ті не заважають дітям; не заглушувати розмови дорослих своїми криками; не зазіхати на їхню увагу, як і вони не зазіхають на увагу дітей. Якщо ці справедливі закони порушуються, покарання полягає в тому, що дітей миттєво випроводжують з кімнати, а все виховне мистецтво старших спрямовується на те, щоб діти прагнули бути поруч із ними.

Окремі розділи твору «Юлія, або Нова Елоїза», на наш погляд, можна вважати серйозними педагогічними дослідженнями. Масове ж застосування у наш час наведеної системи виховання дало б вагомі позитивні наслідки в процесі створення спокійного, максимально сприятливого для дитини мікроклімату в сім'ї.

Педагогічні ідеї Ж.-Ж. Руссо мали істотний вплив на багатьох видатних особистостей XVIII-XIX століть. Навіть ті, хто критикували письменника, визнавали його геніальність. Одним із послідовників Ж.-Ж. Руссо був видатний німецький педагог-гуманіст XVIII століття І. Базедов.

Й. Базедов. Навчання і виховання дітей у школі «Філантропіні»

І. Базедов розпочав розробляти свою навчально-виховну систему в ролі домашнього вчителя, а завершив у Дессау, у спеціально створеному ним навчальному закладі «Філантропіні».

Педагогічна система І. Базедова базувалась на системі Ж.-Ж. Руссо, і, по суті, була своєрідним синтезом методик Ж.-Ж. Русо, Дж. Локка, Я. А. Коменського. І. Базедов намагався узгодити виховний вплив з природою дитини. Він орієнтувався на виховання всебічно розвинутої особистості, корисного суспільству патріота.

Як і Ж.-Ж. Руссо, у перші роки життя дитини І. Базедов ставить на перше місце фізичний розвиток, формування здорового, загартованого тіла. Тому у «Філантропіні» цінувались фізичні вправи, гімнастика, прогулянки. Діти носили не притаманний епосі вільний гігієнічний одяг. Установа відмовилась від перук і вишуканих зачісок, характерних для того періоду. Збереженню здоров'я дітей сприяв також суворий розпорядок дня: 8 годин призначалося для сну, 8 – для розваг і легких занять, 8 – для навчання.

Від дітей вимагалася слухняність. При цьому педагоги уникали покарань, але широко використовували нагороди. За свідченнями очевидців, нагороди застосовувались надмірно, що більше, аніж це доцільно, розвивало у вихованців честолюбство.

На відміну від Ж.-Ж. Руссо і Дж. Локка, І. Базедов був переконаний, що дітей слід виховувати серед дітей (хоча в умовах, наближених до родинних), щоб змалку привчати до взаємних обов'язків. Дітей привчали до терпіння, покори, відвертості, порядку, чистоти. Вчили любити людей. Оберігали дитячу сором'язливість. Намагалися розвивати, а не пригнічувати природні нахили вихованців. Вихованців «Філантропіна» наvertsали до віри в Бога, але не вимагали заучувати молитви та оповідання зі Священної Історії, не примушували молитись. Дітей із заможних та бідних родин з гуманістичних міркувань виховували разом.

І. Базедов, як Ж.-Ж. Руссо і Ф. де Ламотт де Фенелон, не визнавав рівноправності між чоловіками й жінками. Призначення жінки він бачив винятково в ролі матері й дружини, яка піклується про дім і сім'ю,

турботами про «дрібниці життя» та створенням затишку «приносити користь» та задоволення чоловікові. Отже для дівчаток важливо вміти ретельно доглядати за тілом, бути охайними, хазяйновитими, знати усі господарські обов'язки. Найкращими моральними якостями для дівчини І. Базедов вважав сумирність, терплячість, цнотливість і скромність.

Система І. Базедова не була новою й оригінальною в теоретичному плані. Її цінність полягає у спробі втілити в життя педагогічні ідеї Ж.-Ж. Руссо та окремі рекомендації Дж. Локка і Я. А. Коменського.

Виховна система І. Канта

Прихильником і захисником навчального закладу І. Базедова став видатний філософ І. Кант. **І. Кант** також відомий у світовій педагогіці як автор дієвої гувернерської системи. На жаль, вчений не описав особисто систему домашнього навчання й виховання, застосовану ним на практиці. Це зробив його учень Рінк.

Світ, за філософською теорією І. Канта, – це органічна цілісна система, що розвивається за невідомими механічними законами і спрямовується до єдиної визначеної мети. Мета ця – людина як розумна й вільна істота. На виховання І. Кант дивиться таким чином: людина стає тим, що робить із неї виховання. Тому виховання є найбільшою й найскладнішою проблемою з усіх, що виникають перед людиною. Виховувати – означає формувати особистість, яка є вільною в діяльності, знає собі ціну і усвідомлює себе часткою суспільства. Проте свобода особистості не повинна обмежувати свободу інших. Аналогічно, скеровування волі дитини в потрібному руслі не дає права наставникам впроваджувати рабську дисципліну. Одна з провідних проблем виховання полягає у вмінні поєднувати повагу до свободи особистості вихованця з необхідністю певного насилля над його бажаннями. Слухняність педагогічно корисна і є результатом природної протидії злому бажанню, грубим інстинктам, задоволення яких при повторенні увійде у звичку, що вже сама собою пригноблюватиме свободу особистості. Виховання є культура, засвоєння знань, розвиток розуму та вмінь, які застосовують на практиці. Виховання – це також вироблення корисних звичок, вміння

спілкуватися (формування манер, такту, ввічливості), опанування житейської мудрості. Виховання вбирає в себе поняття моральності, переконання, вироблення у людини такого світогляду, під впливом якого вона б прагнула творити лише добро. Задатки усіх перелічених якостей, за теорією І. Канта, закладені в дитині від природи. Але удосконалюються тільки завдяки вихованню. І. Кант піддає критиці Дж. Локка за його захоплення грою у процесі навчання. І. Кант, навпаки, переконаний у доцільності привчати дитину до праці заради самої праці, оскільки робота потребує уваги, зосередженості, виховує силу волі.

Вихованню волі філософ надає провідного значення у педагогічній системі. Він навіть рекомендує протиставити вродженому темпераментові сильний вольовий характер. І. Кант радить скласти для дитини катехізіс моральності, який би містив приклади випадків, що можуть статися у повсякденному житті, та шляхи правильної поведінки у цих ситуаціях (наприклад, ніколи не брехати). Хоча в надто юному віці релігійні поняття іще не доступні дитині, І. Кант вважає необхідним, з практичних міркувань, знайомити вихованця з основами релігійних уявлень, пов'язуючи їх з моральними принципами. Особливо чітко філософ радить формувати громадянські правові поняття. Завершується кантівське викладення педагогічних ідей такою думкою: потрібно вчити дітей цінувати себе і свою внутрішню гідність, а не думку про себе інших людей; внутрішню цінність вчинку і поведінки, а не слова і пориви душі; розум, а не почуття; радість і благочестя, а не скорботну і залякану зворушливість.

Подібно до Ж.-Ж. Руссо, І. Кант категорично заперечує проти надання жінці рівних із чоловіком прав.

Україна в XVI-XVIII століттях також мала своїх видатних педагогів. З них найвідоміші: С. Полоцький, Г. С. Сковорода, Є. Славичський. На жаль, ці талановиті люди не залишили нащадкам детального опису своїх педагогічних систем. І це надзвичайна втрата, адже достовірно відомо, як високо цінували і щиро любили їх учні. Так, в архівах Г. С. Сковороди зберігся лист до нього від вихованця Василя Томари, датований 3 грудня 1722 року. З листа видно, що колишній учень продовжує підтримувати зв'язок зі своїм домашнім наставником, радиться з ним у складних життєвих ситуаціях, має душевну потребу ділитися з учителем своїми

переживаннями. Лист переповнений особливою душевною теплою, любов'ю і вдячністю. І, звичайно, якби сучасним батькам і педагогам вдалося довідатись, яким чином досяг досить вимогливий педагог такої духовної близькості з вихованцем, це стало б великим надбанням вітчизняної педагогічної науки.

Гувернерські виховні системи XVI-XVIII століть, попри їхню самобутність, мають багато спільного. По-перше, визначено три напрями: фізичне, моральне й розумове виховання. По-друге, кожна з систем цього періоду орієнтована на досягнення кінцевої мети – формування всебічно розвиненої, практичної особистості, підготовленої до того, щоб знайти своє місце в суспільстві. Щоб допомогти дитині краще оволодіти необхідними для цього знаннями і вміннями, рекомендується кожну дитину виховувати у відповідності з тим, до якого прошарку суспільства вона належить. Ставиться питання про різні методи у вихованні дівчаток та хлопчиків, продиктовані відмінністю функцій жінок і чоловіків у сім'ї та суспільній діяльності.

Оптимальним у XVI-XVIII століттях визнається флегматичний темперамент, який вважається темпераментом мислителя й філософа. Відповідно, у кожній з проаналізованих нами виховних систем цього періоду простежується намагання прищепити дітям такі позитивні ознаки вказаного темпераменту як поміркованість, статечність, ґрунтовність та сумлінність.

Виховні системи XV-XVIII століть переважно зберегли актуальність і для нашого часу, тому становлять значний науковий інтерес.

МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ДОМАШНІХ УМОВАХ У ЄВРОПІ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (ПЕРІОД ДО 1917 РОКУ)

Й.Г. Песталоцці «Про виховання бідної сільської молоді»

XIX – початок XX століття (до 1917 року) доцільно охарактеризувати як період розквіту гувернерства. У цей час

розробляється і публікується значна кількість губернерських навчальних і виховних систем. Такої кількості методик не створювалось ні в одне попереднє століття і не виникло у ХХ столітті. Пріоритет у системі розвитку теорії й практики домашнього виховання й навчання перебирає Російська Імперія. У Європі виховних губернерських систем з'являється порівняно небагато, але вони стають основою як для домашньої педагогічної системи, так і для шкільної в світовому масштабі на десятиліття і навіть на століття. Саме на них доцільно акцентувати увагу при дослідженні оптимальних для застосування в сучасних умовах методик та прийомів у сфері домашнього виховання.

Розпочати огляд доцільно з методики Й. Г. Песталоцці. Цей геніальний педагог спробував застосувати на практиці систему виховання, розроблену Ж.-Ж. Руссо. Він першим почав розглядати педагогічний процес з позицій дитини, ці погляди з середини ХІХ століття поширились у світі.

Практично в усіх творах Й. Г. Песталоцці говорить про свою виховну методику як про формування у дитини «сил серця, розуму й руки». Важливість домашнього виховання він обґрунтовує так: «Заміною родинному вихованню школи ніколи... стати не зможуть; вони можуть слугувати світові як доповнення до сімейного виховання і для заповнення його прогалін».

Як і М. Монтень, Я. А. Коменський, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці при побудові виховної системи першочергову увагу звертає на збереження здоров'я й фізичний розвиток дитини. В цьому плані він розширює спектр засобів позитивного впливу на дитину, запропонованих його попередниками. Не відкидаючи їхніх рекомендацій, основним засобом фізичного розвитку дитини Й. Г. Песталоцці вважає регулярну фізичну працю. До неї вчений зараховує не тільки навчання певного ремесла, а й повсякденну побутову працю: турботу про молодших братиків та сестричок, допомогу батькам у домашній роботі, самообслуговування.

Спираючись на досвід народної педагогіки, вчений намагається адаптувати систему кваліфікованого губернерського виховання до застосування не лише у заможних, але і в найбідніших родинах, у яких батьки повинні володіти тими знаннями і вміннями, які до цього часу були

доступні винятково кваліфікованим домашнім наставникам. З метою розповсюдження таких знань серед народу Й. Г. Песталоцці й пише книги, організовує свою практичну діяльність.

Й. Г. Песталоцці вважає, що справедлива поведінка батьків, їхня любов, їхня вірність у словах і на ділі, їхня «внутрішня домашня» мудрість і добропорядність є істинним фундаментом виховання дітей.

У «Листах вчителю Петерсену» Й. Г. Песталоцці дає молодому педагогові практичні поради, які становлять значний інтерес і для наших сучасників. Учений радить батькам і наставникам вести щоденник спостережень за дітьми, у якому доцільно стисло фіксувати: 1) який матеріал вивчає дитина; 2) старанно чи недбало виконувала дитина свої обов'язки; 3) випадки, які сталися протягом дня і які відображають позитивні чи негативні риси характеру дітей, радісні чи сумні події; 4) стан здоров'я дитини.

Видатний педагог рекомендує розпочинати день з роз'яснення дітям важливості їхніх щоденних обов'язків. Для цього пропонується така форма:

«Дорогі діти! Абсолютно необхідно, щоб вам щоденно серйозно пояснювали, які ваші основні обов'язки перед Богом, перед собою й іншими людьми. За наказом ваших батьків ви кожного вечора повинні будете давати мені точний звіт про те, що зі своїх обов'язків перед Богом і людьми ви за цей день виконали і що не виконали (рекомендація стосувалась гувернера Петерсена).

Тому з сьогоднішнього дня щоденно роздумуйте про наступні, надзвичайно важливі для вас речі:

1. Усе хороше, чим ви володієте, дав вам Господь, і всі люди, які не згадують постійно з любов'ю і вдячністю Бога й батька людства, не можуть бути щасливими; ніколи у них на серці не буде миру й спокою, радощів і задоволення, а без цього всі люди бувають не щасливими.
2. Якщо ви щоденно будете висловлювати слово вдячності батькам тим, що із задоволенням і радістю будете їх слухатись, це дасть вам щастя як скороминуче, так і вічне.
3. Ви повинні виявляти до всіх людей любов, послужливість і вдячність.
4. Ви повинні бути уважними і сумлінними при вивченні усіх тих предметів, яких вас навчають.

5. Ви повинні пильно остерігатись усього того, що в майбутньому може стати для вас джерелом шкоди й сорому.

6. У всьому, що ви кажете чи робите, ви повинні виявлятися розсудливими, уважними і сумлінними дітьми, які поводять себе не абияк, ніби вони не отримували ніяких настанов, а як діти, які серйозно сприймають усе, що їм говорять і чого їх навчають».

Й. Г. Песталоцці розробив також перелік питань, на які діти щовечора повинні відповідати гувернерові: 1) Чи згадував ти сьогодні Бога й отця небесного і чи намагався ти пам'ятати про його всюдисущість, щоб усі твої вчинки були йому до вподоби? 2) Чи слухався ти сьогодні своїх батьків і вчителів? 3) Чи виявляв ти свою любов до сестер і братів, коли тобі видавався для того випадок, і чи так ти поводишся в усіх дрібницях стосовно них, щоб можна було зробити висновок, що ти усіляко прагнеш зберегти їхню любов і прихильність? 4) Чи був ти сьогодні привітним, ласкавим і шляхетним до слуг твоїх батьків, які за їхнім наказом намагаються зробити твоє життя світлим і приємним? 5) Чи добре ти сьогодні навчався? 6) Як складалася сьогодні справа з читанням? 7) Як складалася справа з письмом? 8) Як складалася справа з арифметикою? 9) Чи точно ти виконував усе під час занять, чи не відволікався ти від того, що тобі було призначено й дозволено робити на той час? 10) Чи виявив ти сьогодні у твоїх заняттях ту терплячість, зусилля і витримку, без яких у світі нічого достойного не навчишся і достойною людиною не станеш? 11) Чи не зробив ти сьогодні якогось вчинку, про який ти знав, що тобі за нього має бути соромно перед Богом, батьками, братами і сестрами або перед самим собою? 12) Чи мав ти сьогодні в якій-небудь галузі щось, за що хотів би особливо подякувати Богові й тим, хто тобою займається?

Вчений вказував на доцільність щодня говорити дитині, наскільки важливим міг би бути цей день і наскільки більше користі вона могла б отримати від нього, якби виявила більшу увагу й сумлінність до того, чого їй слід було вчитися.

Як бачимо, виховна система Й. Г. Песталоцці суттєво відрізняється від систем, створених до нього, всеохоплюючою орієнтацією дитини на самовиховання. Зусилля педагога спрямовуються на відпрацьовування з дітьми кожної складової самовиховання: системи планування й

прогнозування, системи самоспостереження, самоаналізу, самооцінки, коригування дитиною власної поведінки.

Можливо, найбільш повно розкривається виховна система Й. Г. Песталоцці у творі «Лінгард і Гертруда». У зазначеній праці педагог доводить, що необхідно впорядковувати не тільки думки та почуття дитини, а й оточення, у якому вона перебуває. Він пише, що у дитинстві значення мають тисячі дрібниць. Встала вона на півгодини раніше чи пізніше, шпурляє вона свій недільний одяг у куток чи ретельно складає у певному місці, чи навчилася вона рівномірно розподіляти на тиждень свій хліб, борошно, масло, щоб їх вистачило, чи вона недбало хапає то більше, то менше, не зважаючи чи вистачить. Сотні таких дрібниць ведуть до того, що людина, неправильно вихована у дитинстві, здатна довести себе і свою сім'ю до великої нужди.

Особливу увагу звертає вчений на виховання дівчаток. Він пояснює, якщо доньок виховувати так, неначе їхнє єдине завдання на світі – це стати красивими дівчатами, то вони, прагнучи цього, «натовпами кидаються... назустріч своїй загибелі». Якщо ж хочуть досягти більшого, слід з юних років заповнювати їм голови помислами про господарство. Потрібно намагатись досягти, щоб поряд з наполегливою працею вони вправлялись у міркуваннях і розрахунках. Водночас потрібно прищепити їм почуття честоловства, щоб жодна з них не бажала залишитись останньою ні в одній із жіночих робіт. Таким чином можна було б не дозволити неупорядкованих статевих ваблень.

Й.Ф. Гербарт «Загальна педагогіка, виведена з цілей Виховання»

Великим шанувальником таланту Й. Г. Песталоцці та його послідовником став німецький педагог, талановитий гувернер, вчений **Й. Ф. Гербарт**. Він критикує Ж.-Ж. Руссо за принесення в жертву дитині особистого життя вихователя. Він критикує також Дж. Локка за те, що той не дає можливості дітям вирости серед представників того покоління, з якими їм доведеться жити. Водночас Й. Ф. Гербарт позитивно оцінює педагогічні праці зазначених авторів за чіткість і логіку викладення думок,

а твори Дж. Локка також за глибоко осмислену й виважену систему, яку можливо реалізувати на практиці.

Й. Ф. Герbart розкриває власне бачення «справжнього виховання». У його книгах розглядаються найбільш складні педагогічні проблеми з позиції значущості їх для виховання особистості. Мова йде про багатогранність інтересу, силу характеру моральності, про індивідуальність вихованця як відправний пункт виховання, про характер, про засоби виховання. Основними засобами виховання Й. Ф. Герbart вважає вміння педагога викликати і підтримувати у дитини інтерес до занять чи іншої корисної діяльності, турботу про максимально можливий всебічний розвиток і дисциплінованість вихованця.

У системі формування особистості Й. Ф. Герbart вирізняє три складові: управління, навчання й моральне виховання.

Під «управлінням» педагог розуміє сукупність цілеспрямованих впливів на дитину з метою «приборкати» її «природну дикість», привести до порядку, тобто навчити поводитися пристойно.

У праці «Загальна педагогіка, виведена з цілей виховання», вчений характеризує прийоми управління.

Перший прийом – погроза. Він найпростіший, але ненадійний. Тому використовувати його слід надзвичайно обережно. «Сильні» дитячі натури не бояться погроз. Погрози лише дратують і викликають бажання робити навпаки. Безхарактерні діти часто не реагують на погрозу, оскільки не здатні самостійно заспокоїтись і припинити вередувати чи ін.

Тому більш дієвим педагог визнає другий прийом – нагляд. Нагляд потребує розумного дозування. Надмірний нагляд заважає дітям вчитися володіти собою, випробовувати себе, вчитися новому. Під його впливом виховуються слабкі або «викривлені» характери, в залежності від того, які засоби вигадав вихованець, щоб уникнути нагляду.

Третій прийом – наказ і заборона. Вихователь повинен чітко пояснити дитині, що дозволено, а що заборонено. Накази й заборони мають бути точними, зрозумілими й конкретними. Цими видами управління зловживати також недоцільно, але коли вже щось заборонено чи наказано, слід вимагати точного виконання розпорядження.

Як вважає педагог, авторитет вихователя і його любов до дитини допомагають вихованцеві сформуванню сили волі й позбавитись схильності до нерозумних і некорисних занять.

Управлінські рекомендації Й. Ф. Гербарта в усій повноті застосовувались у педагогічній системі Російської Імперії.

Й. Ф. Гербарт сам визнає штучність відмежування управління від морального виховання. Педагог твердить, що виховання винятково шляхом «струсу почуттів» приречене на невдачу. Єдиний засіб впливу на волю, діяльність і поведінку дитини – освіта, опанування вихованцем певних знань, тобто виховне навчання. Й. Ф. Гербарт вирізняє спеціально організованій вплив на душу вихованця (його бажання, дії) – моральне виховання. На думку вченого, моральне виховання спирається на те позитивне, що вихователь знаходить в душі дитини. Зміцнюючи позитивні нахили, підіймаючи вихованця у його власних очах, обережно, не «ламаючи» його індивідуальності, наставник поступово формує самостійну багатогранну особистість.

Й. Ф. Гербарт докладно розробляє етапи й засоби морального виховання. Їх він вирізняє чотири:

1. *Відкритий авторитарний тиск.*

Провідне завдання цього засобу полягає в утримуванні вихованця від неправильних вчинків, культивуванні слухняності: дитині не дозволяється переступати певної межі. Від наставника вимагається рішучість і твердість. Виховний вплив відкритий.

2. *Прихований тиск.*

Дитина здійснює моральний вибір самостійно. Допомагають їй зупинитись на правильному рішенні попередні настанови педагога й система «дієвого наслідку» (така організація виховного процесу, коли неправильний вибір несе в собі покарання – біль, втрату, а правильний – задоволення). В душі вихованця ретельно культивується спокій і не допускається розквіт пристрастей.

3. *Співпраця вихователя й вихованця.*

Дитина досягла рівня морального розвитку, коли правильний моральний вибір стає її переконанням, внутрішньою потребою. Тепер гувернерові доцільно поступово зменшити до мінімуму використання засобів управління й перевести стосунки на рівень дружніх порад та

дружньої турботи про дитину. Ця рекомендація вченого стала істотним поворотним пунктом у теорії й практиці виховання, оскільки Й. Ф. Гербартом уперше була досліджена й застосована на практиці зміна стилю виховання, пов'язана з віковими особливостями дитини з її переходом до іншої вікової групи.

4. Самовиховання.

Етап характеризується відсутністю постійного педагогічного контролю за вчинками вихованця.

Важливе значення Й. Ф. Гербарт приділяє релігійному вихованню. Він визнає віру як важливий засіб виховання, бо вона породжує покірність волі Всевишнього, прагнення вести праведне життя. Видатний педагог, як і Я. А. Коменський, виступає за раннє залучення дитини до віри, за формування у неї глибокого інтересу до Святого Письма, церкви. Педагог – прибічник виховання у дитини толерантного ставлення до усіх існуючих конфесій та обов'язкового формування у неї негативного ставлення до містицизму.

Виховна система Й. Ф. Гербарта, як і системи М. Монтеня та Дж. Локка, призначалась винятково для вищих станів населення представників «вищої культури». У наш час вона цікава для теоретиків і менш цікава для практиків, оскільки описана у досить складному філософському стилі.

Ф. Фрйобель «Про виховання людини»

Представник психологічної течії у педагогіці німецький педагог **Ф. Фрйобель** ішов до цієї ж мети через формування почуттів і волі дитини. Практично застосувати свої ідеї Ф. Фрйобель зумів лише на рівні дошкільного виховання, хоча його принципи, викладені у філософських творах, розроблені для усіх вікових рівнів.

У 23-річному віці Ф. Фрйобель приїхав до Франкфурта-на-Майні з метою займатись архітектурою і садівництвом. Випадкове знайомство з директором інституту імені Й. Г. Песталоцці Грунером змінило життя Ф. Фрйобеля. Він став учителем початкових класів зазначеного інституту. Вивчаючи твори І. Базедова, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Фрйобель

усвідомлює необхідність реформування тогочасної навчально-виховної системи. Відчуваючи брак педагогічного досвіду й знання педагогічної теорії, Ф. Фрѐбель через деякий час залишає школу і стає гувернером у заможній родині. Ф. Фрѐбель і у школі почувався, як він писав пізніше, «наче риба у воді», але близьке знайомство з системою домашнього виховання справило на нього, людину, що раніше не знала родинного тепла, надзвичайне враження. Він вирішив присвятити життя роботі з дітьми, створивши освітньо-виховний заклад з укладом життя вихованців, наближеним до родинного.

У 1816 році помирає брат Ф. Фрѐбеля, залишивши сиротами трьох дітей. Ф. Фрѐбель забирає племінників до себе, бере ще двох сиріт і засновує у селищі Кейльгау виховний заклад, до якого планує зараховувати дітей віком від 7 до 10 років і навчати та виховувати їх до вступу до університету. Робота з дітьми будувалась за зразком сімейно гувернерського виховання. Педагог переконується на практиці, що дитина 7 – 10 років – це вже певним чином сформована особистість, тому для отримання оптимального результату виховання й навчання доцільно розпочинати від її народження. У 1826 році виходить у світ знаменитий твір Ф. Фрѐбеля «Про виховання людини», у якому викладені його основні положення щодо організації виховання й освіти дитини.

Оригінальність Ф. Фрѐбеля виявляється, головним чином, у на-полегливому проведенні думки, що дитина – істота творча. За переконанням Ф. Фрѐбеля, творчі здібності дитини переважають навіть здатність сприймання, тому навчально-виховний процес повинен орієнтуватись на всебічний розвиток творчого потенціалу вихованця. Система Ф. Фрѐбеля становить методика саме такої роботи з дитиною. Оскільки кожна дитина наділена своїми, специфічними здібностями, педагог рекомендує індивідуальний підхід до кожної особи зокрема. На думку Ф. Фрѐбеля, навіть у системі суспільного, колективного виховання й навчання повинні переважати гувернерські, особистісно орієнтовані підходи. Численні гувернери, зокрема на території сучасної України, у XIX – на початку XX століття організовували виховання й навчання дітей у сім'ях за методикою Ф. Фрѐбеля.

У 1836 році Ф. Фрѐбель відкриває перший дитячий садок – установу для виховання й розвитку лише маленьких дітей. Але заклад

невдовзі закритися через брак коштів. Задумавши скористатися революційним підйомом у суспільстві, Ф. Фрйобель подає до парламенту прохання про підтримку свого «садка». Проте уряд, сплутавши педагога з його неблагоннадійним племінником Карлом, оголошує «дитячі садки» розсадниками атеїзму й соціалізму і у 1851 році видає наказ закрити їх по всій Пруссії. Це так вразило Ф. Фрйобеля, що у 1852 році він помер.

А. Дістервег «Дороговказ до освіти німецьких вчителів»

Ще одним послідовником Й. Г. Песталоцці був німецький педагог **А. Дістервег**. В історії педагогіки цього вченого вшановують переважно як видатного спеціаліста в галузі дидактики. Проте у працях А. Дістервега істотне місце посідають і дослідження в галузі виховання. Видатний німецький вчений навіть розробив «ідеальну», на його погляд, систему виховання активної культурної особистості. Розпочинаючи свою педагогічну кар'єру, А. Дістервег працював домашнім наставником, тому його виховні методичні рекомендації ґрунтуються на практичному досвіді. Виховні погляди А. Дістервега подані в його роботі «Керівництво до освіти німецьких учителів» та численних статтях на педагогічні теми: «Принципи Песталоцці у справі виховання й освіти», «Про вищий принцип виховання», «Про зовнішній шкільний порядок», «Про природовідповідність і культуровідповідність», «Про шкільну дисципліну і її відношення до навчання», «Три нотатки про педагогіку й прагнення вчителів».

Так само, як і Й. Г. Песталоцці, А. Дістервег визнає, що виховання повинне бути природовідповідним: забезпечувати гармонійний розвиток як фізичних, так і духовних задатків дитини. Тому А. Дістервег вважає для педагога важливими знання фізіології й психології, які допоможуть наставникові знайти правильні засоби педагогічного впливу на дитину в кожний період її розвитку.

Вчений вирізняє три стадії розвитку особистості:

1. Стадія відчуттів – духовна діяльність, пов'язана із зовнішнім впливом.
2. Стадія звички й фантазії.

У індивіда утворюються уявлення, стійкі настрої, звички й навички. Стадія боязкого ставлення до самостійності. Прагнення до імітацій і повторень.

3. Третя стадія – вільне самовизначення.

Душа позбавлена залежності. Вона вільна й самостійна, діє, виходячи із внутрішніх спонукань.

А. Дістервег першим звернув увагу сучасників на те, що виховання повинне бути не тільки природовідповідним, а й культуровідповідним. Під цим поняттям розуміємо, що «при вихованні необхідно брати до уваги умови місця й часу, в яких народилась людина і в яких їй доведеться жити», тобто всю сучасну культуру в широкому і всеохоплюючому значенні слова, зокрема, культуру країни, яка є батьківщиною дитини.

Спираючись на викладені вище положення, **А. Дістервег** розробляє *«ідеальну» систему виховання* «активної, освіченої, культурної особистості».

Провідні характеристики системи такі:

1. Ведеться спостереження за розвитком дитини, вивчення досліджень психологів та природодослідників. Педагог дотримується законів природовідповідності у вихованні.
2. Оскільки розум і природа узгоджуються між собою, то вказаний метод, за переконанням А. Дістервега, «є розумним».
3. Вчений називає свою систему також психологічною і раціональною, оскільки вона «постійно діє свідомо, виходить з чітко усвідомлених основ».
4. Система розглядає дитину як органічну істоту, яка розвивається під впливом «зовнішнього збудження» за притаманними їй природі законами. У системі використовується органічний «зовні збуджуючий і зсередини розвиваючо-виховуючий метод».
5. Система орієнтована на природовідповідний розвиток усіх задатків у послідовності, запрограмованій природою.
6. Значна увага надається укріпленню фізичних сил і духовних задатків вихованця, розвиткові його почуттів, мислення, волі. Виховання спрямоване на розвиток «енергійного характеру».
7. Коли у духовному плані моральність є коренем і основою духовного життя, то «метод» передбачає «елементарне моральне виховання».

8. Істинне пізнання засноване на чуттєвому реальному досвіді, отже у системі використовується наочність («наочний метод»).

9. Істинне призначення людини полягає у прагненні «здійснити ідею істини, добра й краси, у яку вкладений етичний, моральний і релігійний зміст. Тому система вирізняється етичним, моральним, гуманістичним та релігійним характером».

10. Людині неможливо нав'язати хороших якостей ззовні Вона може надбати їх лише власними зусиллями й старанністю. Тому система постійно спонукає вихованця до самостійності.

11. Вільне самовизначення являє у формальному розумінні основну мету виховання. Досягнення мети відбувається завдяки застосуванню «протестантських методів виховання».

12. Людська природа в кожній людині уособлюється у своєрідному вигляді, отже система характеризується як «індивідуальна»: вона передбачає повагу до індивідуальності, сприяє її розвитку та виявленню її оригінальності.

13. Окрема людина з'являється на світ у певному місці й у певний часі має за собою минуле, відштовхуючись від якого їй слід діяти в сучасному і створювати майбутнє. Відповідно, правильний спосіб навчання і виховання спрямовується на вирішення культурно-історичного завдання. Дитину ознайомлюють із загальнолюдськими й національними досягненнями, враховуючи місце й обставини її проживання.

Виховна система А. Дістервега, як і система Дж. Локка, на нашу думку, є написаним видатним вченим завжди сучасним заповітом нащадкам.

Г. Спенсер «Виховання розумове, фізичне й моральне»

За прикладом А. Дістервега, адаптовану до умов ХІХ століття, індивідуальну систему домашнього виховання описує у ґрунтовній педагогічній праці «Виховання розумове, фізичне й моральне» відомий англійський вчений Г. Спенсер. **Г. Спенсер** не мав власного педагогічного досвіду. Він зафіксував освітньо-виховну систему родинного виховання, розроблену його батьком – відомим педагогом. Система була доповнена,

розширена і в обробці вченого набула цілісного логічно завершеного характеру.

Як і А. Дістервег, Г. Спенсер розвиває у своєму творі ідею еволюції. Він підходить до процесу виховання з позиції, що сучасне слід розглядати не лише у зв'язку з минулим, але й пов'язувати з майбутнім, оскільки сучасне являє собою перехід до наступного, значно вищого рівня розвитку цивілізації. Основою педагогічного процесу Г. Спенсер вважав глибоку обізнаність наставника в галузі практичної психології.

Окрім праць А. Дістервега, на формування педагогічних поглядів Г. Спенсера істотно вплинули твори Ф. Бекона, Дж. Локка, М. Монтеня, Ж.-Ж. Руссо. Їхні ідеї майстерно поєднуються у виховній системі видатного англійського вченого.

Людина, в розумінні Г. Спенсера, – частина безкінечної еволюції». Призначення людини – особисте щастя та щастя її ближніх. У своїй виховній системі вчений намагається узгодити формування в дитини альтруїстичних позицій нарівні з умінням задовольнити її власні егоїстичні домагання. Вихованню відводиться складна роль навчити дитину пристосовуватись до навколишньої природи й людської спільноти, створювати систему внутрішньої гармонії індивіда й суспільства. Таким чином, завданням виховання є підготовка до життя. Але життя не обмежується матеріальним аспектом. Підготувати до життя – означає навчити вихованця піклуватися про фізичне здоров'я; розвивати його розум; підготувати до професійного ведення справи, створення щасливої сім'ї, виховання дітей; навчити виконувати обов'язки громадянина у суспільстві.

На перше місце у виховній системі Г. Спенсер ставить інтелектуальне виховання, оволодіння дитини знаннями – основами наук. Розумове виховання вчений цінує настільки, наскільки воно орієнтоване на можливість практичного застосування знань і вмінь. Г. Спенсер високо оцінює дисциплінуючу роль науки. Він твердить, що оволодіння науками виховує в дитини самостійність, незалежність думки й характеру, твердість, вдумливе ставлення до власних дій і до всього оточуючого, позитивно впливає на релігійний розвиток вихованця.

Про фізичне виховання Г. Спенсер говорить так докладно, що у його

міркуваннях швидше визначається натураліст, аніж педагог. Фізичне виховання, з позицій вченого, не обмежується фізичними й гімнастичними вправами у підлітковому віці. Воно розпочинається з першого року життя і триває до самої смерті людини, регламентуючи режим харчування, гігієни одягу. Дієтика узгоджувалася з найновішими відомостями сучасної Г. Спенсеру науки. Вчений обурюється посиленою увагою своїх співвітчизників до фізіології й дієтології при розведенні тварин і байдужістю до справи фізичного виховання дітей. Відповідні погляди Дж. Локка й Ж.-Ж. Руссо викладаються ним у вигляді чіткого вчення, заснованого на новітніх для кінця XIX століття наукових відомостях. Порушення правил гігієни, байдуже ставлення до власного здоров'я Г. Спенсер прирівнює до тяжкого гріха, бо цим індивід шкодить не лише собі та своїм нащадкам, а й суспільству, якому не може принести максимальної користі через погане самопочуття. На відміну від Дж. Локка, Г. Спенсер пише, що нерозумно загартовувати тіло холодом: «немало дітей було так добре загартовано, що їм довелося розпрощатися з життям». Холод затримує ріст дитини. Недостатньо теплий одяг і переохолодження викликають нежить, стають причиною бронхітів.

Особливу увагу Г. Спенсер звертає на фізичне виховання і збереження здоров'я дівчаток. Він роз'яснює, що метою жіночого виховання повинне стати насамперед здоров'я жінки-матері, а вже потім краса та розумовий розвиток. «Слабка стать», за переконанням вченого, повинна займатися фізичними вправами, рухливими іграми на повітрі, гімнастикою й спортом. Дівчаткам і жінкам доцільно не стежити за фігурою, а їсти з апетитом, щоб бути сильними, міцними й здоровими.

Педагог вимагає усунення причин перевтоми. Найнебезпечнішою він визнає перевтому від навчання. Тому рекомендує розпочинати регулярне навчання не раніше досягнення дитиною восьмилітнього віку і тільки в домашніх умовах. Взагалі Г. Спенсер прибічник винятково індивідуального домашнього виховання та навчання.

Вчений не знаходить справедливого пояснення обмеженню прав жінки у суспільстві. Тому він вважає доцільним дозволити жінкам нарівні з чоловіками здобувати будь-яку професію.

Схвильований занепадом релігійних вірувань і знівечений порожнечою, яка утворилася від цього в серцях людей, Г. Спенсер

висловлюється про необхідність замінити згасаючу віру наукою. Моральний кодекс, заснований на вірі, він пропонує замінити «кодексом природної моральності». Проте й сам він не може достатньо чітко уявити, що має на увазі під цією термінологією. Не впевнений він також і в тому, чи зможе науковий підхід зробити людську істоту духовною. Передбачаючи небезпеку інтелектуального розвитку людства, позбавленого духовності, у пошуках виходу з цієї ситуації Г. Спенсер намагається спрогнозувати можливість виховання через позитивний приклад і формування позитивних почуттів. Проте ці міркування у нього недостатньо систематизовані.

Досконалою поведінкою індивіда вчений визнає таку поведінку, яка оптимально сприяє його самозбереженню й продовженню життя його близьких та інших оточуючих.

Г. Спенсер переконаний, що вищі моральні якості людини розвиваються дуже повільно. Штучні намагання прискорити їхній розвиток обов'язково дадуть негативні результати. Вихователь повинен задовольнятися помірним успіхом, пам'ятаючи, що це не ознака зіпсованості вихованця, а тільки недолік розвитку.

Виховна система Г. Спенсера актуальна й цікава для нас особливо тим, що у ній акцентується увага на проблемах, досі не вирішених людством: «кодекс моральності», проблема перевтоми і нервових розладів та ін.

Гувернерські виховні системи Європи XIX – початку XX століття продовжують розвивати традиції попередніх століть. Вони також істотно доповнюють їх, орієнтуючись на вирішення наступних педагогічних питань:

1. Спонування дитини до самовиховання.
2. Зміна стилю виховання, пов'язана з віковими особливостями дитини і переходом її до іншої вікової групи.
3. Культуровідповідність виховання.
4. Попередження та усунення перевтоми і нервових розладів. Зазначені педагогічні проблеми досі не знайшли повного вирішення, тому досвід XIX – початку XX століття є для нас значимим і важливим.

МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ДОМАШНІХ УМОВАХ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (ПЕРІОД ДО 1917 РОКУ)

Методика Ястребцева

У ХІХ – на початку ХХ століття пріоритет серед країн світу в галузі домашнього виховання і навчання здобула Російська Імперія, до складу якої на той час належала значна територія України. Вважаючи сім'ю головною структурною одиницею суспільства, провідним осередком виховання молоді, уряд надавав піклуванню про добробут сім'ї істотного значення. Особливою турботою відзначалася підготовка гувернерів та організація державного контролю за їхньою роботою. Впродовж ХІХ – початку ХХ століть в країні відбувалася постійна серйозна робота з метою поліпшення системи домашнього виховання. Регулярно вивчались і вирішувались питання про необхідність паралельно з політичними реформами здійснювати й реформування сім'ї, її оновлення у «релігійно-моральній та господарській» сферах.

Основною причиною негараздів, чи, навпаки, досягнень у справі виховання молодого покоління уряд і представники педагогічних кіл визнавали мікроклімат у сім'ї. Навіть якщо дитина відвідувала школу, відповідальність за її виховання несла перед державою сім'я. Незаперечним вважалось, що навіть найдосконаліша школа при всьому бажанні не може перевиховати своїх підопічних уже хоча б тому, що більшу частину свого часу вони проводять за її межами: вдома, на вулиці. Перші ж роки життя, до вступу в школу, діти перебувають на очах у батьків. Перші слова вони чують у сім'ї перше бажання наслідувати викликають у них близькі люди, яких вони бачать поруч.

За ідеал виховання визнавали виховання дітей у такий спосіб, щоб у їхніх очах, у їхньому розумі вже до 10-літнього віку «стояв в усій красі й таємничості світ Божий, і вони свідомо прихиляли коліна перед Творцем такого прекрасного світу і його вінця – людини, створеної за образом і

подобою Божою». Дітей навчали шанувати в людині божество, почувати в собі божу іскру. Метою такого виховання було формування особистості, якій би не знадобилися «декларації про права людини й громадянина, щоб з великою гуманністю ставитись до людини і її прав».

Провідну концепцію гувернерського виховання й навчання дитини, на яку орієнтувалася переважна більшість науковців та практиків XIX – початку XX століття, створив відомий на той час вчений Ястребцев. Концепція ґрунтовно викладена у його праці «Про систему наук, пристойних у наш час дітям, призначеним до найосвіченішої верстви суспільства».

У концепції закладена ідея гармонійного розвитку особистості. Великим злом названа невідповідність між фізичним, розумовим і духовним розвитком індивіда. Пояснюється, що органи й сили людського організму знаходяться у такій рівновазі, що жоден (жодна) з них не може домінувати над іншими, щоб інші від того не страждали. Наприклад, надмірний розвиток нервової системи шкодить травленню. Одна неправильність веде за собою іншу, поки не розладнається увесь організм. Значний розвиток якихось здібностей людини при недостатньому удосконаленні інших може стати причиною «душевних» (психічних) захворювань. Тому ідеал виховання – це рівновага, своєчасний і пропорційний розвиток тілесних, розумових і моральних здібностей.

На перше місце у житті людини вчений ставить матеріальний добробут, як підґрунтя для інтелектуального й духовного удосконалення. Він також прихильник матеріальної зацікавленості особистості в діяльності. Ястребцев пише, що після численних випробувань людство переконалося, що, перш за все, слід забезпечити своє матеріальне існування і що за цим забезпеченням приходять усі інші покращення. Так і за фізичною досконалістю йде моральна.

Педагог упевнений, що без добробуту людина не має ні бажання, ні можливості по-справжньому займатися удосконаленням свого внутрішнього стану, стає грубою в усіх виявах. Відповідно, користь повинна становити основну рушійну силу діяльності індивіда.

Про релігію й моральність учений пише, що вони, безсумнівно, складають вищу мету людського удосконалення, але ця мета не досягається «химеричною утопією стародавніх філософій». Утопією

Ястребцев називає орієнтацію винятково на самопізнання з повним відреченням від матеріальних благ.

Ястребцев обстоює думку, що суспільством реально керує і завжди керуватиме духовна й інтелектуальна еліта – обмежена група людей. Цю еліту потрібно формувати за спеціальною виховною системою, починаючи з дитячих років. Якщо з якихось причин держава припиняє турботу про якісний рівень виховання аристократії, країна, позбавлена мудрого керівництва, гине в хаосі.

Основними надбаннями людини в процесі виховання, за переконанням Ястребцева, повинні стати: хазяйновитість, економність, працьовитість, завбачливість, вправність, активність, ініціативність. Учений виступає проти благодійництва як суспільного явища. Позбавлення подачок змушує до праці, вселяє дух завбачливості в людей недбалих і не дозволяє процвітати несправедливості, коли ледачий нищить надбане працьовитим. Ястребцев вказує, що лише біди (пожежа, епідемія) заслуговують допомоги. Інші нещастя повинні тільки попереджатися. Кожній людині держава повинна допомогти знайти роботу, яка б відповідала її фізичному й розумовому рівню, та сприяти підвищенню рівня освіченості й розумового розвитку населення.

Вчений робить висновок, що якщо освіта й розумовий розвиток корисні для усіх прошарків населення, то для представників вищої верстви вони мають подвійну користь: як для окремо взятих індивідів, так і для майбутніх вершителей долі суспільства – організаторів і керівників, яких слід з дитинства привчати розумно влаштовувати не лише власне життя, а й життя підлеглих, народу в цілому. Мова йде про доцільність формування у дітей «найосвіченішої верстви» управлінських знань, вмінь і навичок, а також міцної волі, звички до самоконтролю й самовдосконалення.

Освіта й виховання, як твердить Ястребцев, покликані підготувати дитину до виконання нею в дорослому віці ряду важливих обов'язків. Чим вища верства, до якої належить дитина, тим серйознішою й ретельнішою повинна бути ця підготовка. Ґрунтовно слід готувати до виконання таких обов'язків представників найбільш знатних кіл суспільства. Служіння індивіда людуству, батьківщині й самому собі вчений вважає найважливішим обов'язком.

Обов'язки людини стосовно самої себе тлумачаться як розкриття своїх фізичних, розумових і моральних здібностей та найповніше задоволення власних фізичних, розумових і матеріальних потреб. Педагог вважає, що той, хто втратив дані Богом здібності, не вартий називатися людиною. Людина, у якій не розкриті здібності, є істотою «лише подібною до людини».

Обов'язки перед батьківщиною вимагають того, щоб служити своїми здібностями. Для цього змалку потрібно розвивати здібності дитини та вчити застосовувати таким чином, щоб від них була найбільша користь і вихованцеві, й країні.

Обов'язки перед людством трактуються як служіння своєю працею, здібностями, правильною організацією власного життя.

Виховна концепція Ястребцева була прогресивною для XIX століття. За радянських часів вона не могла бути сприйнята позитивно, бо була зорієнтована на виховання господаря, власника, лідера, мудрого й обережного керівника, який піклується про свою і державну вигоду. Концепцію Ястребцева можна розцінювати як серйозну основу для створення сучасної концепції виховання. Виховні напрями та пріоритетні якості характеру, які доцільно було формувати в інтелігентної молоді людини на початку XIX століття залишаються актуальними й на початку XXI століття. Виховна концепція Ястребцева становить для нас особливий інтерес тим, що у ній оптимально поєднані матеріальні й духовні інтереси суспільства й особистості, одноосібні інтереси окремої людини й інтереси загальнодержавні та загальнолюдські.

Вклад психології в розвиток гувернерства.

О.Ф. Лазурський, П.Ф. Лесгафт

У XIX – на початку XX століття в Російській Імперії інтенсивно розвивається психологічна наука. Особлива цінність її полягає в тому, що вона у цей період носить переважно прикладний характер: усі здобутки в цій галузі вчені й практики намагаються обернути на допомогу педагогіці. Домашні наставники активно використовують у своїй практиці матеріали

загальної та педагогічної психології, вміщені в працях вітчизняних науковців та у перекладних творах зарубіжних вчених.

З практичних позицій значний інтерес гувернерів викликали роботи російських психологів О. Ф. Лазурського й П. Ф. Лесгафта.

Російський психолог О. Ф. Лазурський у своїх працях ознайомлює педагогів з основами психологічних знань та шляхами застосування їх у педагогічній практиці. Вчений говорить про закономірності сприймання; про почуття та їх формування; про пам'ять та засоби їх розвитку, приділяючи особливу увагу асоціативній пам'яті; про процес мислення та формування у дітей вміння мислити; про волю і її виховання. В працях науковця містяться важливі рекомендації педагогам. Наприклад, розкривається залежність неуспішності навчання від недостатньої гостроти й точності відчуттів учня, негативних рис його характеру, тяжкої спадковості, підвищеної збудливості, виснаження нервової системи та ін. Дає ключ до діагностики та зразки можливих способів допомоги дитині.

Провідним у справі виховання й навчання О. Ф. Лазурський визначає вміння педагога зважати на індивідуальні особливості дитини. Вчений вказує на те, що часто неуспішність педагогічного процесу виявляється наслідком тільки того, що наставник хотів «надто круто переробити натуру дитини», не враховуючи особливостей душевного складу.

Цікава й актуальна для сьогоднішньої педагогічної теорії й практики класифікація характерів, яку розробив наприкінці XIX століття російський психолог П. Ф. Лесгафт. У своїй праці «Шкільні типи (антропологічні етюди)» вчений з психологічних позицій аналізує позитивні й негативні системи виховання дітей у сім'ї та простежує як позначаються наслідки виховання на долі людини в дитячому й дорослому віці.

Типи характерів, сформовані під впливом різних систем виховання, вчений класифікує так.

1. Тип лицемірний.
2. Тип честолюбний.
3. Тип добродушний
4. Тип забитий:
 - а) забитий злісний;
 - б) забитий м'який;

в) пригнічений.

5. Тип нормальний.

Книга П. Ф. Лесгафта стала значною практичною допомогою для батьків, вчителів, але найбільше – для гувернерів, яким доводилося виховувати й навчати дітей – представників різних типів характерів – і знаходити до них правильний педагогічний підхід.

У книзі вчений подає також результати дослідження темпераментів. Найважливіше практичне значення має висновок, що темперамент явище фізіологічного походження і тому в процесі виховання видозміни не підлягає. Отже, правильно побудоване природовідповідне виховання, яке дозволяє якнайповніше розвинути усі природні задатки дитини, передбачає не пристосування особистості дитини до того, щоб вона «не турбувала дорослих», а пристосування виховної системи до вроджених особливостей кожного конкретного індивіда.

Значною популярністю користувалися у домашніх наставників наукові твори зарубіжних авторів. Серед них найбільш відомі: «Духовний розвиток дитячого індивіда й людського роду» Д. Болдуїна, «Введення у вивчення дитини» У. Друммонда, «Дитячі ігри. Їхнє психологічне значення» Д. А. Колоци, «Логіка дитини» Б. Мюнца, «Дитя від трьох до семи років» Б. Пере, «Рання юність» С. Холла, «Дитя. Нариси еволюції людства» А. Чемберлена та ін.

Виховна концепція Ястребцева та ґрунтовні психологічні дослідження послужили основою для створення і практичної реалізації систем виховання дітей в домашніх умовах.

Виховання в закладах закритого типу. М. Даниленко

У Російській Імперії у XIX – на початку XX століття використовувались не тільки виховні системи, розроблені вітчизняними вченими, а й системи зарубіжних дослідників, які ідеологічно відповідали орієнтації імперської педагогічної науки й практики.

Полтавський протоієрей М. Даниленко у книзі «Нариси про виховання дітей» виклав розроблену ним програму гувернерського

виховання дітей в установах закритого типу, яку рекомендував також гувернерам, що працювали з дітьми в домашніх умовах.

Спочатку автор формулює мету виховання як розвиток усіх здібностей індивіда, потрібних для його майбутнього життя. Далі розповідає про те, як найкраще організувати оточення дітей, щоб ті, наслідуючи, переймали у старших позитивні манери та звички і не могли запозичувати негативні. Однозначно трактується необхідність створення індивідуальної системи виховання для кожної дитини. Даються рекомендації щодо оптимального фізичного виховання. Увага читачів акцентується на організації харчування дитини, її перебування на повітрі, ролі сну, купання, рухливих ігор та гімнастики, вивчають гігієну одягу.

У навчанні М. Даниленко прихильник вузької спеціалізації. На його думку, сенс освіти полягає не у навчанні усіх наук і мистецтв кожного, а у досконалому опануванні вихованця однією наукою (чи одним мистецтвом). Якщо ж навчити його всього, то знання і вміння не матимуть практичного застосування в житті дитини і будуть забуті.

Основою морального виховання педагог бачить виховання дитини у «божій вірі», яка наставлятиме підопічного на істинний шлях та рятуватиме від гріховних бажань.

У книзі немає особливо оригінальних ідей. Виховну систему М. Даниленка слід розцінювати як приклад вдалого синтезу педагогічних систем Я. А. Коменського, Дж. Локка й Й. Г. Песталоцці.

Близька за структурою до попередньої книга Д. Е. Остен-Саксена «Думки про виховання дітей і поради дітям моїм, коли Бог благословить їх добрими дружинами й дітьми». Виховна система подана у вигляді формулювання проблем та відповідей на них. Ця робота більше, аніж попередня, синтезує європейські виховні системи періоду XVI-XIX століть. Разом з тим, значне місце у ній займають власні міркування й висновки автора, які становлять інтерес і для нашої епохи. Ці міркування наступні.

1. Невід'ємною частиною виховання повинна стати передача дитині знань з гігієни. Це вбереже її від численних страждань, допоможе завжди бути в хорошій фізичній формі, потрібній для активної життєдіяльності.

2. З раннього дитинства потрібно плекати в дитини таку рису характеру, як бережливість. Бережливість – якість похвальна і немає

нічого спільного зі скупістю. Вона дозволяє займатися благодійництвом, тоді як «марнотратство відбирає необхідне у бідного, робить борги без наміру сплачувати їх, доводить до убозтва сім'ю марнотратця».

3. Ознака хорошого виховання – привчання підопічного до порядку. Ця риса закладає фундамент для мудрості й хазяйновитості.

4. Не існує гідного виховання без формування чесності. «Від правди вгору підіймаються сходи моральної гідності, а донизу простягаються сходи усіх вад, усього морального приниження».

5. Наставник мусить врятувати вихованця від надмірної вразливості, переконати його, що людина з почуттям внутрішньої гідності ніколи не ставиться до навколишніх з підозрою, що вони їй недостатньо поважають. Такі підозри характерні виключно для нікчемних, позбавлених гідності індивідів.

6. Лихослів'я й насмішки супротивні Божим заповідям, тому дитина ніколи не повинна їх практикувати.

7. Вихователів слід застосувати усю свою майстерність, щоб не дозволити дитині отруїти свою душу почуттям заздрості.

8. Важлива турбота домашнього виховання – прищеплення дитині гарного смаку. В розумінні автора, гарний смак – це відсутність усього вражаючого грубістю й непристойністю. Гарний смак – умова всіх пристойностей, згоди, гармонії. Смак засновується на моральності. Від нього походять: невинність, простота, людяність, усунення всього удаваного, несправжнього, перемога над хвальковитістю, грубістю та дріб'язковістю.

9. Доцільний розумний підхід до виховання у дитини скромності. Скромність прикрашає тільки людину, переповнену істинними заслугами й достоїнствами, удавана ж скромність робить недостойну людину смішною і є ознакою несмаку.

11. Дуже корисно привчити вихованця вести щоденник, до якого б той регулярно заносив власні роздуми про свої вчинки, свої міркування, враження тощо.

12. Дітей із знатних родин потрібно з наймолодшого віку поступово готувати до керівної діяльності (у праці вміщено детальний проект такої підготовки).

Українські національні ідеї у вихованні. О.В. Духнович

Ідея українського національного виховання, втілена у виховній системі, була результатом копіткої самовідданої роботи видатного українського педагога О. В. Духновича. О. В. Духнович певний час працював домашнім учителем, тому з інтересом ставився до системи сімейного виховання. У його педагогічних творах висвітлена проблема індивідуального підходу до навчання й виховання української дитини, досліджено питання фізичного розвитку і збереження здоров'я дітей. Вагомим внеском О. В. Духновича в педагогіку є вивчення та впровадження в систему фізичного виховання дитини народних ігор. Народні ігри, приурочені до кожного сезону, сприяли забезпеченню оптимальної рухової активності дитини протягом усього року, розвитку усіх м'язів, формуванню досконалої координації рухів. Окрім того, сюжети ігор істотно сприяли моральному вихованню підростаючого покоління.

У праці педагога А. С. Наумової «Поради про виховання дітей» подається бачення найкращого способу організації виховання у сім'ї. На першому місці у цій системі стоїть християнське виховання. Провідні ідеї педагогічної праці такі:

1. З першим вимовленим вашою дитиною словом навчіть її молитися уранці і ввечері й вести бесіду з Творцем, повіряючи йому свою душу. Звичка повіряти Всевишньому свої справи й думки зберігає чистоту совісті й серця від зла.

2. Якомога раніше пробудіть у дитини совість.

3. Навчіть дитину спілкуватися з її Янголом-охоронцем і просити у нього поради й захисту.

4. Виховайте в дитини слухняність, покірність, стриманість, терпіння, милосердя, поступливість, справедливість, скромність, охайність, працьовитість і бережливість, активність і ініціативність.

5. Формуйте у дитини силу волі як ознаку безсмертного духу.

6. Виховуйте дітей як майбутніх батьків і громадян. Навчайте їх бути добрими дітьми, хорошими сім'янами й відданими громадянами вітчизни. Людина, яка не любить своєї батьківщини і байдужа до розвитку свого народу, варта презирства, шкідлива для суспільства.

7. Потрібно знайомити дітей на практиці з тим, що корисно, а що шкідливо у житті, захищаючи їх цими знаннями від підступності із зовнішнім блиском та удаваною люб'язністю. Виховання повинне все передбачити, просвітливши розум досвідом і підпорядкувавши серце розуму, а розум – вірі.

8. Необхідно виховати дітей працьовитими.

У цій книзі показано, що мета виховання – навчити дитину бути щасливою. Щастя ж людини трактується як поєднання щастя в родині, душевної рівноваги і спокою. Ознайомлення з таким трактуванням та методами виховання є цікавим і корисним для сучасних прагматичних нервових батьків та зациклених на матеріалістичному вихованні педагогів.

Однією з особливо авторитетних серед батьків та гувернерів книг була у XIX столітті праця французького педагога Е. д'Ерікура. У цій праці пропонувалася апробована автором система виховання дівчаток-дошкільниць. Зміст цієї наукової праці віддзеркалює основну суть педагогічних рекомендацій того історичного періоду.

Провідним положенням системи є думка про те, що в людській істоті панує дві сили: інстинкт і воля. Перша спонукає людину піклуватися про самозбереження; викликає потребу спілкування з подібними їй людськими істотами; стимулює вияви індивідуальних схильностей, потреб, запитів. Друга – виховується протягом життя і дозволяє людині свідомо керувати своїми діями.

Пріоритетне значення надається піклуванню про фізичне здоров'я дитини, оскільки «слабке здоров'я так само перетворює людину на раба, як і нестача волі, шляхетності чи домінування егоїстичних нахилів». Пропонуються способи загартування і фізичного розвитку дитини. Рекомендуються комплекси гімнастичних вправ та рухливі ігри. Подаються поради щодо створення оптимальних гігієнічних умов організації середовища, у якому перебуває дитина. Нині усі ці питання досліджені значно глибше і ширше, ніж у XIX столітті, тому наводити приклади недоцільно. Разом з тим, теперішні батьки, на жаль, фактично не обізнані зі змістом досліджень, не знають, як запобігти виникненню у дітей захворювань. Організація на державному рівні лікнепу з означеної проблематики зберегла б здоров'я багатьом поколінням українців. Показово, що саме збереженню здоров'я дитини приділяється

першочергова увага практично у кожній педагогічній праці XIX століття, орієнтованій на батьківську та губернерську аудиторію. Такий досвід заслуговує на вивчення і поширення.

Друге місце після питання охорони здоров'я в усіх вагомих педагогічних працях XIX століття посідає тема морально-етичного виховання. Виховувати дитину Е. д'Ерікур, як і більшість педагогів того часу, рекомендує, спираючись на її природні схильності та індивідуальні особливості. Якщо вихованка скривдила когось, пропонується не карати її, а поставити в такі умови, щоб вона сама зрозуміла непорядність свого вчинку, після чого обговорила б його з вихователькою і вибачилася перед людиною, яку образила. Обов'язковим визнавалося цілеспрямоване формування у дитини вмінь спілкування з оточуючими, здатності першою розпочинати розмову, навичок організації спільних ігор та інших видів діяльності. Педагогічна наука Російської Імперії XIX століття заперечувала здійснення прямого авторитарного тиску на особистість. Так само категорично відкидалася і вседозволеність, орієнтація на абсолютно "вільне" виховання. Науково обґрунтовувався педагогічний підхід з позицій так званої золоті середини, тобто планомірний, до дрібниць продуманий виховний вплив на дитину, коли вона опиняється у такому «педагогізованому» середовищі, де вимушена чинити позитивний моральний вибір ніби самостійно, без вказівок і повчань дорослих. На нашу думку, ця педагогічна позиція в родинному (і не лише в родинному вихованні) є оптимальною і доцільно її поширювати в сучасних умовах.

Третій аспект – всебічний гармонійний розвиток і навчання дитини. Тут цінною є індивідуалізація підходу до розвитку кожної особистості. За можливості, враховуються особливості дитини: її темперамент, характер, самопочуття. Е. д'Ерікур пропонує один із шляхів. Проте Міністерство народної освіти Росії було далеке від монополізації якоїсь однієї системи. Пропагувалися різноманітні методики і форми роботи.

Помилки у вихованні дітей. І. Самойлович, А. Комб

Серед авторів педагогічних праць з питань родинного виховання, найчастіше губернерського, часто зустрічаються такі, як П. Ф. Лесгафт, бо

підходили до розгляду проблеми «від супротивного», застерігаючи гувернерів чи батьків від хибних позицій та кроків. Одним із таких авторів був І. Самойлович. У його праці «Домашнє виховання» детально розкривається шкідливість неправильного педагогічного підходу і його трагічні наслідки для подальшого життя вихованця. Серед домінуючих помилок у вихованні І. Самойлович називає такі:

1. Відсутність виховання у дітей шанобливого ставлення до батьків та справжнього християнського виховання, що веде до розвитку цинізму в душах молодих людей, які не мають нічого святого.
2. Оточення дитини негативними зразками, які вона наслідує (брехливі й аморальні вчинки людей, порнографічні романи, вияви жорстокості та ін.).
3. Надмірне захоплення системою суспільного виховання аж до повного відмежування дітей від сім'ї.

Вдумливий аналіз показує, що перелічені вади притаманні й нашому суспільству. Тому наукове дослідження, здійснене у 1902 році, не позбавлене інтересу і для нашої епохи.

Аналогічну позицію – «від супротивного» – займає директор Лозаннської клініки дитячих хвороб професор А. Комб, чії наукові праці слугували в XIX – на початку XX століття орієнтиром для багатьох батьків та домашніх наставників у Європі в цілому і в Російській Імперії зокрема. Одна з найвідоміших книг А. Комба називається «Помилки й прорахунки у вихованні дітей». Ця книга могла б стати цікавою для сучасних батьків і педагогів, адже у ній аналізуються причини розвитку в дітей нервових захворювань, пов'язаних з неправильною організацією виховання у сім'ї. Помилки поділяють на три групи: 1) помилки у фізичному вихованні; 2) помилки в розумовому вихованні і 3) помилки у моральному вихованні дитини.

До найбільш небезпечних помилок першої групи віднесені: жорстоке поводження з дитиною; нерозумна організація догляду й дозвілля дитини; дозвіл на ігри, у яких діти лякають одне одного; обмеження фізичної активності дитини; формування у дітей шкідливих звичок.

До помилок у розумовому вихованні належать: заміна корисних для розвитку малюка дитячих ігор надто раннім регулярним навчанням, побудованим на перевантаженні механічної пам'яті перевантаження дітей уроками призводить до перевтоми; однакові вимоги, навчальні програм й

методики для дітей з різними розумовими здібностями; зведення до мінімуму вільного часу дитини та її фізичної активності у шкільні роки.

Помилки морального виховання: невміння дорослих вчити передбачати дітей небезпеку; практикування крику й фізичних покарань; дріб'язкові причіпки; непослідовність батьків у вихованні, відсутність сталих вимог, дозволів і заборон; завищені вимоги до дитини; відсутність будь-яких вимог до дитини; байдуже ставлення батьків до тривалого переживання дитиною образи, суму, несправедливості, ревнощів, злості.

Ретельний аналіз кожної помилки та не менш ретельне роз'яснення ролі правильного шляху для виховання дитини зробили наукову працю А. Комба незамінним «підручником» з проблем домашнього виховання для батьків та педагогів минулих, теперішніх і майбутніх поколінь.

З наведених прикладів наочно видно, що методики виховання дитини в домашніх умовах, розроблені у XIX – на початку XX століття, характеризуються високим професіоналізмом і практичним спрямуванням і тому не менш актуальні для нашого XXI століття, аніж для того часу, коли були створені.

У XIX – на початку XX століття паралельно з розробленням цілісних концепцій та систем виховання активно вивчалися окремі виховні проблеми. Результати досліджень та практичні поради батькам і педагогам публікувалися в численній науково-методичній літературі. Значна кількість таких праць призначалася для батьків та гувернерів. З об'ємного їх переліку виберемо кілька таких, які з користю для себе могли б прочитати нинішні батьки й педагоги.

Виховання обдарованих і вередливих дітей.

Г. Рукавишников

Найпершою доцільно назвати роботу Г. Рукавишникова «Виховання обдарованої дитини». На підставі аналізу наукових праць і практичного досвіду вчений робить висновки, що рутинне виховання, однакове ставлення педагога до усіх дітей згубно діє на обдаровану натуру. Необхідна індивідуалізація виховного підходу.

Г. Рукавишников розробляє ряд рекомендацій для педагога, який виховує обдаровану дитину. Він пише, що обдаровані діти, як правило, відразу мимовільно привертають до себе увагу вихователя, і від нього вимагатиметься не стільки активний виховний вплив, скільки своєчасне усунення перепон і всіяке сприяння вільному розвиткові дитини. Посилена увага до талановитого вихованця у той час, коли йому необхідно повне невтручання й незалежність, шкодять обдарованості. Протипоказане насаджування знань, умінь і принципів, які нівелюють прояву оригінальної думки. небезпечно вдумливу замкнутість дитини розцінювати як боязкість чи засмученість і вести з цією якістю характеру боротьбу. Немотивований тиск і нав'язування занять можуть тільки затримувати прояв справжніх природних схильностей.

Примус часто викликає в обдарованих, нетрадиційно мислячих особистостей неспроможність виявити себе навіть у тих видах діяльності, до яких вони мають хист. Учений аналізує для прикладу біографії Т. Едіссона й А. Ейнштейна, яких у школі вважали найгіршими учнями і у яких навіть підозрювали розумову відсталість.

Г. Рукавишников застерігає, що виховання обдарованої дитини не зводиться до еманції й надання свободи творчості. Занадто рання «спеціалізація» у вихованні збіднює особистість, ускладнює її подальше життя. Тому на перший план доцільно висувати ідею калокагатії – гармонійного розвитку сукупності тілесних, душевних і розумових сил людини. Важливим принципом виховання науковець визнає також утилітаризм – озброєння дитини знаннями і вміннями, які становитимуть реальну користь у повсякденному житті й допоможуть вихованцеві посісти достойне місце в суспільстві. Хист реалізується лише за умови вміння індивіда працювати. Отже, завдання вихователя — розвивати в обдарованої дитини працьовитість, цілеспрямованість, силу волі, вміння доводити до завершення розпочату справу.

Судячи з педагогічних досліджень останніх років, проведених відомими вченими й практиками Б. З. Вульфим і В. Д. Івановим, виховання обдарованої дитини перебуває у нас не на найвищому рівні. Близько 30 відсотків особливо обдарованих учнів у сучасних школах потрапляють до категорії невстигаючих. Відповідно, використання

гувернерського індивідуального виховання й рекомендацій Г. Рукавишнікова могли б кардинально змінити долю цих дітей.

Вагомим психолого-педагогічним дослідженням є й інший твір Г. Рукавишнікова «Виховання вередливої дитини». Спілкування з вередливою дитиною стає джерелом постійних стресових ситуацій, конфліктів, неврозів для оточуючих дорослих. Вередливість не корисна і для самої дитини. Вона часто перетворює дитину в нервову, неприємну особу, контакту з якою уникають ровесники. Вередливість може перерости у серйозне захворювання, тому вона не просто неприємна, а й небезпечна. Батькам і педагогам важливо знати, якими зовнішніми виявами характеризується вередливість, у чому причини її виникнення, як запобігти вкоріненню вередливості як риси характеру і як виховувати вередливу дитину, щоб нівелювати цю рису.

Причини походження вередливості, наведені в праці Г. Рукавишнікова, можна розподілити на дві групи: фізіологічні й породжені неправильним вихованням.

Фізіологічні причини слід вважати причинами об'єктивними. Їх вісім:

- 1) негативні впливи на нервову систему дитини захворювань, зокрема інфекційних, перенесених матір'ю під час вагітності;
- 2) наслідки ускладнених пологів;
- 3) наслідки перенесених дитиною захворювань, лікувань препаратами, які викликають побічні дії;
- 4) спадкова нервозність;
- 5) недовготривале і тривале незадовільне самопочуття дитини;
- 6) адаптаційний період, різка зміна звичного стереотипу життя;
- 7) перевтома, виснаження нервової системи і всього організму;
- 8) нетривалий фізіологічний дискомфорт.

Вередування фізіологічного походження може спостерігатися в усіх без винятку дітей. Проте, якщо дозволити цьому вкоренитися, перетворитися на звичний стереотип поведінки, воно автоматично переходить до другої групи: вередування, спричиненого неправильним вихованням, – і тоді ліквідувати його надзвичайно складно.

Причини вередливості, породженої неправильним вихованням наступні:

- 1) наслідування;
- 2) неправильна спрямованість домашнього виховання;
- 3) перебування дитини наодинці з непосильними проблемами;
- 4) невміння дитини розподілити час і організувати своє дозвілля;
- 5) відсутність інших шляхів для самоствердження й самореалізації;
- 6) прагнення привернути до себе увагу;
- 7) спосіб розважитись.

За умов правильного, достатньо гнучкого підходу вихователя вередлива дитина поступово змінюється. Якщо вередливість іще не переросла у невроз, і сім'я продовжує дотримуватись хибної лінії виховання, а шановані дитиною няня, гувернер чи вчитель тривалий час застосовують систему виховання, спрямовану на ліквідацію вередливості, то дитина може демонструвати два протилежних типи поведінки: вередливість і нестриманість при спілкуванні з батьками і спокійну врівноваженість у присутності педагога.

Г. Рукавишников попереджає, що появі вередливості, як і кожної вади, легше запобігти, аніж займатися виправленням педагогічних прорахунків. Без ліквідації причин вередливості перевиховання дитини неможливе. Залякування й покарання неприпустимі, бо вони руйнуватимуть і без того травмовану нервову систему вихованця. Правильне ж, розумне, гуманне й водночас достатньо суворе виховання здатне зовсім паралізувати цю ваду і дати суспільству достойну людину.

Педагоги-практики, вчені, письменники, громадські діячі XIX – початку XX століття захищали права дітей і боролися проти жорстокого поводження з неповнолітніми. Цілком логічно, що у численних наукових роботах на тему виховання засуджуються фізичні покарання й роз'яснюється їхня шкідливість. Так, П. Ф. Лесгафт у названому вище творі «Шкільні типи (антропологічні етюди)» пише, що механічні дії можуть шкідливо вплинути на організм дитини. Поставити дитину в куток чи посеред кімнати визнається за незначне покарання. Насправді це не так. У дитини хребетний стовп недостатньо розвинений і не здатний утримувати тіло тривалий час у статичному вертикальному положенні. Тіло дитини утримується вертикально завдяки м'язовій діяльності. Одноманітна робота м'язів швидко приводить до перевтоми, яка

пригнічує організм дитини й робить її на тривалий період нездатною до будь-якої діяльності.

Позбавлення дитини їжі чи утримування на самому хлібі також шкідливі для організму в період його інтенсивного росту.

Фізичні покарання пригнічують психічну діяльність дитини. Тягаючи дитину за волосся чи даючи їй ляпаси, дорослі часто спричиняють струс мозку з усіма його наслідками. Караючи різками, роздратовують частину тіла, насичену судинами й нервами, які починаються з тих же центрів, з яких походять судини й нерви сусідніх статевих органів. Отже, при подразненні сідниць збуджується діяльність статевих органів, що особливо небезпечно в період їх розвитку. Подібне штучне збудження швидко може довести дитину до онанізму. Окрім того, встановлення основ організму пов'язується із віком дитини. Між окремими елементами цієї основи існують нижні елементи з сильно розвиненими судинами, які приносять поживні речовини, необхідні для росту, розвитку й збільшення щільності цих частин основи. При посиленні місцевого подразнення нормальний фізіологічний процес легко переходить у аномальний, патологічний. Тобто, штучно створюються причини, які ведуть до захворювань. Думка, що маленьку дитину можна карати фізично, а старшу не можна, є хибною. Що молодша дитина, то вона ніжніша, менш стійкий її організм і легше викликати у ньому аномалії.

Істотного значення в Російській Імперії надавалося естетичному вихованню дітей. Рекомендації для батьків та гувернерів з цього питання висловлює у книзі «Мистецтво в дитячій» професор Гельмунд. Він ретельно розписав, як найкраще оформити й наповнити дитячу кімнату, щоб у малят формувалося відчуття прекрасного. Даються рекомендації, які меблі слід розташувати у кімнаті, у якій кількості та які саме малюнки розвішувати на стінах і як їх періодично змінювати. В роботі є докладні інструкції про те, які альбоми, іграшки, книги повинні наповнювати кімнату дитини для здійснення ідеї естетичного розвитку.

Особливу увагу виявляли вчені XIX – початку XX століття до питання домашнього виховання дітей з винятковими характеристиками чи різноманітними відхиленнями від нормального розвитку. В книзі У Друммонда «Вступ до вивчення дитини» подано методики виховання

особливо обдарованих дітей, близнюків та єдиних дітей у сім'ї, сліпих, глухонімих, розумово відсталих дітей, а також дітей з вродженою сліпотою на слова та кольоровим слухом. Наприклад, У. Друммонд подає класифікацію стадій розумової відсталості у дітей та можливих ефективних виховних впливів у тому чи іншому випадку. Вчений доводить, що у найлегших випадках розумової неповноцінності хворі діти не можуть успішно навчатися в шкільному колективі, але при індивідуальному навчанні з наставником в домашніх умовах деколи демонструють значні успіхи й досить часто навіть наздоганяють за рівнем інтелектуального розвитку своїх ровесників. Такі результати досліджень лікаря іще раз підкреслюють важливість існування гувернерства й можливості при потребі навчати й виховувати дітей індивідуально вдома.

Навчальне видання

МАРІЯ ВЕРХОЛЯК

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ
НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
СОЦІАЛЬНОГО ГУВЕРНЕРА**

навчально-методичний посібник

Підписано до друку 18.07.2018.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Умовн. друк. арк. 10,93. Обл.-вид. арк. 9,87.
Наклад 100 прим.

Друк: ТзОВ «Растр-7»
79005, м. Львів, вул. Кн. Романа, 9/1
тел./факс. 032 235 52 05, 235 72 13
e-mail: rastr.sim@gmail.com www.rastr-7.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ЛВ № 22 від 19.11.2002 р.